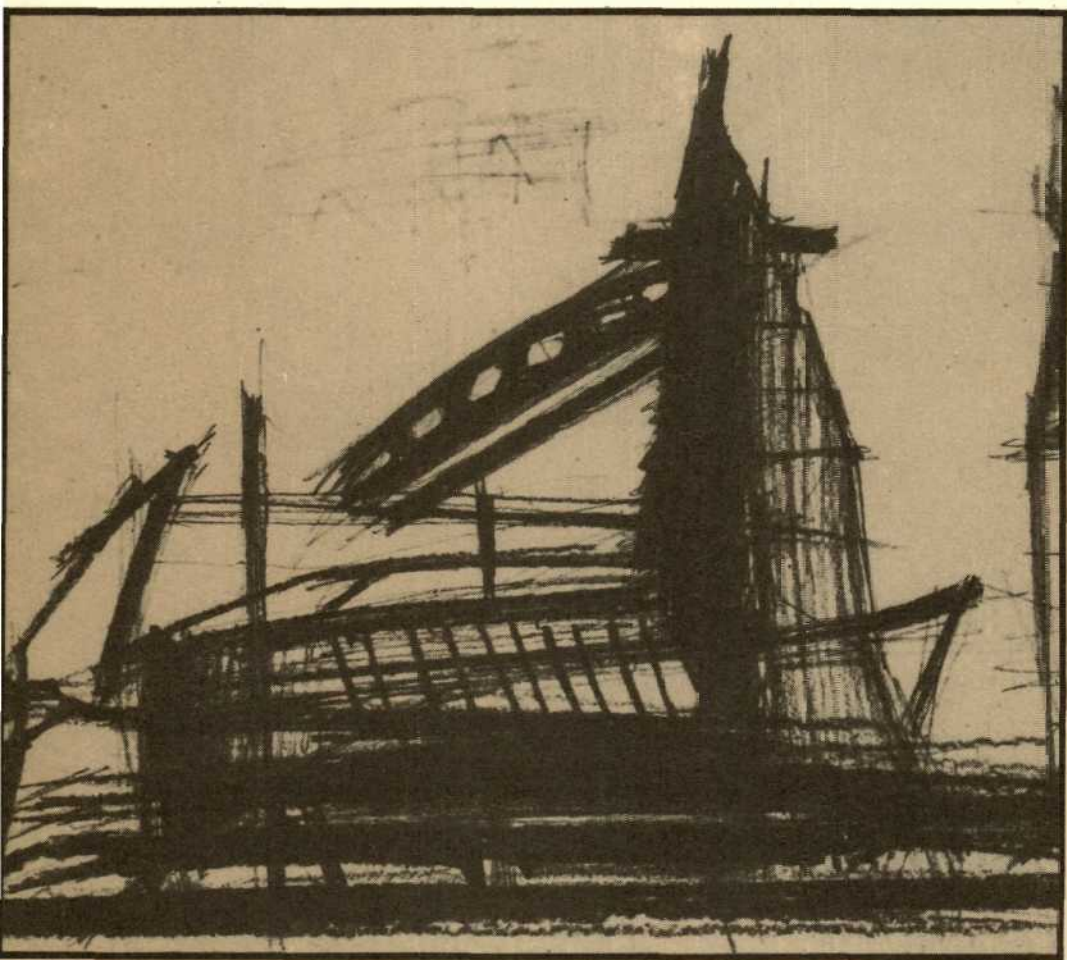


Vikerkaar

10/1989

Ekspressionismi lummuses: Else Lasker-Schüleri, Gottfried Benni, Georg Trakli, Franz Werfeli jt luulet; Ain Kaalepi vestlus ekspressionismist; Max Rand homoseksualismist kultuuris; Teet Veispak seksuaalideoloogiast Eestis 20. sajandil; Aleksandr Solženitsõni kiri Nõukogude Liidu juhtidele; «Vikerkaare» intervjuu Jaan (Johnny B.) Isotammega



Vikerkaar

Ilmub alates 1986. a juulist. 4. aastakäik.

Oktoober 1989. Nr 10

Sisukord

- Ernst Toller. *Keelele* 1
Klabund *Lendur* 2
Else-Lasker Schöler *Luulet* 3
Jakob van Hoddis *Luulet* 3
Gottfried Benn *Luulet* 4
Georg Trakl *Luulet* 7
Franz Werfel *Luulet* 10
Kurt Schwitters *Luulet* 11
George Grosz *Luulet* 12
Ain Kaalep *Vestlus ekspressionismist* 18
Arlet Palmiste *Luulet* 23
Benno Laanem *Luulet* 24
Andres Allan Ellmann *Luulet* 25
Priit Uring *Merekohina rauguses.* 29
Käed ümber kaela 30
Mõttelend koidukumasse 31
- Hasso Kruul *Androgüünsed varem, tekst* 35
Leonid Andrejev *SOS. Päästke meie hinged* 49
Max Raad *Kõrvalekaldujate avangard — homoseksualismist kultuuris* 56
Teet Veispak *Seksuaalideoloogia Eestis 20. sajandil* 70
Aleksandr Solženitsõn *Kiri Nõukogude Liidu juhtidele* 77
- Dixi
Raoul Karvits. *Urmas Muru Tehnodelilise ekspressionismi manifest* 88
- Meie intervjuu**
Oli kunagi 90
Meie vigu ja lisandusi 96

Kujundus: Jüri Kaarma.

Fotod: Urmas Muru ja Jüri Kaarma.

Esikaanel: Urmas Muru. Arvutuskeskus Pärnus. 1988.

Tagakaanel: Urmas Muru. Mere puistee hoonestus Tallinnas (konkursitöö). 1989.

ERNST TOLLER

Tõlkinud Debora Vaarandi

Keelele

Keel,
jumaliku vaimu anum.
Maailmakoraal!
Mürisev kõigis registreis!
Teostuste hingus,
vermeis emade habin,
kartmatute mõtlejate lahkamisnuga,
luuletaja südamekallim!

Nad on Sind rüvetanud,
igas Euroopa mülkas
olid nad Su kallal.
Nad vägistasid Sind!
Näita templiröövleile oma gorgopalet!
Oh, et mõrvahigi Sul pärlendab!
Pühasse allikasse kasta oma soonikad liikmed,
tulvil jumalikku verd!
Uuena, pühakspeetuna
kõrgele tõuse!

KLABUND

LENDUR

Saksa keelest tõlkinud Ain Kaalep

Kui lennuväe allohvitser Georg Henschke, Brandenburgi talumehe poeg, tuli rindelt koju puhkusele, oli tema koduküla juba mitu päeva pea peal seisnud. Kui ta saabus, jooksid kõik, kel jalad all, talle poolele teele vastu, mõni südikam isegi pooleteist-tunnise maa kuni Raudachi jaamani, ja lapsed ja noorukesed neiu istusid kirsipuude otsas selle tee ääres, mida mööda ta pidi tulema.

Nüüd oligi ta kohal. Terve küla rüsis talle ligi, nii et tal vaevalt veel õhku hingatagi jätkus, ja ta ema nuttis: «Georgike, mu Georgike!» ja pastor ütles: «Missugune Jumala armunõu!» «Oh lapsed,» naeris Georg Henschke, «oh lapsed, ma olen näljane kui hunt!» Seepeale paiskusid kõik laiali, et kohe jälle koonduda rongkäiguks, mis ta väarikalt lauda saatis. Laud oli kaetud lahtise taeva alla. Küla oli võtnud nõuks teda kostitada. Kokku võis lugeda oma seitse käiku, ja igapähe esines mingil kujul sealihaga. Sinna juurde pakuti magusat värsket veini.

Pärast einet hakkas vein mõjuma ja meel läks uljaks. Söandati Georg Henschket kõnetada, talle esitada küsimusi ja palveid. «Georgike,» avaldas ema õrnalt imestust, «nii et sa oskad lennata?» «Kas te ei tahaks meile natuke lennata?» küsis ujedalt väike Marie. «Oo,» naeris Georg Henschke, «niisama see ei lähe. Asja juurde käib üks aparaat ka!» «See on tal kindlasti taskus,» muigas kavalalt külakarjane, «ta tahab meile asja põnevaks teha.» «Aparaat, kas see tuleb üles keerata?» küsis Anna, Georgi noorim õde. Tema mõtles plekkelevandile, mille vend talle ükskord oli Berliinist toonud. Selle kõhust oli armutult läbi aetud varb, mida tuli paar korda keerata, et elevant hakkaks liikuma, lonti kergitama ja toas ringi jooksmata nagu nirk.

«Ei,» ütles Georg Henschke, «aparaati mul kaasas ei ole, see kuulub riigile.» «Nii, nii,» vangutas karjane oma valget pead, «või et riigile. Mida kõik nad välja ei mõtle.» «Seda jah,» naeris Georg Henschke.

«Sa vähemalt räägi midagi lendamisest, Georgike, kuidas seda õpitakse ja,» palus ema. Ta oli poja üle uhke.

Siis tõusis Georg Henschke püsti ja kõik teised koos temaga. «Hästi, ma näitan. Pange tähele!»

Ta kargas püsti toolile. Rahvas kogunes ta ümber. Erutatult, alistudes tema tahtele nagu lambukesed juhtoinale. Nad tõstsid igatsedes pead ja sinitaevas oli nende silmis. Georg Henschke aga

sirutas käed välja, raputas neid päikese poole, tema pilgus säras võitja rõõm, ja kui ta kõneles, kiirgas seda temast ümberringi. Ise ta tundis ennast muutuvat nii kergeks, nii naeruselt kergeks, maa kadus ta jalge alt, ta käed laiusid tiibadeks, lehvisid, ja just nagu kotkas sööstis ta otse üles taevasinna.

Terve küla seisis kui üksainus olend, kelle sada pead taeva poole vahivad. Ja nad nägid Georg Henschket eetris hõljumas rahuliku ja selge kujuna, mis üha kaugenes, kuni ta nende vaateväljast lõpuks kadus.

1916

ELSE LASKER - SCHÜLER

Kuule, sina

Saksa keelest tõlkinud Debora Vaarandi

Öösiti röövin ma
roose su suult,
et ükski naishing
sealt juua ei saaks.

See, kes sind embab,
varastab minu käest värinaid,
mis su liikmeile maalisin.

Olen sinu teeperv.
Kes sind puudutab,
paiskub alla.

Kas tunned mu elusust
kõikjal
kui kauget äärist?

Tasa lausuda

Sa võtsid endale kõik tähed
mu südame kohal.

Käharduma löövad mu mõtted,
ma tantsima pean.

Ikka seda sa teed, mis imetlema mind paneb,
mis kurnab mu südant.

Enam ei suuda ma õhtut
üle hekkide kanda.

Ojadepeeglis enam ei leia ma
enese pilti.

Peaingliit varastanud
oled ta hõljuvad silmad.

Kuid nende simajat sina
ma maiustan.

Pikka loojub mu süda
ei tea kus —

Võibolla su peos.
Igal pool haarab see kinni mu rüüst.

JAKOB VAN HODDIS

Visioonidenägi ja
Tõlkinud Aime Hansen

Lamp, ära plingil
Seinast sirutus kõhn naisekäsi.
See oli kahvatu ja sinkjalt soonitatud.
Sõrmed olid kalleid sõrmuseid täis topitud.
Kätt suudeldes ehmusin:
see oli elav ja soe.
Mu nägu kratsiti puruks.
Võtsin kööginoa ja lõikasin paar soont läbi.
Üks suur kass lakkus vere armsasti põrandalt ära.
Sel ajal ronis üks turris juustega mees
mööda seina najale pandud luuavart üles.

GOTTFRIED BENN

Ekspressrong

Tõlkinud Aime Hansen

Pruun nagu konjak. Pruun nagu lehestik. Punakaspruun.
Malaikollane.

Ekspressrong Berliin—Trelleborg ja Baltimerekuurordid.

Liha, mis alasti läks.

Suuni merest pruunistatud.

Küpselt langetatud, kreekaliku õnne juurde.

Sirpigatsusse: Kui kaugel on suvil!

Üheksanda kuu eelviimane päev juba!

Habemetüügas ja viimne kui mandel januneb meis.

Puhkemised, veri, väsimused,

daalialähedus teeb meid segaseks.

Meespruun viskub naispruuni poole:

Naine on midagi ühe öö jaoks.

Ja kui oli hea, ka veel järgmiseks!

Oo! Ja siis jälle see iseenesega-olemine!

Need hääletused! See liikvelekihutus!

Naine on midagi, mil on lõhn.

Õeldamatu! Sure siia! Reseeda.

Selles on Lõuna, Karjane ja Meri.

Õnn najatub igale nõlvale.

Naishalepruun vangub meestumepruuni poole:

Hoia mind! Sina, ma kukun!

Ma ei jaksa oma pead kanda.

Oo, see palavikmagus

viimne hõng aedadest.

Öökohvik

Tõlkinud Debora Vaarandi

824: Naiste elu ja armastus.

Tšello rüütab kähku ühe lonksu. Flööt
röhatab sügavalt kolm takti: tore õhtusöök.
Trumm loeb kriminaalromaani lõpuni.

Rohelised hambad, vinnid näos
viipab laupõletikule.

Juukserasv

keelitab kurgumandlitega suumulku,
kaela ümber usk, lootus, armastus.

Noor hõõtsik on sadulnina vastu kena,
too maksab ta eest kolm õlu.

Habemesoru ostab nelke.
Lottlõuale meeleheaks.

B-moll: 35. sonaat.

Kaks silma pistavad mõirgama:
Ärge pritsige Chopini verd saali,
et pätikari selles lätserdaks!
Aitab! Hei, Gigi!

Uks vajub lahti: üks naine.

Kuivanud kõrb, kaananipruun.

Karske. Koopariik. Aroom tuleb kaasa. Vaevutuntav.

See on üksnes magus õhuvõnge
vastu mu aju.

Ta järel sibab rasvkeresus.

GEORG TRAKL

Äärtpidi

Tõlkinud Debora Vaarandi

Vilju täis keldrid ja rehed,
sügiserahus on õu.
Ühtsoodu kõmiseb vasarakõu,
naeravad punased lehed.

Tumedaid astreid toon sulle,
laps, nagu ununend loos
ammu, nii ammu me surime koos.
Päike nüüd musta kaob tulle.

Kalake tiigis. Hing üha
kartlikult kuulatab end.
Ruutudel öötuule sahisev lend,
sinine orelimüha.

Tähte ja siravat pöörist
korraks las vaatame veel.
Ema, ta õudus, ta masendusmeel
mustab reseedade sõõris.

ÕHTUMAA

Austusega Else Lasker-Schülerile

I

Kuu, nagu astuks
sinisest kopast surnu,
ja õisi hulgana
langeb seal kaljurajale.
Hõbedaselt üks haige nutab
õhtutiigi ääres,
mustas paadis
surmale kanduvad armastajad.

Või kõlavad Elis'i sammud
läbi hiie
hüatsindilise,
taas hääbudes tammede all.
Oh poisi kaju,
kristallpisaraist,
öistest varjudest.
Sakilised välgud valgustavad
oimuseid igijahedaid,
kui haljendaval kingul
kõmiseb kevadkõu.

2

Nii vaiksed on
meie kodumaa rohelised metsad,
kristalne voog,
mis müüriirusudel raageb,
ja öösel me nutsime;
kõhkleva sammul
kibuvitsahekkide ääres me käime,
lauljad õhtusuves,
taamal kumava viinamäe
pühas rahu;
varjud nüüd öö
jahedas rüpes,
leinavad kotkad.
Nii tasa vajutab kuukiir
kurbuse purpursed pitseri.

3

Te suured linnad,
tasandikule rajatud,
kivised!
Nii sõnatult jälgib
tumemeelne kodumaatu
tuult,
raagus puid kinkudel.
Te kaugusse kustuvad jõed!
Rängalt kohutab
jube loojangupuna
tormipilvis.
Te surevad rahvad!
Kahvatu voog,
mis puruneb vastu öökallast,
langevad tähed.

Kaebus

Uni ja surm, sünged kotkad
kahisevad öö läbi selle pea ümber:
igaviku jäine voog on neelamas
inimese kuldset näopilti.
Koledail karidel puruneb
purpurne ihu
ja tume kaebehääl
kandub üle mere.
Tormaka kurbuse õde,
vaata, üks hirmunud paat
upub tähtede all,
öö vaikiva palge all.

Öö

Sind mina laulan, metsik kaljulõhestik,
öötormis
kõrgusse sööstuv mäestik.
Teid, hallid tornid
täis põrgulõustu,
tulielajaid,
karedaid sõnajalgu, kuuski,
kristallkirkaid lilli.
Lõputut piina,
kui püüeldes jumala poole,
õrn hing, sa ohkad
paduvihma valanguis,
õõtsuvais pedakais.

Kuldselt lõõmavad ümberringi
rahvaste kahjutuled.
Vastu mustavaid karisid
paiskub surmajoobumuses
hõõguv tuulispea,
liustiku
sinine voog
ja võimsalt kõlab
tornikell orus:
leegid, needmine
ja kiima
tumedad mängud,
taevasse kõrgub
kivinenud pea.

Uni

Neetud te tumedad mürgid,
valge unil
See ähmaste puude
ülikummaline aed
täis madusid, ööliblikaid,
ämblikke, nahkhiiri.
Võõras tulnukas! Ehapunas
su kadunud vari,
sünge korsaar
kurbuse soolases meres.
Ööserval lendu tõusevad valged linnud
üle hukkuvate
teraslinnade.

Aamen

Läbi repetanud toa libiseb kõdunenu.
Varjud kollasel tapeedil, tumedas peeglis
võlvub meie käte vandlikurbus.

Pruune pärleid niriseb läbi surnud sõrmede.
Vaikusel
avanevad ingli sinised moonisilmad.

Sinine on ka õhtu.
Meie hääbumisõhtu, Azraeli vari,
mis pruuni rohtaia pimedaks teeb.

FRANZ WERFEL

Haavatu

Tõlkinud Debora Vaarandi

Jään rahuga lamama.
Vaatlen oma jalgu nagu kaht võõrast.
Mu keha mäeveerul tajub oma raskust.
Võõras muld imeb mind endasse.

Pikkamisi langeb raskeid tilku.

Ma hingan nii kergelt ja sügavalt kui ei
kunagi varem.

Rohupuhmais hüpleb põldvutte. Ma armastan,
ma silitan, ma kohendan rohukõrsi, mida muljusin.

Uni hämardub ju. Läbi une vidistavad pääsukesed
ja ümberringi kasvavad üha kõrgemaks kureharned,
ristikhein ja rohi.

Taevas kaiguvad sammud. Hiigeluksi lüüakse kinni.
Ma tajun veel äkilist edasitungi, piparmündi noo-
rukilõhna.

KURT SCHWITTERS

Anna lillele

Tõlkinud Aime Hansen

Oo sina, mu kahekümne seitsme meelega armuke, ma
armastan sulle! — Sa sinu sind sinusse, mina sinusse, sina minusse.
— Meie?

Seda siin (muide) veel ei ole.

Kes sa oled, loendamatu naisterahvas? Sa oled
— oled sa? — Inimesed ütlevad, sa oled olnud — las
nad ütlevad, nad ei tea, kuidas seisab kirikutorn.

Sul on kübar jalas ja sa rändad
käsitsi, kätel rändad sa.

Haloo, su punased riided, valgetesse voltidesse saetud.

Punaselt armastan ma Anna Lille, punaselt armastan ma sulle! — Sa
sinu sind sinusse, mina sinusse, sina minusse. — Meie?

See tuli (muide) veel ei soenda.

Punane lill, punane Anna Lill, kuidas ütlevad inimesed?

Viktoriiniküsimus: 1. Anna Lillel on lind.

2. Anna Lill on punane.

3. Mis värvi on lind?

Sinu kollaste juuste värv on sinine.

Punane on sinu roheline linnu kudrutus.

Sa lihtne tüdruk argipäevakleidis, sa armas

roheline loom, ma armastan sulle! — Sa sinu sind sinusse, mina
sinusse, sina minusse — meie?

Seda tuleb (muide) veel hõõgutada.

Anna Lill! Anna, a-n-n-a, ma tilgutan su nime. Su nimi tilgub nagu pehme loomarasv. Kas sa tead seda, Anna, tead sa seda juba? Sind võib ka tagantpoolt lugeda, ja sina, sa oivalisim kõigist, sa oled tagantpoolt nagu eestpooltki: «a-n-n-a».
Loomarasv tilgub paitavalt üle mu selja.
Anna Lill, sa lihtne loom, ma armastan sulle!

GEORGE GROSZ

Laul

Tõlkinud Aime Hansen

Meis on kõik kired
ja kõik pahed
ja kõik päiksed ja tähed,
kuristikud ja mäed,
puud, loomad, metsad, jõed.
Need oleme meie.
Meie elame
vere
ja närvidega.
Me vangume.
Põlevatena
hallide majarahnude vahel.
Terasest sildadel.
Valgus tuhandest torust
lainetab meie ümber,
ja tuhat violetset ööd
söövitavad me näkku
teravaid kortse.

LAUL MAAILMALE

I

Ah mürtsuv maailm, sa lunapark,
Sa õndsalik patoloogiakabinet,
Hoiä alt! Siin sammub Grosz,
Kõige kurvem mees Euroopas,

«Kurbuse fenomen».
Kõvakübar kuklas,
Ei mingi nälgitud peni!!!
Nigerilaulud kolbas,
Kirjud kui hüatsindipõllud,
Või pöörased ekspressrongid,
Üle sildade kolina vuravad —
Ragtime'i tantsija,
Plangu kõrval koos hulgaga ootamas
Rob. E. Lee'd.

- - - - -

Ohoi!
Koolmeister Wotani habeme juures —
Pärastlõunati ehitud kloaagid,
Ülevõõbatud jäätmed,
Parfümeeritud lehk —
G r o s z h a i s t a b s e d a.
Jehuu! Siin jõhnab praetud laste järele.

II

Poisid, siia!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!
«Benz» käima (—) — 150 km [KA-EM]!
Mööda tänavalinte alla!
Pauk mootoris!
Ka sind tülgestab külm higi
Molkusenäos!

- - - - -

Maakera turbulents!
Kallid sõbrad! — ahoi!
Olge tervitatud, poisid, teispool Atlandit!
Sina I. W. Hurban, sina Lewis, sina Abraham,
Sina Theo F. Morse
Ja sina Lillian Elmore.

Te ajasite ürgmetsa rahaks
Oma uue maailma bandžo-muusikaga.
Tardunud pilvelõhkujad.
Avali hall silm.
Siledaksraseeritud ja suur.

- - - - -

Hudsonit mööda alla libiseb laevmaja —
Ja pimedad ööd ja
Mustaksnimetatud nigerid!

Kuupaisteöö

Kuupaisteöö, sa hõbejas, lääge,
Olen veini võtnud;
Ja igavese juudi king kriuksub lakkamatult kuskil mu ees.

Kuu mädaneb servadest piimjas lumus.
Neetud!

On põhjusetu ulmlemine;
Uuristav.
Hullumaja magab unedeta.

Küürakail sildadel, kui neid ületan,
Vappuvad raudrinnatised.
Laternad viipavad —
Ökk!—:

Purjus tõprakari sülitab ja lõugab —
Õhus laperdavad isamaalised laulud,
Keegi ropsib õlut: plarts —!

Ma lähen —

Ankrukivikastide vahel voolavad piimajõed —
Meelisklen:

:Terrassidel aga
[— «Renellosed» seilavad taliaedade öödes,
Kõrgel tähistaevastes ripuvad, kõikuvad trapetsid —]
Terrassidel aga, seal istub Nišanova, minu kallim.

Ja imeb sektit —
Neetud!!!

Ja tema ümber kiimlevad mehed,
Need patsutavad ta põlvi, noid ümaraid.

Olga Nišanova, sa indiaaniskulptuur!!!!
Olga, su reisi, valgeid, piimaseid, sametisi,
käperdab mingi paks kutt.

Igavese juudi king kriuksub lakkamatult kuskil mu ees.

Andke suitsu! Sale Ariston!
Sinkjas, pilvilaialipillutav!

Ja tüdrukud nagu Olga lähevad tugevate laiade selgadega.
Olga, su pahed põlevad minus kui söetuli —
Ja taamal kõnnivad tüdrukud tugevate sõduritega.

Ja igavese juudi king tantsib mu närvidel neegritantsu.
:Sah ein Knab ein Röslein stehn¹.

KULLAKAEVURITE LAUL

I

Insenerid rivistuvad
Ja kraanad, leitsak, laul,
Ja vabrikud punased,
Ja üle kogu selle punase päeva
Kauged lennukid!
Kiirrongid läbistavad maastikke,
Tormavad!
San Franciscost New Yorki —
Kõik!!!
Rahvusvaheline tüdrukuteturg.
Riikide konfliktid. Sõjad.
Kaubamajad ja bordellid
Rios - - - - -
Te pruunid tarbetüdrukud.
Penang — Kotsinhiina, Alžiir, Marseille
Vaadake! Aurikud on stardivalmis,
Tossavad.
Kuld! Kuld! Kuld!!!
Kullakaevajad üles,
Ette!
Klondyke kutsub jälle!!!
Noad tugevad ja labidad —
Insenerid juba rivistuvad,
Mustad maagid ameerika sakodes.
Ameerika!!! Tulevik!!!
Insener ja kaupmees!
Aurulaevad ja kiirrongid!
Üle mu silmade aga
Kaarduvad hiiglasillad
Ja saja kraana suits.

¹ Rida J. W. Goethe tuntud luuletusest, reaalne tõlge: «Nägi roosi noormeest».

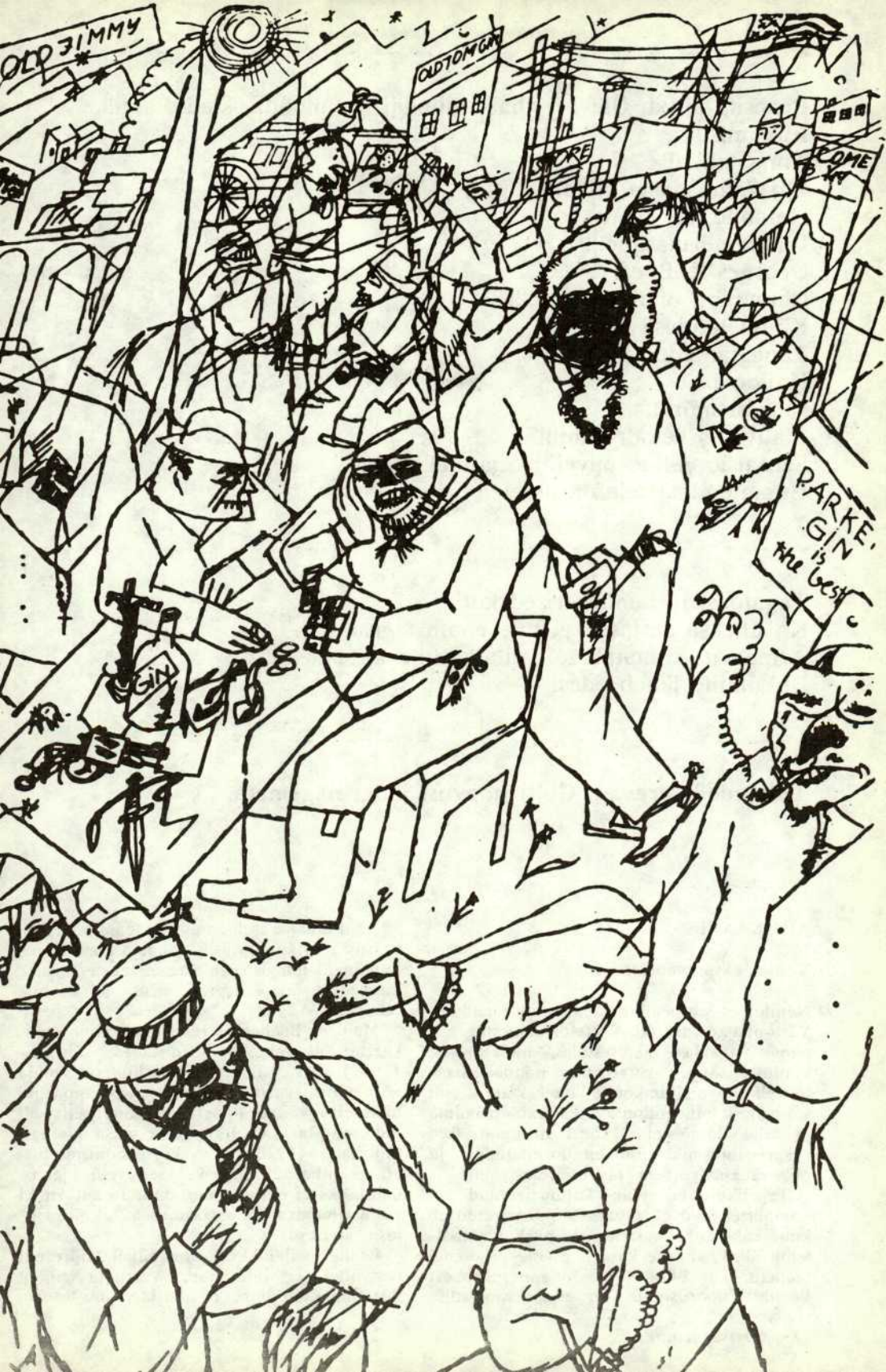
II

Maailmad! Tuled!
Teie tuikuvad, vankuvad majad!!!
Cake-walk'imas horisonid!!!
Te neegriviisid,
Veetlevad nagu Ellins Sinisilm —
Maailmad, jõed, ilmajaod!
Austraalia, sa päikesemaa!

Aafrika oma tumedate ürg-ürg-ürgmetsadega,
Ameerika oma kiirrongide kultuuriga,
Maailmad — ma hüüan, kisendan!!!
Ärgake, te aukartlikkүүrutavad kahvanäod!!!
Te koerapojad, materialistid,
Leivaõgijad, lihaõgijad — taimetoitlased!!
Vanemõpetajad, lihunikusellid, tüdrukutekupeldajad!
— Te kaltsakad!!!
Mõtelge: mu hing on kaks tuhat aastat vana!
!!! Triumpf !!!
Jumal, isa, poeg = aktsiaselts.

III

Mida on inimesed leiutanud?
Jalgratta — lifti — giljotiini, muuseumid,
Varietee — frakisärgi — panoptikumi,
Tumeda manilla —
Hallid kivikastid
Ja veiklevad päevavarjud
Ja karnevaliööd
Ja maskid - - - -
Vaadake!!! Kaks ahvi vihuvad varietees polkat
Ülal paugutatakse teatripüstolit
Ja tallvagaralt ronib masohhist rakmetesse.
Tänavad klõbisevad — horisonid auravad —
Ülem-Sileesias kõmisevad söekaevandused —
Halloo: tätoveeritud!
Halloo! Ma olen kautšukmehe petropol!
- - - - -
Suminal ja sahnal gaasistub emakese eluküünal
Kiviklotside ja pehkinud mööbli vahel.
Enesetapjad on end puudele riputanud — tosinat kaupa.
Äraeksinud onaneerijad tõusevad plaginal lendu.
Kohutav kuritöö lese kallal apteegikangialuses!
Kriminaalsus tõuseb,
Perifeeria on naerust kõveras —



Proosit, Max! Üleval sibab inimkärbes mööda klaasplaati!!
Liikumist!
Anna takka!
Portvein, musta etiketiga, siia —
Heidonc, en avant!
L'homme masqué!!!!
Georges le Boef!
Champion of the world!!!!
Kõmuetendus!!
Pangatähtede sahin!!
Halloo!!!
Jaurési mõrv!!
Plahvatus velodroomil!!
Sensatsiooniline pilvelõhkujatulekahju!!
Uus atendaat telefonistidele!!

Tagatoas on laiali verised kotid,
Ka üheksa-aastased ei tule enam tagasi,
Äripäeviti kõmatab soldatilask sulle kubemesse,
Liikumine läheb edasi —

Tuhanded surevad, Golfi hoovust iialgi nägemata.

AIN KAALEP

Vestlus ekspressionismist

Nendin, et see pealkiri kõlab veidi imelikult. Võib-olla solvavaltki. Vestelda millestki, mis ennast avaldas manifestides, üleskutsetes, kuulutas süngelt katastroofi, nõudis surm-tõsiselt kogu inimkonna uueksaamist nii sotsiaalselt kui eetilisel, vihkas vana maailma ja selle iluõistest... Sest niisugune see ekspressionismiks nimetatud liikumine ju oli, vähemalt meie tagantjärele-pilgule.

Tegelikult on kõik kultuurivoolud nii komplitseeritud, et igasugune üldistus muutub kohe kahtlaseks, kui me neid hakkame vaat-
lema üksiknähtuste kaupa. Ei ole ju sugugi teabetu, kui ütleme, et Johannes Robert Becheri noorusluule on ekspressionistlik,

aga kui tahame iseloomustada tema poeetilist isiksust tervikuna, niisiis hõlmata tema koguloomingut mingisse valemisse, teeme õigesti, kui sellest sõna «ekspressionism» üldse välja jätame.

Mainisin Becherit meelega, sest tema eesti-keelse tõlkevalimiku «Unistades täiusest» (1962) algusetsükleist leiame luuletusi, mida võrdlemisi iseloomulikeks ekspressionismi näidiseiks võime nimetada. Enne seda oli ilmunud Marie Underi «Valik saksa uemast lüürikast» (1920), mis ekspressionismi tutvustas juba sel ajal, kui see veel ajaloo-nähtuseks ei olnud muutunud. Ja siit viibki vestluseloogika kohe küsimuseni: ekspressionism ja Eesti.

Becheri valimikku tegime Nigol Andreseni eestvõttel ja juhtimisel. Vastuolu siingil! Sest olime töö juures rõõmu ja vaimustusega,

eriti veel sellepärast, et võisime tegelda muu hulgas ekspressionismi rehabiliteerimisega: Nigol Andreseni entusiasmi aluseks oli muidugi see, et ekspressionism tähendas temale noorust 1920. aastail, aega, kus ta koos Aggio Bachmanni ja Hilda Gläseriga lõi ekspressionistliku «Hommiatri». Rõõmu ja vaimustusega tõime unustusehõlmast välja midagi sellist, mis kindlasti ennekõike kuulub «traagilisse kirjanduslukkku» (oma sellenimelises olulises teoses, 1. tr 1948, käsitlebki seda Walter Muschg). Ent vastuolu on kergesti seletatav. Stalini-aegse «sotsialistliku realismi» lame optimism oli saanud nii tülgastavaks, et traagilised toonid minevikust (mitte liiga kaugest) mõjusid kui värsket tuulepuhang. Seda enam et nii Stalini kui tema sõnamurdliku venna Hitleri riigis oli ametlik suhtumine ekspressionismisse (nagu igasugusesse «modernismisse») täiesti eitav: kodanlik (või juutlik) dekadents, muud midagi. Georg Lukács oli see haritud inimene, kes oma kirjaoskamatutele jüngritele Nõukogude Liidus lausa metsiku väite ette sõotis: ekspressionism olnuvat Saksamaal natluse ettevalmistajaks! Nigol Andreseni hea ülevaade «Kirjandusliku ekspressionismi mõnest joonest» (esmatrükk «Keeles ja Kirjanduses» 1968, nr 9–10; vt ka tema raamatut «Terendus», 1979) on üheks tulemuseks tööst, mis temale võis tähendada omasugust lunastust, jah, tagasipääsu noorus-ideaalide särasse, mis pärast pimedus- ja pimestusperioodi ei tundunudki tuhmunud. Meile, teistele asjaosalistele, tähendas tegelmine Becheriga üht järjekordset avastusretke, saatjaks lootus, et leiame midagi tänapäevalgi kasutatavat. Ehk leidsimegi. Tean vähemalt üht Paul-Eerik Rummo luuletust, millest noore Becheri intonatsioon on tunda, ja vahest ütleks tuleviku süvaaurija selle sugupõlve suhteist ekspressionismiga veel mõndagi. Omaenda sugupõlve puhul ei saa ma muidugi viitamata jätta Artur Alliksaarele, kes saksa ekspressioniste originaalis luges juba 1940. aastate lõpul. Ja ka endale võin viidata, hästi konkreetseks näiteks Armeenia-aineline luuletus «Tsitsernakaber» (1967), mille meetrikagi on pärit Franz Werfelilt, samuti peaks tunda olema ekspressionismipärast simultaansuse-meetodit: eesti lugeja ehk mõistab, et Armeenia genotsiidiga koos kõneldakse ka Eesti genotsiidist.

1920. aastate eesti kirjanduse suhted ekspressionismiga peaksid olema küll ilmselged. 1918. aasta Saksa okupatsiooni ajal viibis Tartus ohvitserina ekspressionistlik kirjanik Alfred Brust, kel oli häid suhteid siinsete boheemlastega; loomulikult juhtis ta nende

tähelepanu just sellele uusima kirjanduse suunale, mis oli lähedane temale endale. Ekspressionism oleks jõudnud siia ju temagi, aga vahest siis ilma selle kaasategemishoota, mida igal juhul sugereerib isiklik tutvus. Eeldused olid muidugi juba ammu olemas. Mitu aastat järjest võime leida selgeid ekspressionismitoone mõnelgi eesti poeedil (Under, Visnapuu, Semper, Kärner, Alle, Barbarus, isegi Adamson, miks mitte ka Hiir), vähem küll prosaistil (Gailit, Vallak, igal juhul üks Adamsoni novell); mõni ekspressionistlik draama sugeneb ka (Adson, Antson, otsapidi ehk isegi Metsanurk oma «Kindrali pojaga»). Varsti toimub siiski midagi kainenemise taolist: uut riiki ehitav eesti talupojarahvas hakkab võõrastama sõja kaotanud sakslaste hüsteeriakallakut, seda enam, et tema on ju sõja võitnud. Aga uuenemine on juba toimunud: vähemalt luule, kirjanduskultuuri alus, on omandanud neist aastaist midagi niisugust, mida tal enne polnud ja mida edaspidi tuleb arvestada juba vältimatult. 1930. aastail kerkib esile vähemalt kaks suurt poeeti, kes ekspressionistlikku luulet on ilmse osadustundega lugenud: Heiti Talvik ja Uku Masing.

Sõna «ekspressionism» on öieti pärit 1850. aastate Prantsusmaalt, juhumoodustisena kujutava kunsti teatud nähtuste puhul. Hiljem on seda kasutatud vastandina «impressionismile», ikka veel kujutava kunsti käsitlustes, kuni siis 1910. aastal saksa literaat Herwarth Walden selle kinnistas saksa kirjanduse uusimate suundumuste koondnimetuseks. (Ei saa jätta vahele märkimata selle mehe lausa sümbolseel saatust: Hitleri režiimi eest leidis ta alguses paopaiaga Nõukogude Liidus, kuni Stalin ta sadakonna saksa pagulasega koos sõpruslepinglasele välja andis, muidugi teades, mis juudi päritolu «dekadendiga» natlikus riigis niikuinii juhtub.) Meie sajandi esimese ja teise kümnendi pöördel toimub Euroopa rahvaste kirjanduses üldse midagi iseäralikku. Kestab ju küll veel suhteliselt rahulik aeg päris optimistliku tulevikupildiga: demokraatia, sealhulgas sotsiaaldemokraatia näib sammuvat võidult võidule, majanduslik olukord on vähemalt talutav ja kultuur õitseb — aga seal tulevad noored mässulised boheemlased, kelle kaasajavisioon on päris harjumatu kole! Kõike tahavad nad teha teistmoodi: nende maalid on inetud, nende muusika masendav ja nende kirjandus... Üldiselt lüüakse neile ju käega, unustades, nagu ikka, et kunstinimeste ajataju käib alati ette, nii et kui nad katastroofi ennustavad, on selle tulek kindel... Eri maadel kandsid need boheemlased eri nimesid — peale ekspressionismi on tänini mees näiteks ka futurism ja kubism. (Da-

daismi ja sürrealismi nimed kerkisid esile siis, kui katastroof — I maailmasõda — oli juba toimunud.) Kas kogu seda suurt liikumist kokku nimetada «modernismiks» või mitte, ei ole vahest kõige olulisem probleem; igal juhul tuleb aga hoiatada liigse pedantsuse eest üksikute «voolude» eristamisel. Viimase teeb mõttetuks kas või Ivan Goll'i näide: saksa luuletajana oli ta ekspressionist, prantsuse keelele üle minnes sattus aga sürrealistide sekka. (Mulle tundubki, et saksa ekspressionism on vahel «sürrealistlikum» kui prantsuse sürrealism ise, mis ikka ja jälle tikub reetma, et prantslase hinge on klassitsism lausa sisse salvestatud.)

Kas üldse püüda nüüd öelda midagi kokkuvõtlikku saksa ekspressionismi kohta? Nigol Andreseni käsitlusest võime lugeda sedagi, et ka sakslastel enestel selge ja üldkehtiv iseloomustus puudub; ei suutnud seda anda isegi vana ja väga intelligentne Gottfried Benn, ekspressionist *par excellence*... Pakusin ühe tsitaadi Walter Muschi «Traagilisest kirjandusloost», mis ehk mõndagi olulist ilmekalt esile tõstab:

«Ekspressionistid toetusid Nietzschele, Klopstockile, Hamannile, keskajale ja Oriendile; nad jutlustasid religioosse sealpoolsuse taassündi ja taastasid katkelise visionaarse kõne. Mõnes eraklikus isikus sai see taotlus tõeks, aga nende hääled sumbusid literaatide rüsinasse, kui nood maad mööda ringi käisid otsekui ulguvad dervišid. Nonde ekstaatiliste liialdustele pakkusid saatemuusikat uus okultism, eksotism, psühhoanalüüs ja religiooniarheoloogia. Luule ja religioon visati taas ühte patta, puhas kunst näis kodanluse aegunud ideaalina.» Siia juurde tuleb märkida veel mõnegi ekspressionisti poliitilist revolutsioonilisust, isegi lähedust kommunistlikule liikumisele, mis muide samuti õigegi religioosnes toonis avaldus. Kõike, kõike, mis tollal vähegi moes — ainult mitte mingit kallakut tollase rahvusliku radikalismi poole, mis peagi võttis natsionaalsotsialismi vormi!

Püüan järgnevas anda visandeid nendest autoritest, keda käesolevas «Vikerkaare» numbris on tõlgitud. Ma ei oska öelda — ja vaevalt oskaksiki keegi —, kui esinduslik on autorite ja luuletuste valik: kõik sõltub ju sellest, mida esindada tahetud. Selliste valikute võlu ongi tegelikult valija subjektiivsuse ilmsikksaamises...

ELSE LASKER-SCHÜLER (1876—1945) on ekspressionismi-põlvkonnast õieti vanem ja tuli kirjandusse juba sajandi esimesil aastail. Kuid näib, et selles ekstsentrilises ja küllap vist silmapaistvalt veetlevas juudi daamis kätkes lausa vapustav vitaalsus, nii

et ta Vana Testamendi Saarana ei saanudki vanaks. Lilli Promet on teda kujutanud näidendis «Else, Teeba prints»: portree tundub usutav. Meie seoses tuleks märkida tema abielu (üht abieludest) Herwarth Waldeniga ja lähedust Gottfried Bennile. ELS-i looming on piibellikult ekstaatiline (mee-nutagem kas või muinasheebrea laulikeitseteid Mirjamit ja Deboorat), olgu teksti kande elamus siis religioosne või isiklik-intiimne. Igal juhul on tema luuletused siird dokumendid — sellised, mille üllitamis endale lubada tohib ainult väga rikka tundeeluga inimene, mida see eksootiline armastajatar muidugi on olnud. Oma elulõpu veetis ta Palestiinas (tulevases Iisraelis), kust ta muide 1943. a saatis Jossif Stalinile Stalingradi võidu puhul telegrammi: «Ma armastan teid!»

JAKOB VAN HODDIS (1887—1942), õieti Hans Davidsohn, kuulub ekspressionismi mütolooiasse vahest isegi kõige kesksema figuurina. Tema tähtsus seisneb tegelikult ühesainsas luuletuses: selle nimi on «Maailma lõpp» ja sellest sai terve sugupõlve hümn ja usutunnistus. Et see on nii lühike, toogem see ära tervikuna siinkirjutaja tõlkes: «Peanupult kodanlasel kübar kaob./ kõik õhud nagu kisast kajavad./ Katuselööjad puruks saavad./ ja lehest loed: tõus rannikule vaob.// Torm algab, kargab mere metsik kohu/ maa peale, murrab paksu tammid tõkke./ On inimestel enamasti nohu./ Raudteedel ronge langeb sillalt jõkke.» Mida kõike sest kahest stroofist on välja loetud! Igatahes moodustavad need omamoodi ekspressionistliku musterluuletuse, mille elamusstruktuur kordub teistelgi poeetidel ikka ja jälle. JvH ise oli mitmekülgse haridusega, kirjelduste järgi väikest kasvu, kõhetu, suure peaga õige inetu juudi noormees, kes juba 1912. a haigestus, paari aasta pärast lootusetuna vaimuhaiglasse paigutati ja sõja ajal hitlerliku eutanaasia-programmi alusel likvideeriti.

GOTTFRIED BENN (1886—1956) on kahtlemata meie sajandi suurimaid saksa poeete, kes oma karmi laadi on viinud nii äärmuslikule täiusele, et paratamatult võib sedagi luulesõpra, kes tema küünilist-nihilistlikku maailmapilti ei tunnusta. See väikest kasvu, tüse ja kiilaspäine naha- ja suguhaiguste arst, muide luterliku pastori poeg, on andnud halastamatu kirjelduse hinge-maastikest, mis maailmaajaloo kõige julmema sajandi kahes sõjas (mõlemast võttis ta sõjaväearstina osa) enneolematu selguses ilmsiks said. Oma luulekaaslastest erineb ta eelkõige alatise täpsusetaotluse poolest. See iseloomustab tema proosatki, mis on luulega võrdväärne. GB-lt on pärit iseloomu-

lik mõte: hea poeet ei kirjuta rohkem kui kuus head luuletust. Kuigi ta selle mõtte kummutab juba omaenda loominguga, pangen talle asja iva: tähtis pole mitte autori isiksus, tähtsad on vaid meistriteosed. GB elus on dramaatilisi situatsioone olnud mitu. Hitleri režiimi alguses pidas ta võimalikuks, et nüüd aitab mingi nitschelik element lõppu teha vaimsuse stagnatsioonile; ta sattus vastuollu saksade demokraatidega, mis aga veel karaktersem, sai sealsamas natslikelt kultuuritöötajailt täiesti ždanovlikus stiilis sõimata, kusjuures ei unustatud ka tema kunagist «rassipilastuslikku» suhet Else Lasker-Schüleriga; tema looming keelati. Ja 1945. a pidi GB läbi elama oma noore naise Ilse enesetapu: ära teotatuna ida poolt tulnud vabadusetoajaist ei tahtnud ta enam edasi elada.

GEORG TRAKL (1887—1914) kuulub samuti saksakeelse luule väga suurte nimede hulka. Koos Georg Heymi ja Ernst Stadleriga ilmestab ta varaekspressionismiks nimetatavat arenguetappi: vormikõne on veel lähedane eelneva luule omale, impressionistlik-sümbolistlik kõla- ja pildiil pole veel kadunud, kuid selle varjul on «magusat määndumist» selgesti tunda, suhe maailmasse on sügavalt traagiline, sageli lootusetu. GT oli apteeker Austrias, pikk, kõhn, kummargil ja tasane — väliselt olekult, piltide järgi otsustades, natuke Artur Alliksaare moodi, iseloomult küll hoopiski mitte. Näib, et üks tema põhielamus on olnud suur armastus õe vastu. Ilmselt oli tegemist anankastse psühhopaadiga, nagu ütleks tänapäeva psühhiaater: sõjaväeapteekrina kaasa teinud Grodeki lahingu praegusel Poola alal (sellest on ta kirjutanud ka luuletuse), kasutas ta arstimikapis leiduvat mürki piisavas doosis.

FRANZ WERFEL (1890—1945) on ekspressionistina Gottfried Bennile niisama vastandlik nagu näiteks Johannes Robert Becher. Katastroof katastroofiks, aga vaja on ju leida ka väljapääs sulle, oo inimenel («O Mensch!» on see pöördumine, mida pateetilistel ekspressionistidel esineb tihti, ja muidugi neid sellega mõnikord ka narrii.) Praha juudi kaupmehe poeg, ilmselt vitaalne ja tegev, väheldane ja tüse temagi (koos Benniga vastuväide ma-enam-ei-tea-kelle arvamusele, et hea luuletaja ei saa kunagi olla paks), on ta järelpõlvedele jätnud suure ja mitmekesise pärandi: peale rohke luule ka väga silmapaistvaid romaane (need küll enam ekspressionistlikud pole, nime tagem neist ajaloolisi nagu «Verdi» ja «Musa Dagh 40 päeva», mis on üks armeenlaste meelisteoseid, ulmeromaane nagu «Sündimatute täht», kindlasti ka religioosset «Bernadette'i laulu»), draamasidki. Tema elu oli

pikka aega seotud Viiniga, oluline on tema abielu Gustav Mahleri lese Almaga: siit ilmselt kirjaniku tähelepandav muusikahuvi. «Tee, tõe ja elu» leidis FW katoliiklikus kristluses. Siia juurde käib ka tema «omamüüt»: põgenedes läbi okupeeritud Prantsusmaa Hispaania poole. õõbisid Werfelid palverännakulinnas Lourdes'is, FW pöördus palvega imettegeva Jumalaema-pildi poole, töötades pääsmise puhul kirjutada romaani sealse kultuse alusepanijast Bernadette Soubirous'st; Werfelid pääsesidki natside eest ja romaan kirjutatigi.

ERNST TOLLER (1893—1939) on nii hästi portreeritud Johannes Semperi reisikirjades (kohtumisi oli PEN-klubide kongressidel), et pole muud vaja kui meenutada meil juba olemasolevat pilti: tumedajuukseline sihvakas revolutsionäär, vulkaaniline temperament, nägu rahuhetkelgi meenutamas tardunud laavat. Juudi päritolu oli temagi; olgu siinkohal lisatud see vajalik tähelepanek: üheks euroopaliku rahvuskultuuri kõrgtaseme näitajaks on kahtlemata see, kui võrd on kaasa suudetud haarata seda iidset ja tarka, ülimalt kohanemisvõimelist hõimu; ka kõige põgusam kallak antisemitismi tähendab barbaarsust... ET elu oli tormiline: ta läks vabatahtlikult sõtta, võttis aktiivselt osa revolutsioonist, kuni tõusis efemeerse Baieri nõukogude-vabariigi sõjaväejuhiks (kommunistlikud võitluskaaslased heitsid talle pärast ette vaenlaste humanset kohtlemist), istus siis viis aastat vanglas, samal ajal saades üheks saksa juhtdramatikuks, järgnesid viljakad loominguaastad Saksa Vabariigis, mis aga 1933 hitlerlikuks riigiks muutus ja mille eest ET pagulusse siirdus, et II maailmasõja eelõhtul New Yorgis nii sügavasse depressiooni vajuda, et lahenduseks sobis vaid enesetapp. Koos Georg Kaiseri ja Walter Hasencleveriga oli ta ekspressionistliku draama silmapaistvamaid esindajaid, hästi tuntud ka eesti teatris. Luuletajana on ta vähem oluline, kuid kahtlemata oma sõnumiga, olles mõnikord isegi üllatavalt hellatundeline.

KLABUND (1890—1928), õieti Alfred Henschke, ei kuulu enam ekspressionistliku kirjanduse juhtgruppi, kuid omamoodi aitab tema kirev looming (luule, romaanid, lühiproosa, näidendid, tingimata ka «Maailma-kirjanduse ajalugu ühe tunniga») rikastada üldpilti. Huumor ja ironia, mis ekspressionismile üldiselt omased polnud, loovad tema teostes uut moodi stiiliga ühinedes isesuguse efekti, mis uusima aja absurdismist kaugel ei ole. K põdes noorusest peale tuberkuloosi, suur osa tema elust mõõdus sanatooriumides ja haigus ta hauda viiski. Vahest on tema eriti mälestusväärseks panuseks saksa kultuuri

jäänud menukas tõlge (või mugandus) hiina klassikalisest näidendist «Kriidiring».

KURT SCHWITTERS (1887—1948) on juba n-õ järgmise laine mees. I maailmasõja lõpp- ja järelaastail tekkis Zürichis ja Berliinis dadaism, liikumine, mis lähtus kõige senise veelgi jäägitumast eitamisest. Dadaistid ei teinud enam kunsti! Ometi andsid viljakaid algeid edasiseks arenguks nemadki. KS oli teenekas eeskätt kollaaži arendajana. Oma meetodit nimetas ta MERZ: selle iseäraliku sõna leidis ta mingilt kastitükilt; see oli pool sõnast «Kommerz», meenutades kahtlemata ka verbi «ausmerzen», mis tähendab «välja praakima». Kujutava kunsti regioonidest (kui ühe dadaisti puhul tohib üldse nõnda öelda) sooritas KS aegajalt väljatunge ka sõnakunsti alale, ja tema luuletused Anna Blumest on jäänud isegi antoloogiliseks: ekspressionismi algimpulss on tunda, aga surmõsisus puudub täiesti; absurdihuumori sõpradele on see luule hästi vastuvõetav.

Ka George Grosz, kelle tutvustamiseks jätan sõnajärje Aime Hansenile, on olnud luuletaja ainult kunstnikutöö kõrval; muide on ta kahtlemata olnud eeskujuks meie karikatuuri klassikule Gorile.

Lõpuks märgitagu veel seda. Ekspressionism on olnud ju saksakeelse kultuuri liikumine ja kõik katsed selles universaalset meetodit näha on olnud rohkem kui vaiel-davad. Ometi ei piirdu ühegi kui tahes genuinse vaimse voolu areaal tänapäeval, maailmakultuuri ajastul, kodumaaga. Antennid on püsti igal pool. Ka Eestis. Gustav Suits liikus veel ekspressionismiga paralleelselt, nooremad mehed ja naised mõnikord juba käsikäes. Niisama nagu me mõnikord käsikäes liigume mõne teise moodsa vooluga, olgu see näiteks sürrealism või isegi neegriluule. See rikastab meie rahvuskultuuri ja — imestagu, kes aru ei suuda saada, — aitab meil veel rohkem iseendaks jääda ja siis teistelegi midagi uut pakkuda.

GEORGE GROSZ (1893—1959), tuntud saksa kunstnik, kirjutas lühikest aega (u 1915—18) ka luuletusi ja proosaluuletuste. Nood olid provokatiivsed, ebapatriootilised, metsikud, mõned ka sõjavastased. Neid ette kandes olla ta kirjavahemärkide ja mõttekriipsu-ridade kohal tantsinud... Groszi pilte ja luuletusi kõrvuti vaadates adume, et need on vaid ühe ja sama sisemise dünaamika kaks eri avaldumisvormi. Jääb ainult imestada, et ta

mõnd kakfooonilise muusika teost ei kirjutanud. Siiski, Wieland Herzfelde mainib, et Grosz olla oma õhtutel üles astunud ragtime'i-stepptantsumeloodiatega (W. Herzfelde. Zum Geleit. In: Pass auf! Hier kommt Grosz: Bilder, Rhythmen und Gesänge 1915—1918. Hrsg. v. W. Herzfelde u. H. Marquardt. Leipzig, 1981).

WH ütleb ka, et Groszi kunstnikutee alguses olid määravaks kaks asja: tema kohtumine Berliiniga ja ta Ameerika-, Metsiku Lääne unistus. Maailm Groszi 1915—18 loodud piltidel ja luuletustes otseku puruneks kildudeks suure kolina ja mürinaga, ning ometi ei lõpe killud otsa, nende vool on lakkamatu. See on nagu suur prügimägi (Ameerika prügimägi!), kuhu aina uusi hiigelkoormaid tuuakse, esemete ja objektide fantastiline segadik (milles tähelepanelikumal vaatlemisel avastame siiski teatud seaduspärasusi, sagedamini korduvaid objekte jne), kust siis kohalikud marakratid kilgates värvilisi ja läikivaid asju välja tuhnivad. Groszi luule-minast õhkub lapselikku, süüdimatut õhinat maailma pahede suhtes ja samas tarka kurbust, kuigi viimane on teatraalse iroonia ja küünilisuse maski taha varjatud. Tõlkima ahvatles mind too palavikulisus, hoog, eluiha, illusioonid ja ühtaegu neid läbinägev traagiline pilk. Jaatuse, ilu ideaalide võimalus siiski virvendab kuskil taustal, kuid enamasti üksnes ebaleva küsimusena selle võimalikkuse kohta: mõne otseku muuseas teiste ridade vahele või lõppu torgatud lause näol. Näiteks: «Sah ein Knab ein Röslein stehn» (rida Goethe tuntud luuletusest «Kuupaisteöö»), või: «Tuhanded surevad, Golfi hoovust iialgi nägemata» («Kullakaevurite laul»).

Nooreea piltide ja luuletuste põrgulik, unenäoline, ebareaalne, lagunev maailm, moondunud inimeste ja hoonete rägastik jätkub ka vanema ea kunstiloomingus, mõned pildid on lausa apokalüptilised. Hiljem hakkas Grosz maalima ka maastikke, akte, natüürmorte, kuid varjatud kurbust ja ähvardust kumab neistki. Groszist sai Kurbs Meister.

WH kirjutab, et Grosz ei tunnistanud end kunagi mingisse -ismi kuuluvaks, kuid kutsus ise ajuti esile n-õ grostsismi. Tema looming mõjutas selliseid kunstnikke nagu Schlichter, Dix, Schmalhausen, Karl Holz, Scholz-Grützingen, Alois Erbach, samuti mõningaid ungari ja bulgaaria kunstnikke. Põhivoolud, kuhu Groszi on püütud liigitada, on ekspressionism ja futurism; küllap ta sobiks nii ühte kui teise kui veel kuhugi.

Groszi luule teeb põnevaks, et see on primaarselt visuaalsusele häälestatud inimese (s. o põhiliselt — kunstniku) luule — seega on keele ja nägemuse suhe seal

teistsugune kui primaarselt verbaalsusele ja Sõnale häälestatud inimese (s. o. põhiliselt — kirjaniku) tekstides. Leian, et ta luuletused omavad iseseisvat väärtust ka muud loomingu arvestamata.

Lõpuks veel valik fakte G. Groszi elust ja loomingust:

Kunstiõpingud: algul sai joonistamise eraõpetust, 1912—17 õppis Berliini tarbekunsti-koolis, 1913 mõned kuud Pariisis Colarossi ateljees.

Reisis mitmel pool Euroopas, ka Venemaal käis ära. 1933—59 elas Ameerikas, algul New Yorgis, hiljem Long Islandil. Ameerikas oli vaheaegadega õppejõuks erinevates kunstiõppeasutustes (põhiliselt *Art Students League's*), pidas ka oma kooli, võimaluse korral elas vabakunstniku elu. 28. mail 1959 pöördus Saksamaale tagasi, 6. juulil suri Berliinis.

Grosz on teinud joonistusi, õlimaale, akvarelle, litograafiaid. Peale esinemise näitustel on ta avaldanud rohkesti oma piltide mappe. Mõned neist: «Esimene Georg Groszi mapp» (litograafiad, 1917), «Valitseva klassi nägu» (joonistused, 1921), «Varjus» (litograafiad, 1921), «Ecce homo (litograafiad ja akvarellid, 1923), «Arveteõiendamine järgnebl» (joonistused, 1923), «Armastus üle kõige» (joonistused, 1930). Samuti on ta illustreerinud raamatuid, sealhulgas ekspressionistide W. Herzfelde, R. Huelsenbecki, I. Golli, E. Toller'i jt teoseid. Ameerika-perioodi illustratsioonidest olgu nimetatud Ben Hechti «1001 õhtut New Yorgis» ja Dante «Jumalik komöödia». Aastail 1920—30 tegi ka lavakujundusi.

Aime Hansen

ARLET PALMISTE

EI RAIU MA PUUD
VAID NIKERDAN PAATI
NÜRI KIRVES
TULI JA TÕRV
ÜLE MERE
PÄIKESE POOLE
AERUD KÄES
ESKADRON KANNUL
HOBUSE HIRNATUS
PARDI PRÄÄKSATUS
ON VABAD
VÄLJA HAUA MAAILMAST
NÄLG NÄPISTAB
JANU PIINAB
KÕRVUS KÕMISEB VASAR
NAGU PROMETHEUS
IKKA KINDLALT
IKKA LÕPUNI

LAIBAD RÄUSKAVAD KORIDORIS
SUU VATTI TÄIS
MÄNGIVAD KAARTE
KUSEVAD
UKSED RAUDSELT LUKUS
KÄSIPIUUD MÄDAND
KRIUKSATUS. PÕMM!
KAPJADE KOLINAL
SÄÄRI SIRUTADES
EI KARDA
EI KOHKU
EI JOOKSE
ON SAMASUGUNE
KUIGI ELAV
NINA LILLA
SILMAD SÖESTUND
KÄEL KARVANE
AKNA EES ÄMBLIKUVÕRK
VALGUS PROOVIB PAISTA
OMA AJA KANGELANE
KETSID JALAS
NAINE
OO MOODNE TÄNAPÄEV
SA RASKE MÕISTA.

BENNO LAANEM

Sõbra haua

Siin pisaraid enam ei kohta
jootude mõrkjaid õhtuid
vabanemise rauguse leidnud
teadmiste mälu lõhnavas vaigus

siin nimetusi enam ei kohta
pokaalides ootavat droogi
sõpruse tuiksoon kõrgub
ohvrina läbitud maitstes

siin hirmu enam ei kohta
organismi tapvat atsetaati
ristimärgina tõelisusesse pulseerub
südamekoja venoosne kolle

siin surma enam ei kohta
ajaliku kaduvat piiri
urjamised aimduses antud
Kristuse elavas puutes.

*

SILITUSTE RAHUSTAVAS KUMBES

emmata valget rinda
sõrmede õmblukestes soontes
märgata tardunud huuli

vasaraga meeltesse tajub
sekundite kiimalist kiusu
tuhmunud kirkastusooteis
värsistub suitsune lehk

loobumiste sumbuvas oiges
meenumas Viiralti «Põrgu»
elukestvuse tormises tungis
Ülemlaul kaitsmas naudingu puhtust

veel läbi iseenese vastupanu
suudlustes end askeedina tunda
kogeda kannatuste tasu —
nelgilõhnalist armastuse leiba

ANDRES ALLAN ELLMANN

kolm sekundit kaldu

naasemise valguses sai end narmaiks naerdud
nähes halastamatult enda ees paljastuvaid asju
see on õhk see on kivi see on sõna see olen mina
märkasin üksteise järel trobikonniti hüplevaid inimesi
peidus tõmbuvad nad endasse ja ajavad kesta
häbi on näha pindade häda
piirata soolikate roomamist kihku

mõtlen olemise teiseks
korjates peegellehti hõbekaantega raamatust
milled kiskusid tükkideks mu nõtrade laste kulliküüned

taustsüsteemis on midagi viga
kusagilt tilgub läbi violetset värvi
topin kinni näljaste laste suud
ning alustan uuesti tähtede lugemist
peegellehed alustavad oma hõllanduvat tantsu
tuhapäeva tukkuvate nahkhiirte silmis
kuidagi meenutades varblaste ärevust sooja ootel

*

lipud lagisevad külmas tuules
vaba lend vaba õhk
sujuvalt üle tormide
valu on suletus
pilved on taevas ja muutuvad
nagu merigi
kas sa täna öösel jõudsid teisele
kaldale ujuda
või lõppes uni
jälle varem otsa
ennem pead sa armastama
nimeta seda kuidas tahad
see on nõue tingimus
vennad ohverdavad ikka veel
sest kõik järgnev on kõigile teada
ja verd pole mulda külvatud

Leian

lõputult kive
langenud Paabeli tornist
ääretu sõnade metsa
kust välja on võimatu tulla
enne kui surevad puud
hurjatu suure kaalu
mille pääl turnivad marionetid
andes asjadele nimed ja väärtused
jälgi täis ranna
kus otsijad arutult tiirlevad
lummava mere kütkes
kui palju varbaid on liival?!

pidusöök on valmis mina leban laual
leian vürtsitet soolikaist põgusa karje
ja kopsudest väikese mehikese
kes teatab mulle mida tegema peab
määratud ajal ja kohas

mine ristteele täiskuu öösel
loe kolm loitsu ümber kuu
teelisel ei püsi midagi

on on on on on on on on ononononononononon

Linnud mu üsast

need linnud mu üsast
kelle silmis on punane välk
on hullud
sööstavad ümber üsa
otsides kohta kus maanduda
pärast esimest väsitavat lendu
kuid asjata on sündinud see vaist
sest unustasin anda neile jalad
asjad mu ümber on suured
seisan suure ukse all
mind kõnetab mingi gigant
siis läheb ta sulgema laotust
valgus laotusest on hele
ja linnud lendavad välja
need linnud mu üsast
tassivad pää pääle tuhka
hauvad sääl mune
kuni kooruvad udusulised hüdrad
kes vallutavad veed mis laotuse pääl
ja lasevad tulvata maale
hävitades roimaroojaste rottide
ibisevate hiigelhiirte tõud
hüdrad üsalindude pojad
loovad uue ilmamaa
ning alati kui sajab lilli ja nuge
nad laulavad meredest ja taevaist
mida ma veel pole välja lasknud üsast

Lõdisedes

ühes käes ohakalill teises torupill lõdisedes läed
sa vajad verd verd voolamaks aina põlevasse merre
soonte lõhkemist juues kuuma jääd
pakast torkimaks auke paadunud kerre
tuisku tuuslamaks kuivanud pääd
vajad siirdeid ja piirdeid kiireid keerdeid
tahmastes keerdkäikudes osavaid käändeid
kirevaid kunstkiiri südameid kõditamaks
musta valgust tonte kestas kondamaks

rajus on karjuvad tõed
seisatad veel korra ja jooksed
söestununa tardud läbituna kõuest
hurmavaid keerde moodustab vaoshoitud vaha
kui süüdata tardunud küüla
küündimatus enam ei küünista
vaid sulab su käte vahel

lükka vettinud maasse sahk
rebi valusaid kivikonte mudasest põllupõuest
tuuletont puhkab juuste salkes
tulilill puhkeb silmade läikes
ühes käes ohakalill teises torupill lõdisedes läed
Jumala sees ja Jumalast lahus
vajad tardumist valgeks marmoriks loovas väes
vaikust suusid sulgemaks Rahus

Esmasündinu

palakad millesse mässitud puhkevad palama
mõni viiv on tuul ma palun andestust
tilk potsatab pähe
meeleniudeilt libiseb vöö
tahan tast hoida kinni uuesti kõita
hurjun otsad on sassi
siruta sina oma käed mu niudeist
haara juustest kinni
ja rooma välja mu poeg esmasündinu
kõida sina need otsad olen sind oodanud ammu
jää valvama mu minekut ja tulekut
jää valitsema mu punast und ja kuningriiki
rebesta palang ja söö ta ära

PRIIT URING

MEREKOHINA RAUGUSES

Meri kohises meie kõrval nagu suur rahu ise. Kõndisime piki randa ja vestlesime. Ta näitas punaseid täppe oma rinnal ja rääkis, et oli vennaga tülli läinud. Pärast seda löid närvid rinnal välja.

«Alguses me sõimasime teineteist, siis lõi ta mulle vastu kõrvu, mina lõin teda ja me kaklesime, kuni ma hakkasin karjuma.»

«Sa läksid ju hüsteeriasse,» ütlesin mina ja vaatasin ta figuuri. Kaugemal sillerdas meri päikesepaistes nagu suure kala kõht. Meie jalutasime piki randa ja vahepeal jooksime. Paremalt meresina, vasakul rannamännid, otse ees liivane kaldariba, päike pea kohal kumamas. Ja meie selles kompositsioonis poolalasti nagu kujud kreeka vaasidelt. Liival aga lebas. . . preservatiiv. Ränikõva klaas meie ümber pragunes ning sillerdav mõra ühendas maa ja taeva mõttetult valutava haavaga.

Kõndisime piki randa ja vestlesime.

«Vend ütleb, et ma ei sallivat tema naist. Naine oli talle seda maininud. Tegelikult on ta täitsa tore tüdruk. . .»

«Ma tean, millest see on. See on see sinu nõökiv olek.»

Ta möönis seda. Mina vaatasin jälle ta figuuri — suured rinnad on tal. Liiv rannal auras. Ennist tegin parema jala suure varbaga augu ja matsin selle kummist hügieenisümboli märkamatuks maha.

Läbi lainete läksime vastu avamererele, kuni põhi jalge alt kadus. Siis hällitas meri meid ja ma karjusin mõnust; tüdruk jäi kaugele selja taha; ujusin poini ja võtsin sellest käte ning jalgadega kinni; kiikusin; lained tõid avamerelt saasta ja viisid seda ranna poole; suure kohina rauguses aga kuulsin mere hoiatust. . .; vetelpääste mootorpaat kihutas piki poisid ja mulle hüüti ruuporist:

«Ujuge randa tagasi!»

Katsu sa ujudes üle mere jõuda.

*

Alustasime hotellis. Keegi meist, kes oli Bulgaarias käinud, pani kolmesajagrammise pudeli sealt kaasatoodud konjakit lauale ja me jõime selle ära. Ma pole mingi degustaator, aga märjukes oli hoopis kehvem kui armeenia konjak. Seda arvasid ka teised. Meie rääkisime anekdoote, daamid lugesid lehest joonealust juttu «Must evangeelium». Veel tõime kaks pudelit viina — seitsme peale. Nii madalal tasemel oli algus. Lõpetasime ikkagi restoranis — kultuurselt.

Tüdruk oli üks meie seast. Sellise nõökiva olekuga. Ja näiliselt ligipääsmatu. Tal olid omapärased paksud kulmud ja nende all silmad nagu kullil. Nii ütlesingi talle:

«Sul on kulli silmad.»

Tema aga ütles:

«Kuule, Leo, raamatupidaja kohta oled sa natuke nagu liiga nutikas.»

Kui tantsisime, surusin ta õrnalt enda vastu. On ju sedasi hulga parem tantsida kui kuidagi teistmoodi. Vaat ongi — selline ütlus oli meil muuseas käibel.

Tantsisin, aga ise mõtlesin, kuidas mees oli tahtnud seda tüdrukut võrgutada. Nad olid öösel randa läinud, mehel pooleliitrine pudel konjakit pükste tagumises taskus. Meri oli soe, aga pärast ujumist hakkas neil külm. Mees mõtles siis, et enne joovad nad konjakit, et sooja saada, siis teeb ta tüdrukule ettepaneku kuivad riided selga panna — muidugi aitab ta tüdrukut märja ujumistrikoo äravõtmisel ja siis. . . Nii hakkas ta pudelit taskust võtma, aga see lipsas kohmetanud sõrmede vahelt välja ning kukkus vastu rannapingi betoonist serva. Kogu plaan läks vett vedama. Kui ma tüdrukuga nüüd restoranis tantsisin, tahtsin uskuda, et mees teda võrgutada poleks saanud, kui ka pudel oleks terveks jäänud ja nad selle ära oleksid joonud. Sest tüdruk hakkas mulle meeldima, aga meest hakkasin põlgama, et ta oma nurjaläinud ettevõtmisega kiitlema oli tulnud.

Jõin ennast lihtsalt purju — minu jaoks lõppes see restoraniõhtu purjusolekuga. Ning ainsa probleemiga: kes on romaani «Meister ja Margarita» autor? Bulgakov muidugi. Aga meelde tuli see alles järgmisel hommikul.

KÄED ÜMBER KAELA

Võluv olend, kellel olid pikad lokkis kastanpruunid juuksed nagu siud, veidi kõverad sääred ja lummas noiduslik naeratus, laulis oma sireenilaulu, mille sõnad on jäänudki mulle lõpuni mõistatuseks. Ja puudus laev, millega tast mööda purjetada, ning polnud käepärast vaha, millega oma kõrvu kinni toppida. Oli vaid kübeke julgust ja tahtmine eksirännakutelt koju tagasi jõuda. Kus särab Päike, on teada kõigile. Aga kus kasvab tulilill? kas üldse keegi seda aimab? Ka tulevik võib olla projekteeritud õhku nagu miraaž, kust paistab kaotatud paradiisiaed, mille mälestuse me ühiste jõupingutustega ikka ja jälle tahtmatult ära rüvetame. Üks mu sõpradest mainis üsnaaegu:

«Vaata, kui sul bilansiaruannet kirjutades satuvad teksti lüngad, nii et mõte hüppab märkamatu ühelt objektilt teisele üle, siis on see skisofreenia tunnus.»

Ta sõnad tegid mind kurvaks, sest selleks ajaks oli juba üldtuntud tõsiasi, et uusi teadmisi saadakse ka vaimuväärastusele sarnases seisundis, ainult tingimusel, et sellesse seisundisse minnakse teadmiste saamise eesmärgil, mitte lõbu pärast. Tavareaalsusse tagasipöördu-

misel toimib vältimatu valus kontrast: hommikuti jälle palgatööle, kell kaksteist või üks lõunale, viie-kuue paiku vabaks ja alles seejärel osutub võimalikuks valikuline lõõgastus. Alates nikotiinist, jätkates etüülalkoholiga, marihuaanaga ja muude juba moodsamate surrogaatidega (siiski ka oopium, oopium, oopium) ning lõpetades olgu või enesekägistamisega — ajus tekib õhupuudusest tingitud hapnikuvaegus, mida tajutakse naudinguna. Kesköö paiku naastakse kivikastidesse pimeduses unelema. Kust küll võetakse õigustus soovimatuteks heategudeks? Kes on need meeletud inimkujulised loomad, kes meie kallal selliseid katseid toime panevad? Ja miks me pea tiiva alla pistame ning üksnes unistame Kuldaegadest, aga nende tõelisuseks muutmine venib juba sajandeid?

Mu sireen teatas laulmise vaheajal:

«Sa ei hinda mind vääriliselt. Mul on ju õigus ka oma elule. Sinu pärast ma vist küll satun ükskord hullumajja.»

Teatava pingutusega õnnestus mul suu kinni pidada, sest vägisi kippusid keelele sõnad:

«Palun, ära räägi! Laula ainult! Su laul on ilus kuulata!»

Kõik sai ju enda teada heauskselt tehtud, isegi traditsiooni ei unustanud, sest enne esmakordselt uude korterisse sisenemist võtsin ta sülle ja tõstsin üle lävepaku nagu mees muistegi. Ta pani käed ümber mu kaela ja ütles:

«Ära jama, Leo!»

See oligi püünis, millest kahjuks kohe aru ei saanud. Ja siis veel need põhjuse ta nutud. . .

Nüüd mõistan, et vaid üks nähtamatu pingutus jäi puudu sellest ülimalt teadmisesest, et oleksin pidanud jooma ta soolaseid pisaraid. Ehk oleks ta siis muutunud sireenist inimeseks ja saanud mu naiseks. Aga on juba lootusetult hilja, isegi kui tulilill kasvaks meis enestes. Ja ma ei tea, kas see oli kägistamine või kallistus või mõlemad korraga.

MÖTTELEND KOIDUKUMASSE

«Eesti rahvale ei aita enam tarkusest. Nõidust on vaja.»

Betti Alveri sõnad surivoodil.

Jah, need jõulised linnud on pälvinud eestlaste varjamatu lugupidamise juba eepose-eelsel ajastul. See on ka üheks põhjuseks, miks nad juba tuhandeid aastaid on takistamatult hõljunud meie etnilise maailma kohal. Samasuguse enesestmõistetavusega on nad sisenenud ka rahvusliku kirjandusmaailma õhuavarustesse. Veelgi enam, üks neist tõi koguni oma turjal siinsetesse metsadesse müütilise Kalevi, kelle toimetused ja tegemised on vähemal või suuremal määral saanud nii mandri- kui saarte-eestlaste südameasjaks. Ja nüüd, kus see müsti-

line mees äralõigatud jalgadega, kuid ikka veel elusana põrgu ühes salakambris kannab täiesti ebainimlikes tingimustes rahva olematute kuritegude eest määramatuaegset karistust, on kotkad endiselt vabaks jäänud. See esimesel pilgul lausa uskumatu asjaolu on andnud ka peamise tõuke järgnevatele kommentaaridele.

Kuid peale selle on kommentaarid veel mingis ähmaselt aimatavas seoses kaasaegse eesti kirjaniku Laine Õhmuse tagajärjetute ponnistustega läbi elada katarsist, seda imepärast hingelist seisundit, mille esinemisest ta on küll kuulnud, kuid mille puhastustuli teda ennast paraku veel puudutanud ei ole. Nähtamatud biovoolud kannavad meieni lakkamatult Himaalajast algusesaavaid seninägematu kogulendi funktsiooniimpulsse alateadliku infoga erilistest seisunditest, millede mõjul tavareaaalus muundub ja inimene ise sattub otsakuti kokku müstilise maailmatunnetusega. Ka legendid ja müüdid on sellise ebatavalise reaalsuse otseseks ilminguks. Käesolevate kommentaaride konkreetseks lähtealuseks ongi üks neist, pealkirjaga «HOIATUS»:

Ennemuiste olnud teispool Atsalammat, Alutaguse metsades merikotka pesa. Seda nägid vaid kaks inimest — Atsalamma küla kümneaastane poisike ja hiljem tolle isa Tõnis, kui ta poissi otsimas käis. Eks poiss olnud oma eale vaatamata erakordselt osav ja julge. Läks ta ühel päeval üksi külast kaugemale metsa, kaasas vaid väike puss kopranahast tupes. Läks ja eksis ära. Ekseldes jõudis jämeda männi juurde, mis äkitselt ta ees seisis, kõrge nagu maailmasammas. Hakkas poiss mändi vahtima, ajas pea kuklasse ja märkas üleval võimsate oksaharude vahel suurt pesa. Kohe tekkis tahtmine uurida, kas ehk pesas mõnd linnupoega ei ole. Naabruses kasvava kuuse otsast ulatus ta männi alumise jämedama oksani ja sealt ronis üles kuni pesani. Pesaks olid linnud kokku kandnud rohkem kui käsivarrejämedused risti-rästi oksad — paraja heinasao jagu. Kui poiss pesasse jõudis, leidis ta sealt kaks alles hiljuti koorunud udusulis kotkapoega. Ta jäi neid üllatusest ammulisui vahtima, südames õnneaimus. Käsi tõusis iseenesest nende kaitsetuid pehmeid kehasid katsuma. Kõhtu haaras imelikult mõnus võbin. Samal hetkel kuulis ta pea kohal tasast kohinat, vaatas loomusunnil üles ja välk tabas teda silmadesse.

Kõrgel pesa kohal tõusvas õhuvoolus liikumatult hõljuv hiigel-lind pani tiivad kokku ja kukkus kivina alla — poegadele appi. Umbes kaks meetrit enne pesa sirutusid tiivad laiali, nii et õhk hakkas hoosulgedes tasakesi kohisema. Terastugevad küünised tungisid poisile silmadesse. Jõudu pingutades rebis kotkas poisi õhku, liugles lauglennul peatumata allapoole ja laskis siis elutul kehal kukkuda sinna, kus laukaserval turritas üksik kuivanud, terav männitüügas.

Niipalju legendist, mille järjekindel kirjanduslik edasiarendus võiks kunagi üle kasvada romaaniks. Jah, ent mingem mõttearendusega edasi.

Romaani idee võiks põhineda idamaisel niinimetatud reinkarnatsiooni ehk hingede rändamise õpetusel, mis tegelikult pole sugugi võõras ka soome-ugri maailmapildile. Nii näiteks saadakse suguvõsanimi jätkuva legendi kohaselt kotka tapmisel koos kotka hingega. Surre annab kotkas oma väe teda tapnud Tõnisele ja just selle väe omandamise ebamäärane tajumine sunnib Tõnist edaspidi lisama oma eesnimetele veel perekonna ehk suguvõsanime Kotkas. Ehk leevendab see mingilgi määral poja kaotuse korvamatust. Edasi selgub üks esimesel pilgul võib olla vähemärgatav asjaolu — ohutunde unustanud, kotkapoegi vaatama ja katsuma läinud poisi hinge pärib alles munast koorumata kotkapoeg, sest tegelikult oli kahe udusulis linnuhakatise vahel kurnas ka kolmas, veel koorumata muna. Nii jääbki lõplikult selgumata, kes siis kelle hinge pärib, kas kotkas inimese või inimene kotka oma. Vast on tähtsamgi veel asjaolu, et nii astuvad kotkas ja inimene põimunult ajavoolu, elu ringkäiku, röömudesse, kannatustesse. Või kuidas kellelegi mugavam ja lähedasem — sansaarasse. Sansaaral ei ole algust, on aga lõpp — ütleb muistne tarkus. Romaanil seevastu on algus, kuid polegi lõppu. . .

Reinkarnatsioonil põhineb ja reinkarnatsiooni tõttu on olemas ka niinimetatud üheaegselt esinevate mitmete saatuste idee. Võib koguni öelda — varusaatuse, dublantsaatuse idee. Seega olles üks või täites üht rolli, saadab tegelast (tegelasi) varjuna teistsuguse saatuse võimalikkus, koguni praegukulgeva saatuse pöördmürgiline anti-saatust nagu teine kallas. Üht eraldab teisest enne kokkupuutepunkti eikellegimaa, tühjus, ajavool, ajajõgi. Nii saadab elu varjuna surm, röömu varjuna kurbus, naeru varjuna nutt, õnne varjuna õnnetus. Kes suudab ennast viia või kes viiakse mingi välise teguri mõjul kokkupuutepunkti, eikellegimaale, tühjusesse, omandab võime olla korruga nii siinpoolsuses kui sealpoolsuses, kaotab ühese seotuse, takelduse, võib olla nii kotkas kui inimene, ei ole ei mees ega naine, vaid lihtsalt olend, kuigi säilitab välised sootunnused ning võime maisteks röömudeks ja lõbudeks. On kotkas, kuid omandab inimese hinge, sest kirjakeele puudumise tõttu kotkastel ei saa neil olla ka sooja ega külma nimest ja sellepärast ei olegi poisil legendis nime ning hiid-merikotkas pärib nime asemel poisi hinge, millel ju ongi tema jaoks tõeline tähendus, kuna ta kaitses poegi. Tõnis seevastu, kes teab ikkagi suhteliselt vähe hingest, kuid on teadlik keelest ja selles keeles nimisõnast kotkas, pärib kotka tapmisel kättemaksust tekkinud ekstaatilisest, eufoorilisest seisundist nimega Kotkas ka midagi tõelisele kotkale omast. Seda omast tajub ta subjektiivselt kotka väena. Nii võibki kotkast käsitleda inimesena ja inimest kotkana, üht teiseks üleminevana ja vastupidi ning selles avaldubki antud juhul nende kõiksuseside, ühtsus. Küsimuseks jääb, kas ka kõrvalseisja, vaataja, jälgija, lugeja või kuulaja adub seda kõrgemat seotust ja ühtsust. Vastus olgu: kes usub, see usub, selle jaoks on seotus, on ühtsus, puudub kahesus, eristatus; kes ei usu, see ei usu, selle jaoks ei ole

seotust, ühtsust, on kaheesus, on erinevus. On võimatus, et kotkal ja inimesel saaks olla midagi ühist ning jääb oskamatult kirjutatud ja huvita loetud lugu. Paraku võib ka nii juhtuda.

Ajavoolus esinevale põimumisele ja muidugi ka fataalsusele viitab imelik kokkusattumus Kotkaste endi sündimistes ja suremistes. Iga uue Kotka sünd pärrib ühtlasi vana Kotka surma. Veelgi enam, kui sureb merikotkas, sureb ka üks Kotkastest ja vastupidi. Nii näiteks samal hetkel, kui hiidlind lööb küünised poisile välguna silmadesse ja laseb siis elutu keha kukkuda kuivanud männitüüka otsa, purustab seespoolt antud nokahoop kurnas olnud kolmanda muna ja uus kotka-poeg näeb ilmavalgust. Paistmatu hakkab paistma hetkel, mil paistev muutus paistmatuks. Võib ju küsida, kelle hing rändas, kuhu ja kas üldse rändas? Võib ju ka mitte uskuda, kuid samaaegsus lubab vähemalt autori seisukohalt näha seotust. Kui ka midagi ei ole, teeb usk, et on, vähemalt autori rikkamaks, isegi, kui see on vaid subjektiivne adumine. Iga taoline seotus peaks suurendama vähemalt loomerõõmu. Voolus põimumine väljendub ka selles, et kui juba kaasajal insuldihoo teispoolt nägev vana Julius Merikotkas on Tallinn—Narva maantee saja kolmekümne teisel kilomeetril autoroolis õndsusesse hääbumas ja tahaks pühaku kombel tagasi pöörduda, et sellest õndsusest teistelegi rääkida, ei meenu talle ühtegi sõna, mis võimaldaks väljendada eneseohjeldamise ja tagasi-pöördumise ekstaatilise olematuksmuutumise seisundit. Miks? Põhju-seks on samaaegne salaküti lask kaheksakümmend kilomeetrit eemal Oonurmes, mis röövib elu juhuslikult liiga madalalt üle üksiku talumaja lennanud vanal Eestimaa viimasel merikotkal. Nagu näeme, põimuvad siinkohal teosesse ka pessimisminoovid.

Edasi järgneks puändini pürgiv intriigisõlmitus, sest mingile sele-tamatule väele suguvõsanimes viitab naissoost Kotkaste peaaegu müstiline vastumeelsus abiellumisel ettetuleva nimevahetuse protse-duuri suhtes. Või kui võetaksegi mehe perekonnanimi, tuntakse nõrkust, nukrust, kaotuse ja väe äravoolamise tunnet, apaatsust, isegi vastikust raskejalgsuse ja laste saamise vastu. Nii ütleb Kai tele-fonikõnes oma esimesele armukesele Leole:

«Ei taha enam olla Jõgi, tahaks olla jälle Kotkas!»

Merikotkas, see päris tõeline sulgedega lind, saab väge ja elujõudu temale omasest seadumuslikust tapmisest, saaklooma või saakkala surmamisest. Või ehk koguni müstilisest seotusest kosmosega, millele viitab esimene hüpoteetiline lõpustseen päikesetõusuga. Kui saak-looma eluküünla kustutanud merikotkas jätab selle laagerduma nii-nimetatud valjepuu ühele jämedamale oksale ja tõuseb ise koidu-kumas aeglaste jõuliste tiivalöökidega mere kohal taevalaotusse, tabab teda idast, silmapiiri tagant tõusva päikese kiirtetulv. Harali hiigeltiibadega olend tardub liikumatult õhuvalda rippuma. Hom-mikuvalgus mähib ta punasesse tulelõõma ja temasse voolab nüüd takistamatult otse Päikeselt saabunud elujõud.

HASSO KRULL

ANDROGÜÜNSED VAREMED, TEKST

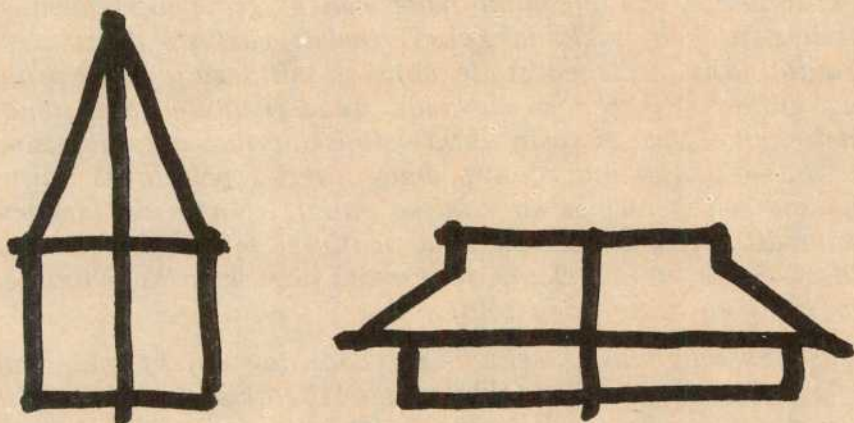
Minnes mööda igasugusest sissejuhatusest, ekspositsioonist ja ilukirjanduslikust jutustavusest, seltskondlikesse konnotatsioonidesse nakkavatest märgusõnadest (mida ma ju ei tunnegi), küsige: parem kohe alguses: mida üks Urmas Muru hoone tähendab? Või, täpsemini mida tähendab üks Urmas Muru hoone pilt? Sellele küsimusele, või õigemini neile kahele erinevale küsimusele tahaksime praegu pakkuda kaks erinevat vastust. Asjaolule, et meil antud juhul on tegemist ülekaalukalt piltidega ja mitte projektidega, millest «Vikerkaar» ülevaadet anda ei taotle, ja et nendele piltidele hetkel veel ei vasta ühtki valmishitatud, eksploatatsiooni antud hoonet, asetame rõhu peamiselt teises pakutavas vastuses (kuigi see seisab meeles ka esimese puhul). Niisiis on järgneval, ühehertsamast meetodikast tõukuval arutlusel tegelikult kaks telge (kuid, nagu järgnevas näeme, jooksmata nagu kaarik, ei jookse ta samas siiski ka mitte nagu tõld).

Küsimus tähendusest eeldab, et vaadeldav objekt meie jaoks kohe alguses märgiliselt pooldub: jaguneb tähistajaks ja tähistavaks, milleks on vastavalt hoone (pilt) ise ja tema «mõte», hoone kui ikoon ja «mõte» kui ikooni viide. Või lingvistiliselt rääkides: hoone kui tekst, kui süntaktiliselt artikuleeritud lausung, ja hoone tähendus kui selle lausungi mõisteline sisu. Lühidalt, me käsitame (suvaliist) Urmas Muru hoonet tekstina.

Sellele tekstile oleks nüüd võimalik läheneda kahel erisugusel viisil: kas subjektiivselt, «inimlikult», hermeneutiliselt, või objektiivselt, «ebainimlikult», strukturaalselt. Tahaksin vaheldumisi kasutada mõlemat, aga mõnedel põhjustel kaldub mu valik siiski pigem strukturaalse lähenemise poole: kõigepealt seepärast, et hooned on ehitamata ja hermeneutiliselt subjektiivne lähenemine niiviisi kujuneks arhitektuurilooliseks konstruktsiooniks, oleks sunnitud peatuma poolel teel; ja teiseks, kui püüdaki tulla tänapäeva, oleks Muru tegevuse kohta ju palju lihtsam koguda subjektiivset infot Urmas Murult eneselt, tehes seda siis juba intervjuu vormis. Tõsi küll, need argumentid ei pruugiks käsitluse menetlust veel nii üheselt määrata; seepärast nentigem, et tegemist on pigem valikuga, mille on vastavasse suunda kallutanud kirjutaja enda eelistused ja pädevus.

Kui Urmas Muru hoone oleks lausung, teksti, oleks ta väljendus- tasandil — visuaalsel tasandil — analüüsitav üksikuteks väljendus-

üksusteks, nn semeemideks. Oletagem, et selline asi on võimalik; siis, jättes kõrvale süntaktilise liigenduse kui ülemäära komplitseeritu, võime puht-visuaalselt lekseemi tasandilt kiiresti üle minna puht-semantilisele semeemi tasandile. Esimesel figureerivatele kategooriatele, nagu vertikaalne/horisontaalne, kõrge/madal, hele/tume, kivist/puust jne, vastaksid teisel kõigepealt mõned väga üldised semantilised kategooriad, nagu mehelik/naiselik, ülev/alandlik, jäik/paindlik, hierarhiline/võrdne. Nii et eesti kultuuri kontekstis — kui veel lisada ka kristlik/paganlik — võiks neid kategooriaalaseid poolusi hõlpsasti reprodutseerida niisuguste ikoonidena:



Gooti katedraal ja rehetare: kõlab triviaalselt, aga järelikult on see vastandus õige, järelikult on niisugune ikooniline kategooria meie jaoks tõepoolest olemas ja modifitseerib meie arhitektuuritaju. Urmas Muru puhul, tõsi küll, näib see kategooria kistuna: ta on ürgne ja minevikuline, sellal kui Muru hooned on moodsad, funktsionalismi ja ekspressionismiga dialoogi astuvad. Semiootiliselt lähenedes on selline vanaaegset päritolu ikooniline kategooria siiski väga töökindel: sest tal on märksa kindlam, polariseeritum semantiline struktuur, kui võiks olla enamikul moodsast kultuuriloost võetavatel kategooriatel. Lühidalt, katedraal ja rehetare kehastavad kindlaid tähendusi, ja need tähendused on teineteise suhtes vastanduvad, kontraarsed. Siit tuletaksimegi nüüd esimese vastuse küsimusele Muru hoone tähendusest:

1. Oma modernsuses on Muru hoone nii väljendus- kui sisutasandil kahemõtteline. Üldiselt eelistatakse siin äärmust: vertikaalid on äärmuseni vertikaalsed taevaredelid, horisontaalid aga

äärmuseni horisontaalsed, otsekui suruõhu all. Efekt on ühtaegu sakraalne ja nihilistlik. Sisutasandil võiks ütelda, et domineerib hierarhiatu (mitte anti-hierarhiline) «negatiivne ülevus», st hoone jääb iseäralikuks «nihilistlikuks katedraaliks» ka siis, kui väljendus-tasand taandub jäägitult äärmuseni rõhutatud horisontaalile (viimane ongi Muru tegelikult pigem langetatud, kummulipööratud vertikaal). Viidates ülalesitatud ikoonilisele kategooriale, võime väita: Muru hoone, kui tahes «ateistlik» ta ka ei paista, ei haaku kuidagi rehetare semeemiga, vaid seostub metonüümiliselt gooti katedraaliga. Ta esindab gooti katedraali pars pro toto — «osa ter-viku asemel», — ja kõik, mis üle jääb, on juba modernism.

Mõistega modernism muidugi pole veel kõik tähenduslikud kaksipidised lahendatud. Iseäranis, kuivõrd see modernism kattub nihilismi mõistega, ja mislaadi üldse on Muru nihilism? Selle üle otsustamiseks peaksime kõigepealt esile manama mingid kujutelmad nihilismi võimalustest; tuletaksin seepärast meelde, mis on nihilis-mist kirjutanud Martin Heidegger oma kuulsa «Olemisküsimuse», Ernst Jüngerile adresseeritud avaliku kirja alguses:

«Te räägite «nullpunktist». Null osutab eimiskile, ja nimelt tüh-jale. Seal, kus kõik eimiskile tungleb, valitseb nihilism. Nullmeri-diaanil jõuab ta lähedale oma täitumisele (Vollendung)./- - -/

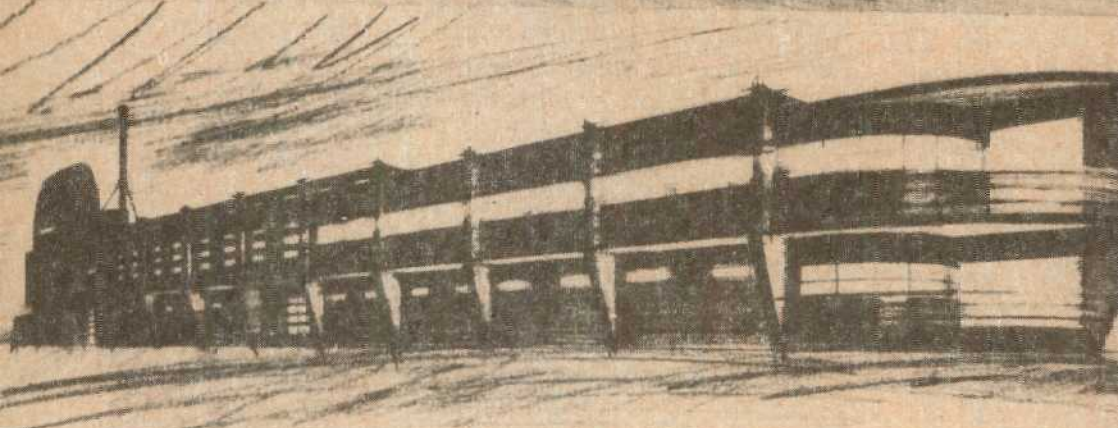
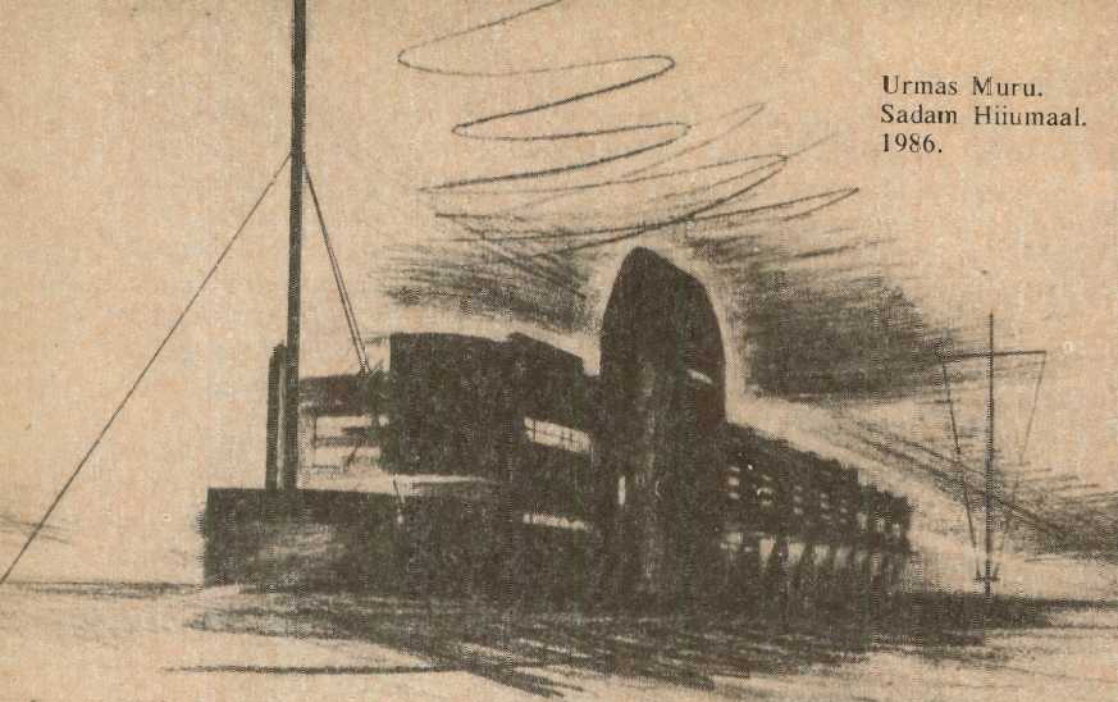
Nulljoone (die Null-Linie) meridiaaniks on tema vöönd. Täitunud nihilismi ala moodustab piiri kahe maailmakõiksuse vahel. Sellele osutav joon on kriitiline joon. Seal otsustatakse, kas nihi-lismi liikumine eimiskimas eimiskis ära lõpeb (im nichtigen Nichts verendet) või on ta üleminekuks «olemise uue suuna» valdkonda. Seepärast peab nihilismi liikumine iseenda seest erinevatele võima-lustele sihtima ja oma olemuse kohaselt paljutähenduslik olema.»¹

Pole siinkohal oluline, millised just olid Heideggeri, selle uppuva metafüüsika vetelpäästja meelest nood nihilismist lähtuvad erinevad võimalused «olemise uue suuna» valdkonnas. Oluline on, et Muru modernismi jaoks on seesugused nihilismi erinevad, mistahes või-malused avatud, et see modernism kogu aeg liigub kuskil Heideggeri nulljoone, null-ekvaatori lähedal. Selle poolest, tõesti, on temas ka midagi paganlikku (kui paganlus küll ei ole natuke liiga laiali-valgub mõiste), on mingi metafoorne seos rehetare semeemiga. Võib-olla üks nihilismi võimalusi ongi see, mida me tänapäeval «paganluse» all ette kujutame? Ükskõik; meile on praegu tähtis, et Muru sellel joonel viibib.

Ka sooliselt, paistab, on Muru hoone semeem ambivalentne. Esmapilgul tihti väljakutsuvalt ratsionaalne ja mehelik — seega pigem valelik kui salalik —, osutub see hoone tugevamal piidle-misel kohe maskiks, mis varjab midagi, aga kas nägu? Sest Muru hoone seesmine funktsionaalsus ei ole väljastpoolt äraarvatav (ja põhiplaan Urmas Muru meile ei näitagi). Ta on tegelikult siis

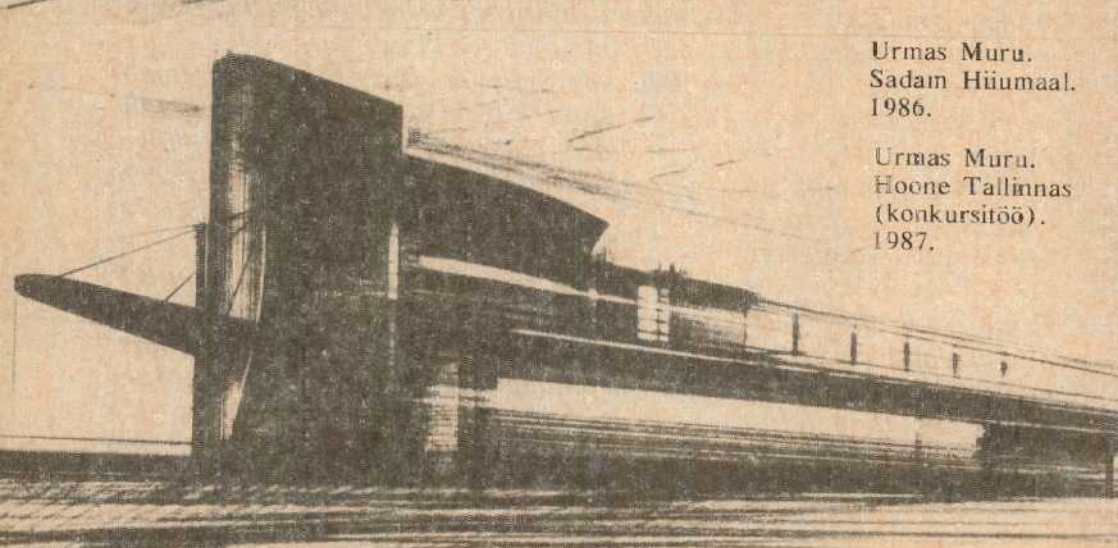
¹ Martin Heidegger. *The Question of Being*. German and English text. London, 1958, lk 34—35.

Urmas Muru.
Sadam Hiiumaal.
1986.



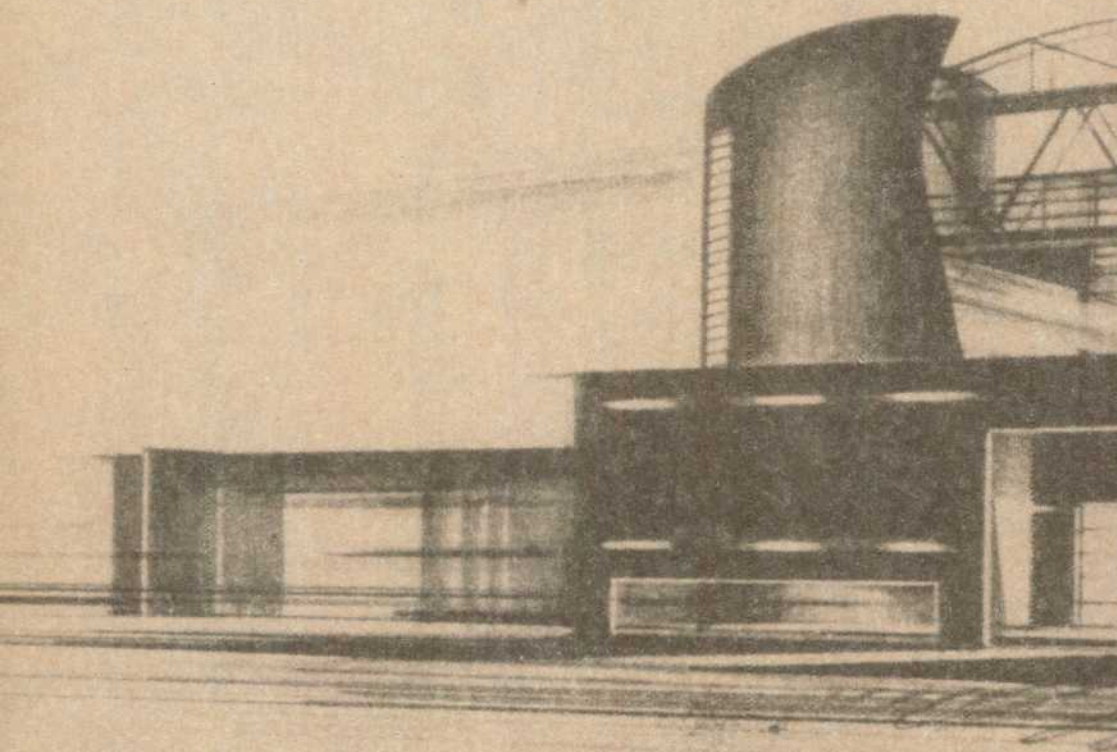
Urmas Muru.
Sadam Hiiumaal.
1986.

Urmas Muru.
Hoone Tallinnas
(konkursitöö).
1987.

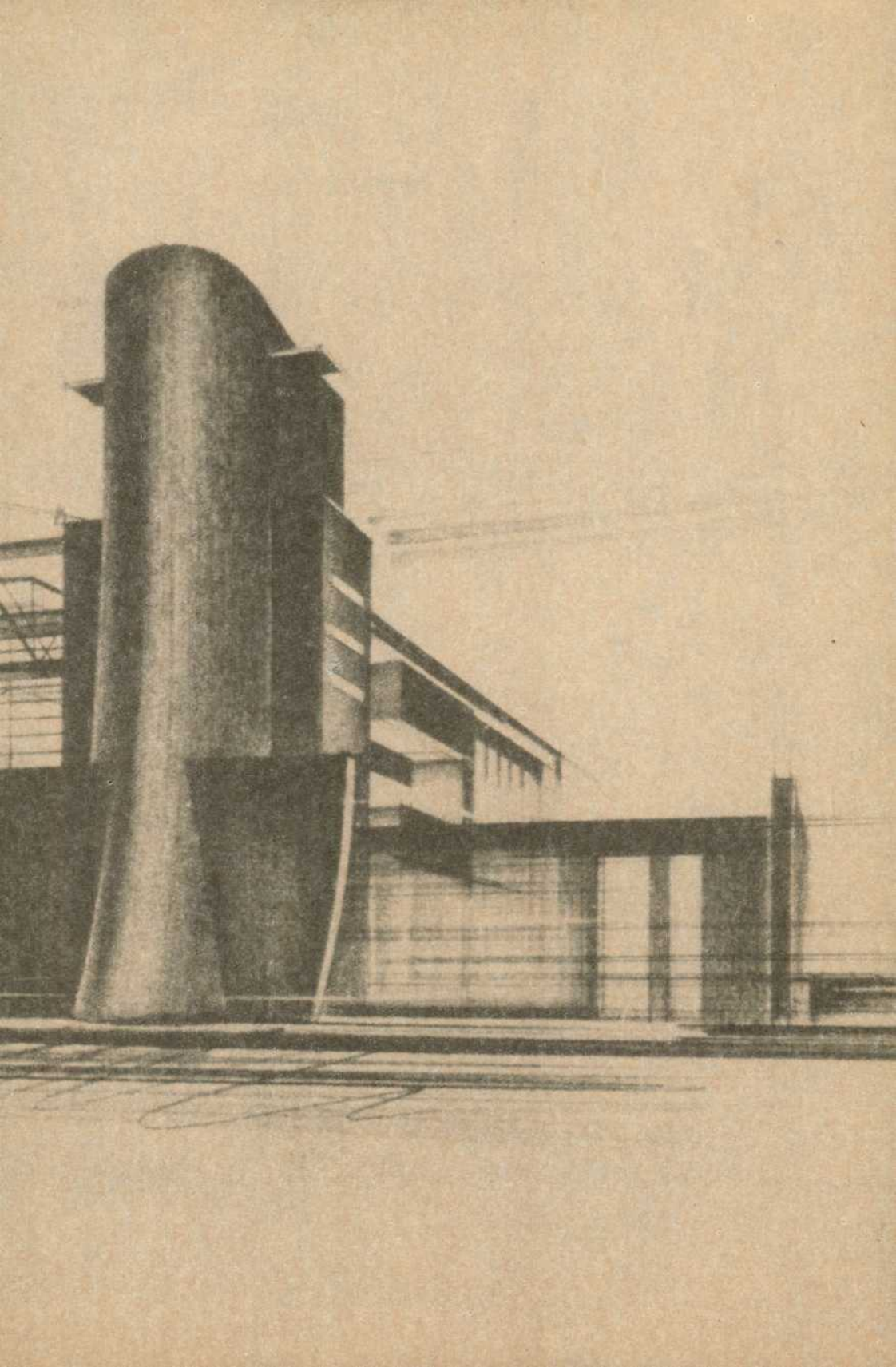


Urmas Muru.
Hoone Tartus.
1989.

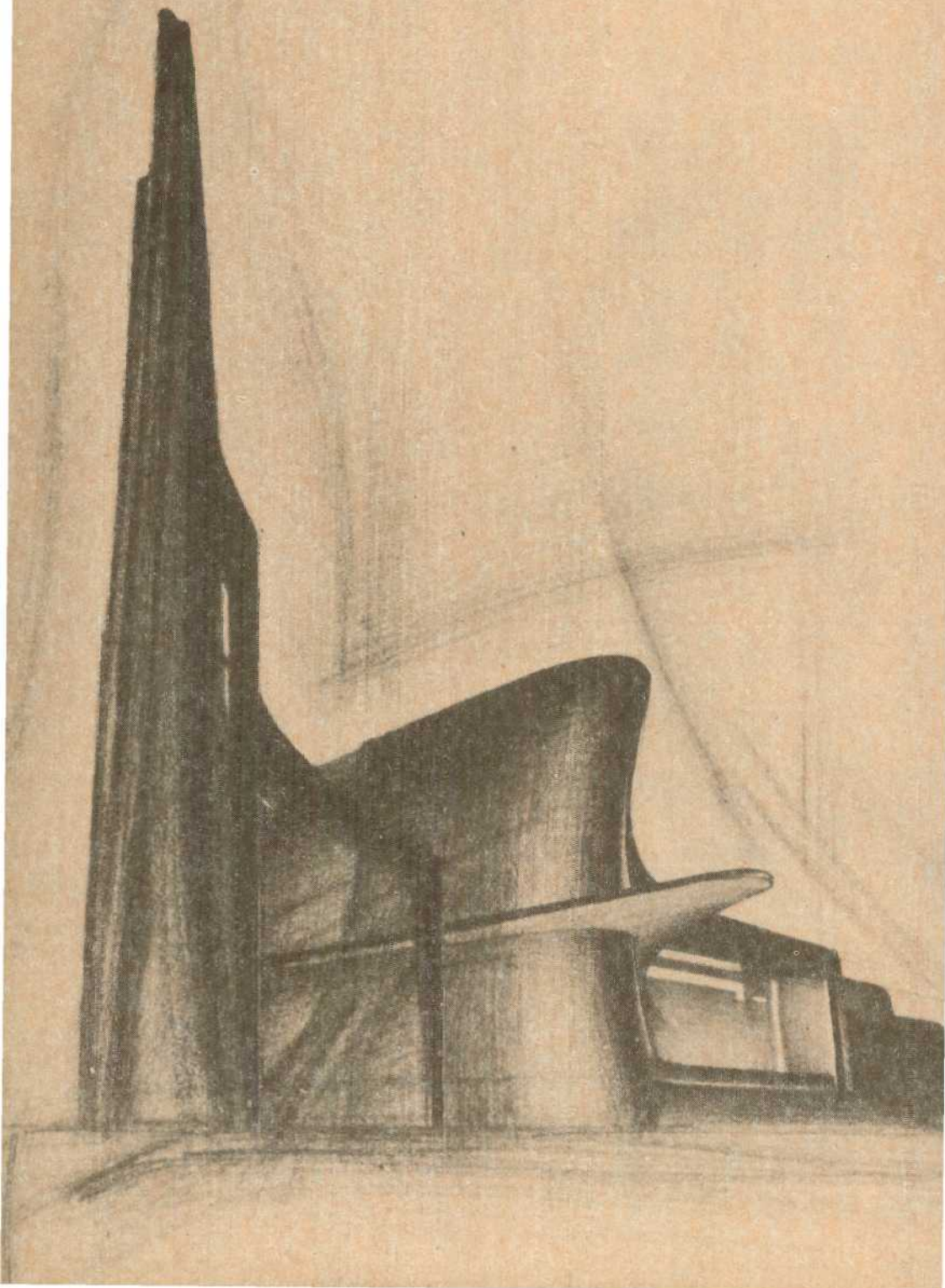




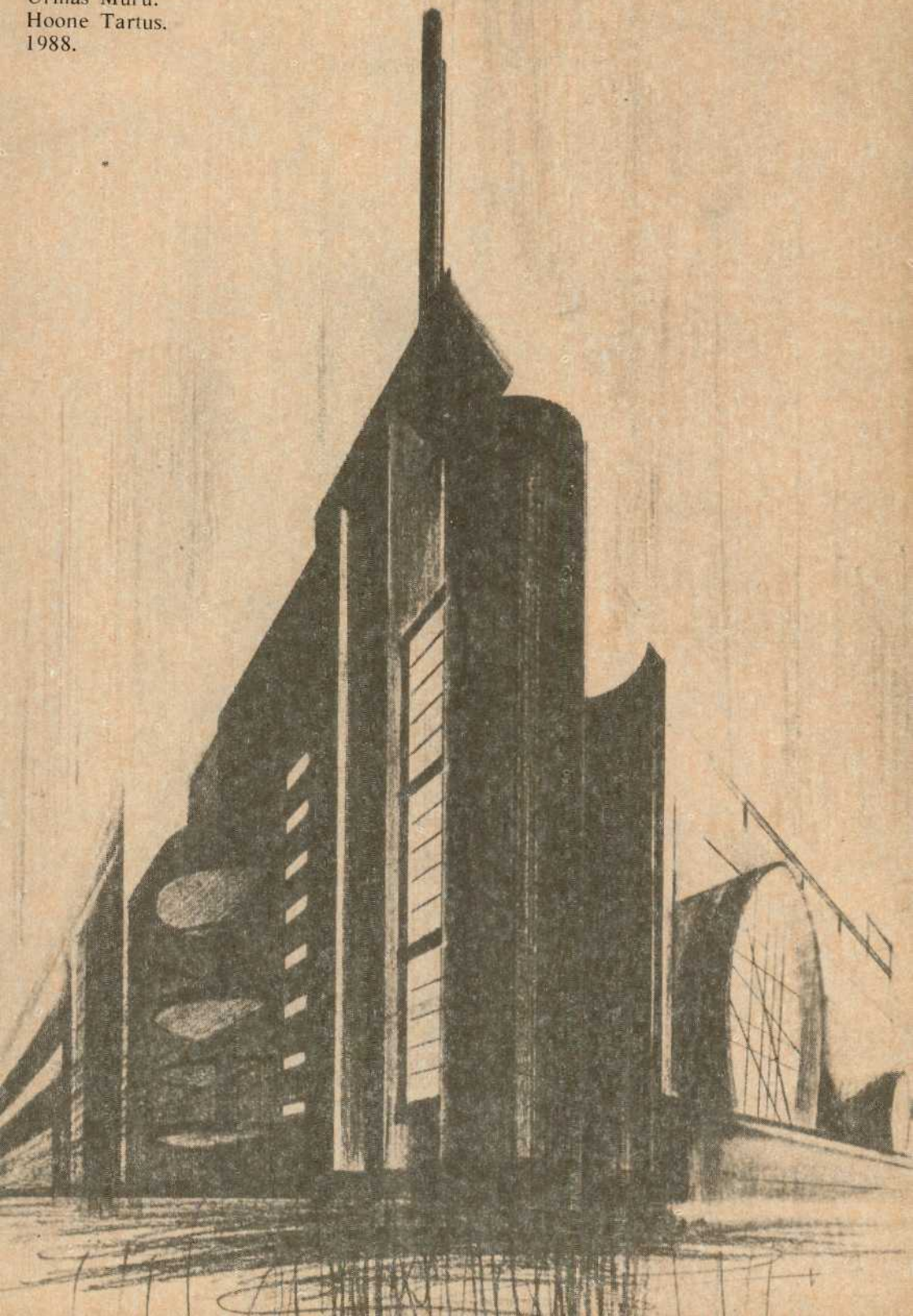
Urmas Muru.
Arvutuskeskus Pärnus.
1988.



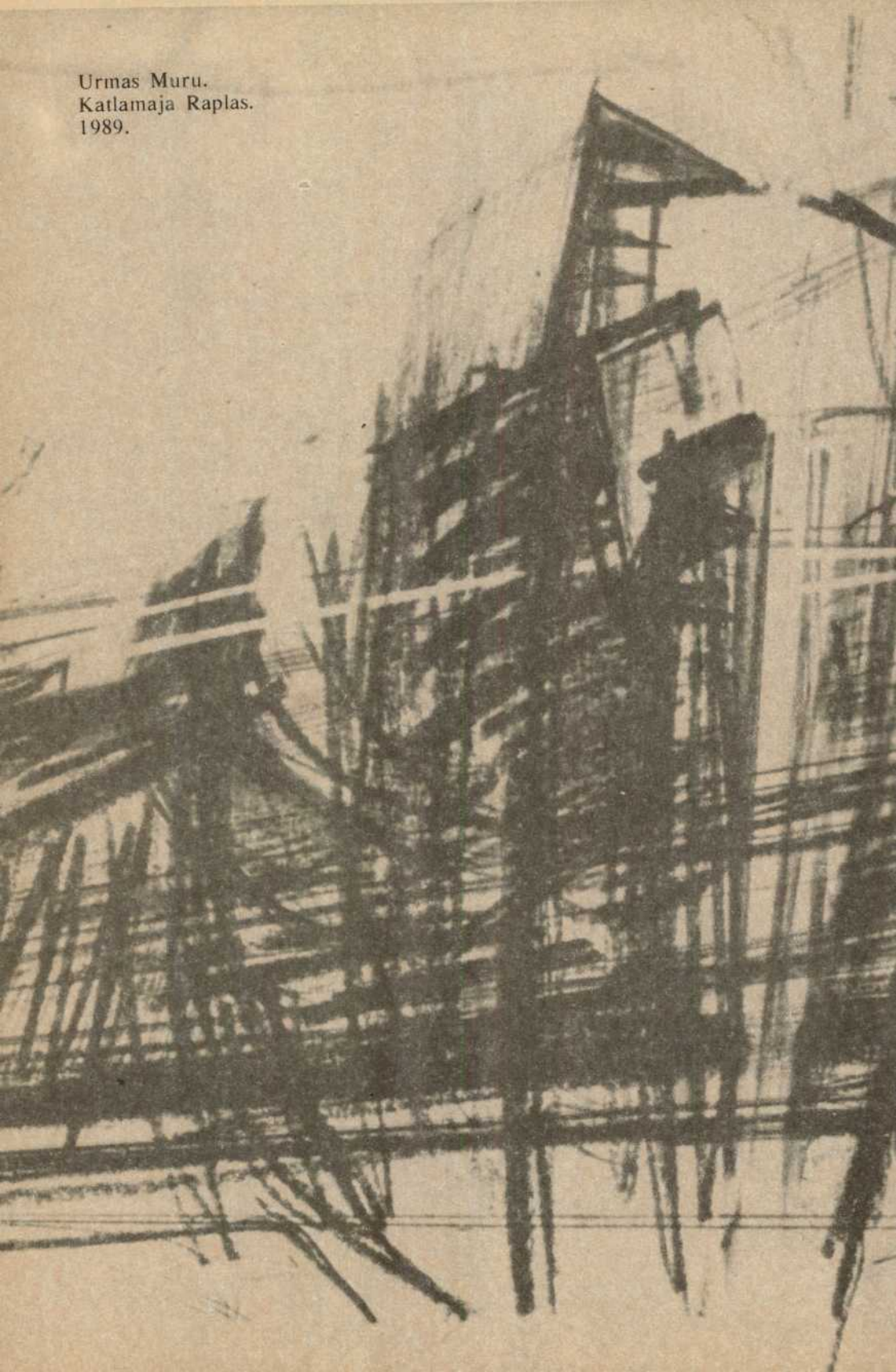
Urmas Muru.
Kabel Haljalas (konkursitöö).
1988.

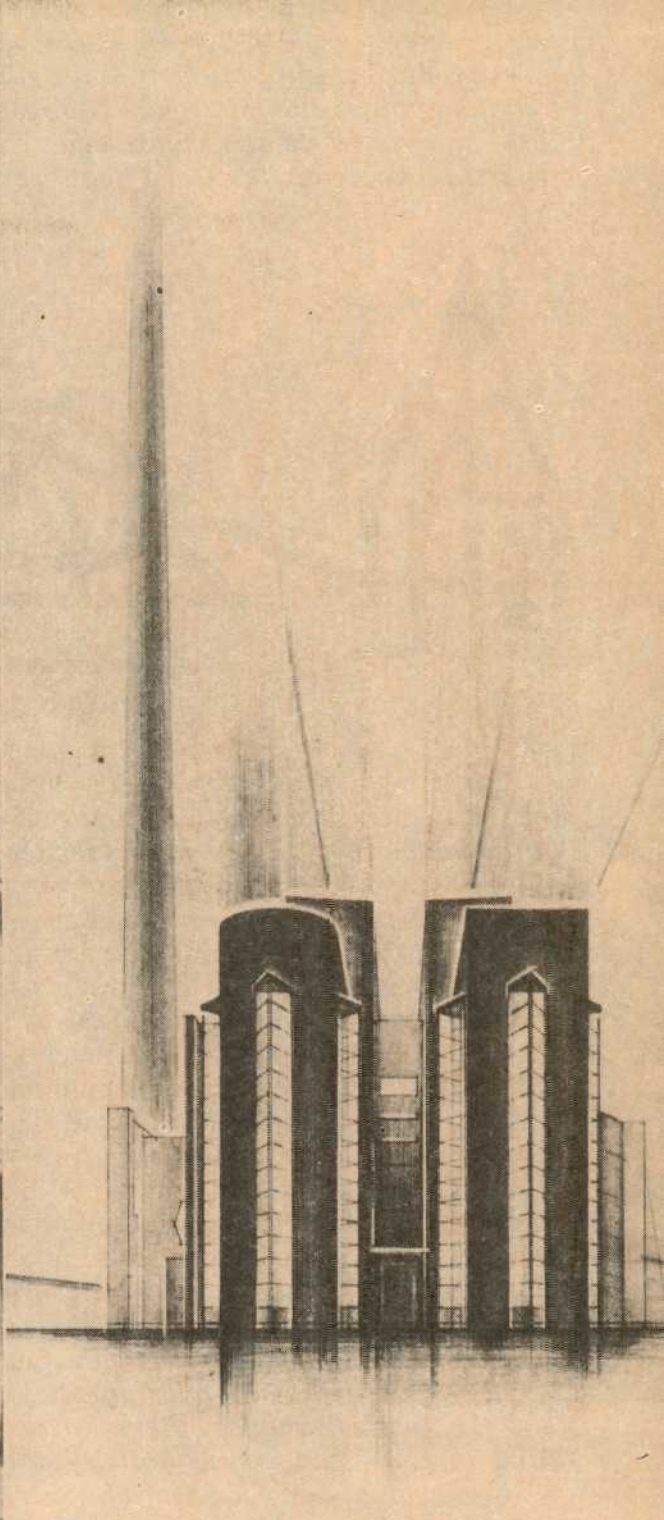


Urmas Muru.
Hoone Tartus.
1988.



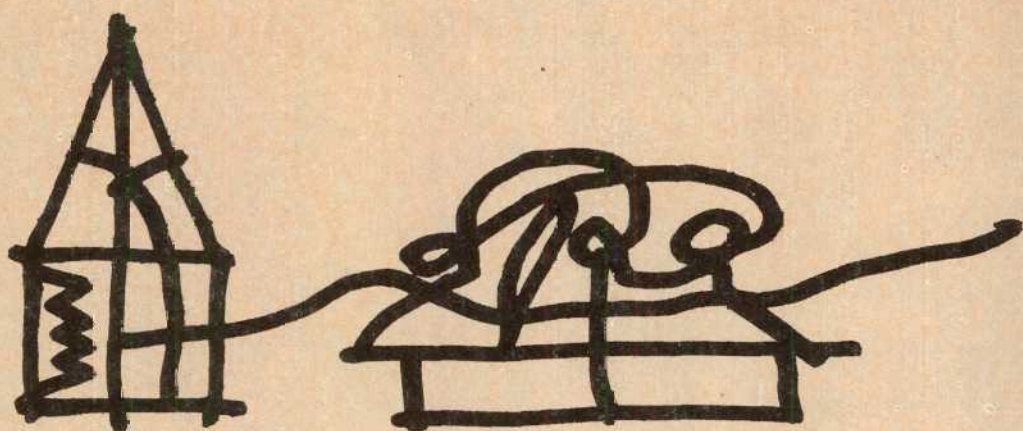
Urmas Muru.
Katlamaja Raplas.
1989.





Urmas Muru.
Katlamaja Raplas.
1989.

(seesmiselt) naiselik, on õieti androgüün. Või peaksime siinjuures tõukuma hoopis elus/elutu kategooriast, sedastades, et tegu on sootute, anorgaaniliste struktuuridega? Eelajaloolist päritolu kivimitega? Jah, kumb on üks Muru hoone, mineraal või androgüün?



2. «Läbikäik viis avarale alale, millest ühel pool, sammaskäigu-rea kohal, ilmusid nähtavale läänetorni ja ehitise kõrgem osa; teine pool oli metsadele lahti. La Motte näitas teed torni ukseni, mis, nagu ta nüüd taipas, oli sama, kus ta varem sees oli käinud; aga ta leidis ligipääsu veidi raske olevat, sest kogu ala oli täis kasvanud põldmarju ja nõgeseid, ning peerust, mida Peter kandis, levis vaid ebamäärast valguskuma. Kui ta ukse lahti tegi, äratas selle paiga sünge väljanägemine taas madame La Motte'i kartused ja vallandas Adeline'ilt järelepärimise, kuskohata nad lähevad. Peter hoidis peergu kõrgel, et valgustada kitsast trepikäiku, mis väänles ümber torni; aga La Motte, uurides teist ust, kiskus lahti roostesed riivid ja sisenes ruumikasse tuppa, mis oma stiili ja seisukorra järgi otsustades pärines ilmselt märksa hilisemast ajast kui struktuuri muu osa. Küll laastatud ja mahajäetud, oli aeg talle siiski üsna vähe kahju teinud; seinad olid niisked, aga mitte kõdunenud; ja klaas istus alles kindlalt akendes.»²

Oma esimeses vastuses abstraherusime täielikult igasugusest süntaktilisest liigendusest, rääkisime «Muru hoone semeemist» ja püüdsime luua illusiooni võimalikust tähistaja-tähistatava vastavussuhtest Muru hoonete puhul. Moodustuma hakkav märk osutus aga ambivalentseks. Jääb üle anda veel teine vastus algsele küsimusele, lähtudes nüüd juba avastatud kahemõttelisusest enesest.

Need, mida näeme, on Muru hoonete pildid. Võiksim põhimõtteliselt unustada nende igasuguse mõeldava referentsiaalsuse (referendiks ehitatud või ehitatavad hooned) ja keskenduda ainult pildi

² Ann Radcliff *The Romance of the Forest*. Moscow, 1983, lk 46.

enese mõjule. Ükskõik, kas see on hoolikalt väljajoonestatud perspektiiv või ebamäärane eskiis — või õigemini, see muutub teisiti oluliseks. Sest me suhtume nüüd Muru joonistusse mitte lihtsalt kui üksikusse lekseemi, tähistajasse, millele peaks leidma vastava semeemi, tähistatava, vaid kui raskemini piiritletavasse teksti, mis võib endale leida hulgaliselt tähistatavaid.

Siiski väldime ka nüüd selle teksti süntaktilise artikulatsiooni küsimust. Tegelikult lihtsalt seepärast, et kasutatavate lingvistiliste metafooride pinnalt (lekseem, semeem, tekst) ei ole leitav mingisugune analoogia keelilise ja arhitektuurilise või pildilise süntaksi vahel. Erinevalt loomulikust keelest, kus mitmetähenduslikkus piirub semantilise tasandiga, on arhitektuuri- ja pildikeel mitmetähenduslikud ka süntaktiliselt — nad on n-ö süntaktiliselt tihedad³. Ses mõttes oli eelmise vastuse meetod liivale rajatud. Kuid ka liivale rajatud meetod võib olla kasulik.

Tekstina tuleb arvesse kogu joonistuse paljutähenduslikkus, liikuvus, tähistaja-tähistatava kokku- ja vastumäng. Tekstina võiks arvesse tulla ka joonistus-sümbol, mil pole mingit viidet mingile teisele plaanile, st ta viitab üksnes iseenese omadustele (nü toimib nonfiguraatiivne kunst). Muru joonistuste puhul langeb viimane võimalus ära, sest arhitektuurilise referendi puududes on neil ikkagi olemas arhitektuuriline tähendus; ometi on nende joonistatud hoonete mõju minu meelest kõige sarnasem mõjule, mis subjektile avaldab teatavat tüüpi moodne kirjanduslik tekst, nn tekst-praktika⁴: seda ennekõike joonistatus toimiva aktiivse, liikuva, erinevaid lahendusi võimaldava nihilismi pärast (Muru ise ehk ütleks: see on anarhism), millele osutasime ka esimeses vastuses. «Ülekaalus on negatiivsus, agressiivsus, anaalsus, surm, kuid need ületavad iga teesi, mis kaldub neile andma mõtet, lähevad edasi ja veavad positiivsuse kaasa oma jooksu.»⁵ Tekstpraktikale on iseloomulik, et sellesse sisenev subjekt ei leia kindlat asendit positiivse/negatiivse, kultuuri/looduse, elu/surma kategooriate skaalal, vaid peab lülituma teatavasse ebapüsivasse, võnkuvasse protsessi, mille käigus teda vaheldumisi läbistavad mõlemasuunalised laengud umbes nagu vahelduvvool. Sel juhul pole ka meie esimeses vastuses rakendatud semantilised kategooriad enam otsustavad, vaid nad dekonstrueeritakse pildi piidlemise käigus, st nad «lähevad kaotsi». Ei saa enam rääkida kahemõttelisusest, sest pole enam valikut kahe vastanduva mõtte vahel: need kaks mõtet liiguvad, toimivad nüüd ühekorraga. Arhitektuurijoonistuse jaoks tähendab see kõigepealt üht vägagi radikaalset järeldust.

See radikaalne järeldus on, et pole põhimõtteliselt enam võimalik vahet teha, kas joonistuse referendiks peaks olema reaalne ehitatud hoone või selle hoone varemed: st kui tegelik referent ongi ehitatud

³ See mõiste on pärit ameerika semiootiku Nelson Goodmani kunstifilosoofiast. Vt Markus Lammén-ranta. Taideteos symbolina. Nelson Goodmanin taidefilosofia. Helsinki, 1987.

⁴ Vt Julia Kristeva. La révolution du langage poétique. Paris, Seuil, 1985, lk 94.

⁵ J. Kristeva, lk 94 jooks — pr. k parcours, võiks ka tõlkida kõik, protsess.

hoone, siis joonistuse viiteks on ikka üheaegselt nii ehitatu kui lagunenenu, nii hoone kui ta varemed. «Küll laastatud ja mahajäetud, oli aeg talle siiski üsna vähe kahju teinud; seinad olid niisked, aga mitte kõdunenud; ja klaas istus alles kindlalt akendes.» «. . .ühel pool, sammaskäigurea kohal, ilmusid nähtavale läänetorn ja ehitise kõrgem osa; teine pool oli metsadele lahti.» *Just varemete topos'e puhul on ka kirjanduses täheldatav mõnede põhiliste fenomenoloogiliste entiteetide kadu. Nii on prantsuse poetik Philippe Hamon sel puhul kõnelnud kolmekordsest kustumisest (triple effacement):*

1. Objekti kustumine (vare konkretiseerib üldist entroopiat, ta sulab maapinda, mattub taimestiku alla ja muutub seega nähtamatuks, eimiskiks);
2. Tähenduse kustumine (vare on tühi koht, ta «eritab tühjust», muutub loetamatuks ruunikirjaks, meenutamata lugejale/külastajale midagi);
3. Subjekti kustumine («hurmatud sellest tühjusest, imendub subjekt-kontempleerija eimiskisse, kaotab end sinna, tema kajast peegeldatud hääl hajub seal ning ta muutub omakorda varemeks»).

Kui nüüd püüaksime kaht pakutud vastust kuidagiviisi sünteesida, peaksime vist ütlema, et Muru joonistatud hooned on «androgüünsed varemed». Selle oksümoorilise väljendi silmatorkav sisutus osutab hästi ka nende kahe vastuse ühitamatusele. (Tautoloogiline «sootud varemed» selleks otstarbeks ei kõlbaks.) Ometi on varemetel veel üks oluline omadus, mis Muru joonistustel puudub: varemed paljastavad lagunedes oma seesmise struktuuri, ehitusliku põhiplaani — just selle, mida Urmas Muru meile ei näita. Nii jõuame me ringiga oma esimese vastuse, gooti katedraali ja rehetare juurde jälle tagasi.

⁶ Philippe Hamon. *Texte et architecture. Poétique*, Février 1988, lk 24.

LEONID ANDREJEV

S.O.S. (PÄÄSTKE MEIE HINGED!)

Vene keelest tõlkinud Friedebert Tuglas

Meie kätte on sattunud, võib olla, ainus Eestisse ulatanud ärakiri Leonid Andrejevi uuemast teosest «S.O.S.» Pakume selle tõlke alamal «Odamehe» lugejale.

Meie ei tea juba kauemat aega, missugune on Vene väljapaistvate ja meilgi nii tuntud vaimliste tegelaste saatus enamlaste valitsuse ajal. Ainult Gorki, selle suure idealisti tegevuse kohta on aegajalt teateid kostnud. Kuid mis on saanud lugematust arvust Vene kirjanikest, kunstnikest, muusikameestest? Võib olla, kui kord traataiad meie ja naabrite vahel lagunevad, siis meile kõige päält suure surnuaia pilt avaneb.

Leonid Andrejev ei ole enamlaste mõju piirkonnas, kuid aegade raskus lamab ka tema õlgadel.

Andrejevi uus töö on kirjutatud käesoleva aasta veebruari kuul, nõnda siis alles paari kuu eest. Päälkiri «S. O. S.» (Inglise keeli: Save our souls) — see on hädasignaal, mis annavad uppivate laevade traadita telegraafid. Niiugune appihüüd on ka Andrejevi uus töö, adresseeritud kõigile, kelles veel inimese süda tuksub.

Kuigi meie vaated Andrejevi omadega täiesti ühte ei lange, on meil ometi põhjust seda ahastavat appihüüdu kuulutada. Me tunneme, et ta ühtlasi süüdistades liialdab, sest kahtlemata on põhjused olemas, mis liitlasi takistavad Venemaa asjusse segamast, kuid seisukorra selgitamine ei ole kunagi üleliigne.

*

See, mis praegu sünnib vägistatud Venemaa vastu liitvalitsuste poolt, on kas äraanne või hullumeelsus.

Emb-kumb, kas nad teavad, kes on enamlased, keda nad Printsia saartele kutsuvad, et neid Venemaaga lepitada, selle sureva ja veristatud Venemaaga, kelle enamlased ise on vägistanud, — siis on see lihtne äraanne, mis teistest samasugustest juhustest ainult oma maailmlise ulatusega erineb. See ootamatus, mis nii teravalt kõiki põrutas, kes liitlaste sõprusse ja õiglusse uskusid, on sarnastel puhkudel harilik asi: kõik äraanded on ootamatud, ja kui jumalik Jeesus väga hästi teab, kuhu ja mistarvis läheb Juudas, siis püsivad kõik

ta jüngrid õnnelikus teadmattuses kuni klassilise suudluse eneseni. Kuid mul pole kavatsust äraande psükoloogiasse süveneda: see on meile kõigile hästi teada; mis aga näitelavasse puutub: õrna suudluse asemel raadio ja Eiffeli torn — siis muutub ja edeneb see ajajooksul, ilma et oluliselt miskisuguseid uusi väärtusi pakuks. Pole tarvidust neis peatada samuti kui äraande eesmärgis, need on Juudase ajast pääle ühed ja samad: ühele Kolgata, teisele hobetükid. Vahel, tõsi küll, ka kõis... Kuid see kuulub juba äraande patoloogiasse, ning mitte ta loomulikku ja tervesse psükoloogiasse.

Või jälle siis teine juhus: liitlased ei tea, kes on enamlased, keda nad sõbralikule jutuvestele paluvad, — ja siis on see meeletus. Sest praegu, pärast enamlaste poolteiseaastast valitsemist Venemaal, nende esinemist Saksamaal ja mujal ei tea ainult nõdrameelne, missugust kurjuse ja hävituse jõudu esitavad need Euroopa metsinimesed, kes on tõusnud ta kultuuri, seaduste ning kõlbluse vastu. Peab olema täiesti ilma mõistusest, et enamlaste lihtsatest ja selgetest sammudest, tegudest ning tahtmistest mitte aru saada. Peab olema silmitu kui sõge, või peab olema silmad, kuid nendega mitte midagi näha, mitte midagi seletada selle suure Venemaa pinnal, mis üleni muudetud tuhaks, tuleks, tapmiseks, hävituseks, surnuaiaks, vangikojaks ja hullumajaks, milleks on saanud kogu Peterburi linn ja temaga paljud teised. Peab olema täiesti kõrvutu, või kui ka need on, siis nendega mitte kuulda, et ei kostaks need hoiged ja kisendused, naiste hulumine, laste vingumine, kägistatute korisemine, järeljätmatu mahalaskmise ragin, mis on Venemaa vaikimatuks lauluks olnud poolteise aasta jooksul. Tavis mitte sugugi tunda vahet tõe ja vale, võimaliku ja ilmvõimatu vahel, nagu ei tunne seda hullumeelset, et mitte tunda enamlaste sotsialistlikku hooplemist ja nende lõpmatut valet, mis on kord tuim ja surnud otsekuu jooonu mõmin nagu Lenini dekreedid, kord kõlav ja taidurline nagu verise narri Trotski kõned, kord vähenõudlikult lihtne ja naiv, nagu see vale, millega petetakse väikseid lapsi, loomi... ning rahvaid. Midagi heinatuusti taolist, millega loom latri meelitatakse, või sovjeti ametlik teadaanne, et läbi Atlandi Ookeani võib jala minna, või inimsõbralik käsk:

surmanuhtluse kaotamise puhul jalamaid see või teine vähe kodanlasi maha lasta. Eriti peab liitvalitsuste kuulmine iseäralise tapva tõvega lõõdud olema, et mitte ükski Venemaa hoigeid kuulda (kogu maailm hoigab praegu), vaid ka neid selgitavaid aruandeid enamluse iseloomust, mis on teinud hra Nulence, hra Scavenius ja väga paljud teised usaldusväärsed isikud.

Edasi: peab olema hoopis mäluta, nagu on seda nõdrameelsed, et unustada pitseeritud vagunid, Vene enamluse sündimine Saksa riigipanga ja Wilhelmi kuritegelise hinge sügavusest, Bresti rahu, mille Saksa agendid sõlmisid nendesamade Saksa agentidega, mis pidi olema viimseks abinõuks liitlasi lüüa. Selle juures peab unustama ka Preisimaa ja Galitsia, mis kuni külluseni Vene verrega niisutatud, ja admiraal Stachasnõi ja Dubonini ja hävitatud Jaroslavl'i ja poisikesed-junkrud ja üliõpilased, kes usaldusega Venemaa ja teie eest, armsad liitlased, hukka said, ning paljud tuhanded Vene ohvitseere, keda samal põhjusel taga kiusatatakse, tapetakse. Kihutatakse nagu koeri, ja keda teie nüüd — muidugi teadmata — nii südametult haavasite oma hellusega mõrtsukate ja timukate vastu. Mälu puuduse täielikkuse pärast peab unustama ka seda, et Pariisis Wilhelm II, Saksa keiser hommikut kavatses süüa, kuna hra Wilson sääl nüüd ainult õnnelikul juhusel einet võtab, pärast seda, kui kahe ookeani üle on sõudnud — üle Atlandi ja Vene vere ookeani, mis liitlaste asja eest on valatud.

Edasi peab olema täiesti ilma eneseväärtuse tundeta ja koguni puhtuse instinkti, tarvis hoopis mitte teada vahet puhta ja mudavee vahel, nagu ei tea seda meelatud, tarvitada toiduks mustust, pesta end mudaveega, et meeldiva naeratusega neelata alla nagu suhkurdatud ananas kõik need haavused, pilked, näägutavad mõnitused ja avalikud ning otsekohesed jalahoobid, mille osalisteks said kõik lihtrahvaste edustajad enamlises Peterburis. Ma ei kõnele mitte Rumeenia saadiku hra Diamandi vangistamisest, mille vastu omal ajal isegi abessiinlased protesteerisid: hra Diamandi pole sedavõrd «suurriik», et ta mõistuse peaks kaotama, enne kui vaikselt ja omaväärtust tundes vaikib. Ma ei kõnele Helveetsia saadikust ja teistest neistsinastest pisukestest, kelle süüta erapoletus niisama enamlaste hoolimatu rusika all kannatas. Ma ei usalda kõnelda ka hra Wilsonist, kes omal ajal värskele nõukogude valitsusele saadetud õnnesoovi raadio-telegrammi päälle sai Sinovjevilt hoopis metsiku ja tulise kõrvahoobi: kristlasele ja humanistile on see ainult põhjuseks ka teise põsete pööramiseks, mis nüüd sünnibki.

Kuid kallaletungimine ja tapmine Inglise saatkonnas? Kuid enamlaste linnupriiks kuulutamine selle järele?

Ja lõpeks, omades silmad ja kõrvad, mõistust ning tahtejõudu, peab olema embkumb, kas niisama metsik kui enamlased ise, või inimene, kes kannatab kõlbelise meelepuuduse all, et külmavereliseks jääda enamlaste ebainimliku tegevuse vastu ja nimetada «sisemisteks asjadeks» juhust, kus tuse huligaan naisterahvast vägistab või süd ametu ema piinab last ja mitte vahele segada — sel põhjusel, et nimetatud tegusid miskisugune salkkond inimesi nimetab sotsialismiks või kommunismiks. On pühi sõnu, ja suur on nende mõju elava inimese hinge pääle, kuid kui need ähvardavad tsirkusenarrid omi tooreid ja tigedaid hiinlasi, kes tapmiseks palgatud, «Hiina revolutsioonilise demokraatia eelväeks» nimetavad, — siis ei pea mitte elava, vaid lõpnud hinge omanik olema, et selle armetu ja häbitu sööda otsa minna. Siin peidetakse häbematu lendsõnakeste kära taha asja kuriteoline tõsiolu: kollanõoliste mõrtsukate palkamine selleks, et eurooplasi hävitada, — see on seni olemata nähtus ka kõige tigedama hirmuvalitsuse ajal Euroopas... Ja kole on öelda: pääst segane Euroopa vaatleb juba aasta aega pärani silmil neid eksootilisi metsloomi, keda meie lihaga toidetakse, ja ei jõua seni veel otsusele, mis ta ees öieti on: «demokraatia eelvägi», või kuradite eelvägi, mille põrgu on läkitanud, et õnnetut maad hävitada. Euroopa palub aga Prints saartele!

Ülemal loetletud vead, mis on tarvis omada, et enamlasi mitte tunda, annavad lõpulikult tervikus meeletu inimese pildi, kes on ilma nägemiseta ja kuulmiseta, mäluta ja teadvuseta, mõistuse ja tahteta, kes kannatab mõistusesõgeduse all, kes on räpane ning tuim. Kuid ometi ei või keegi võimalikuks pidada paljast mõtetki, et kõige suuremate ilmariikide eesotsas seisaksid harilikud hullumaja hoiaualused. Nende üle maailma tuntud nimed, nende energilise ja täiesti tark tegevus sõja kestes, lõppeks, see lugupidamine, mis seni nende vastu oli isegi vaenlastel, — kõik see teeb selle mõtte mitte ükski meeletuks ja lubamatuks, vaid otse teotavaks. Muidugi, nad pole nõdrameelsed.

Kuid kui see pole hullus, siis...

Nii selge kui ka on paratamatu järeldus, kuid ma kardan seda teha. Elu ei alistu alati valju ja otsejoonelise loogika alla. Inimikkude tegude alused on nii keerulised ja mitmesugused, eriti on poliitika kunst nagu mustkunstki nii peen ja hämar asi, et siia pääle osutatud seletuste — äraanne või hullus — võivad olla veel teisedki sundivad

põhjused, mis on kadunud suurte sõnade, toredate dekoratsioonide, pidulikude söömingute, tsilinderkübarate, vastuvõtete, rongkäikude ja ajalooliste varemete vaatlemise labürinti. Kõigilt päevapiltidelt vaatavad minu pääle rahustavalt hra Wilsoni hambad, mida paljastab lai rõõmus naeratus, ja mitmed niisama paljastatud hambad saavad teda, kuid ma pole sugugi mitte kindel selle rahustava ja muretu naeratuse otsekohesuses.

Kas on hra Wilsoni hing niisama selge kui ta päevapiltlik nägu? Kas on hra Lloyd George'i mõtted niisama rahulikud ja kindlad kui ta fotograafiliste silmade ilme? Kas pole sääl mõningaid salakartusi, otsustamatuid vankumisi, miskisugust tumedat kahevahelolu, mis põhjeb mingisugustel ebamäärastel kasukaalumistel?

Siis pole tarviski otsekohest äraannet, et see sünniks, mis on sündinud, ja tantsiv mõrtsukas-enamlane läheb kaunistele Printsi saartele. Ja — hra Wilsonile nii armsa evangeeliumi juure tagasi tules — kas ei tuleks siis klassiline ja imelik Juudase kaju teise kujuga vahetada, vähem klassilisega, kuid palju lihtsama, tuttavama ja üleüldis-inimlikuma — Pilatusega, kes käsi peseb? Pilatus teadis, et Kristus on õige. Seda ütles talle ka ta naine. Ja ta ei olnud ei meeletu ega kelm, kuid ta oli Pilatus. Ja öeldes: «ma olen ilmsüütu sellesinatse õige veres», pesi ta selle märgiks käsi ja saatis süütu Kaiva juure kohtu. Kaiva saatis Annase juure. Annas tagasi Kaiva juure... Ja kas Venemaa saatmine Printsi saartele ei tuleta meelde hukkumist ühe auväärt kohtuniku juurest teise juure — nõör kaelas? Kõnni ka, Venemaa, kuni ristini oled kõndinud. Ei ole süüdi su veres ka hra Wilson ega hra L. George, — kas ei näinud kogu maailm, kuis nad käsi pesid. Kõik nägid, ja paljud ulatasid teendrilikult käterätiku.

Kuid kas maksis siis alguses nii kõvasti kisada, et Pilatuse kõrge väärheliga viimaks lõpetada? Kas maksis siis Belgia erapooletuse eest väljaastuda, kaitseda Serbiat, tõsta miljonid inimesed miljonite vastu, valada mere täis verd, ahvardada Saksamaad viimsepäeva kohtuga ta ebainimsuse eest, nutta Löweni ja Lusitania üle, anda vandeid ja taeva poole kisendada, viis aastat enesele inimsuse jumala nimel vastu rindu peksa, — ning lõpetada pesukausiga? Aga nõiutud kõnedest, deklaratsioonidest ja vannetest ootas maailm kui kõige heledamat pidupäeva, kui kõigi surnute ülestõusu Liidu (s.o *Entente*'i — toim.) võitu, seda ootasid surnudki, kelle eluga oli ostetud see kallis võit. Inimesed uskusid, et nende hääde meeste võiduga, kes nii kaunilt kõnelesid hääst ja kurjast,

õiglus ise maa pääle astub; et rahu, mis nad toovad, on tõeline rahu, ega mitte uus veri, tuli ja kannatus, kaitsetute hävitamine, inimikkude kannatuste viimne mõõt. Kui üle verise maakera kostis võidu kell, kui palju vaeseid nägusid helendus siis lootuse ja õnne naeratusest, — kui tumesid, virildusid tapjate hirmsad näod, kes jahmatasid uuesti ülestõusnud õiguse palge ees. Need olid muinasjutuliselt kaunid, fantastilised päevad, kui naeratas vintsutatud Peterburi ja uskus inglasse kui jumalasse, need olid õnnelikud uned — kannataja meeletud unistused, kui igas paugus kuuldi Inglise suurtükki ja jooksti Neeva randa, et vaadata Inglise laevastikku, mis öösel pidi tulnud olema. Ja vabisesid mõrtsukad, ning oleks küllalt olnud inglase täistopitud hernehirmutisest, et kogu kari punuma oleks pannud. Kuid... mis järgnes? On petetud nii elavad kui surnud. Mõttetu visadusega ajate teie vana, armetu, jõuetu Wilhelmi taga, et tema üle rahva pattude pärast kohut mõista — ja ulatate sõbralikult käe tüsedatele, noortele mõrtsukatele ja varastele, koletistele ning hirmutistele, kes endist viisi süütute verd valavad.

Jah, see voolab mõttetult ja koledalt, ja ses mõttetuses on suurem koledus ning kuritegu kui viie-aastases sõjas. Ja paitatud mõrtsukas on juba julgust kogunud ja ei mõtlegi enam põgeneda, ja hiritab teie üle ning ei karda enam elavtki inglast, sest et seda täistopitusk peab. «Sõda on lõpetatud, mitte üht tapmist. Sõjariistad maha.» Sarnane oli see vali ja õnnerikas käsk, mida ootasid inimesed Liidult ja ta võiduga kroonitud vägedelt. Kuid selle asemel välja hinganud inimsõbra tasane sumin, millega hra Wilson hõõguvaid silmi kustutab, — ja veri, veri, veri. Endist viisi ragisevad paugud, keegi võtab linnasid oma alla ja keegi annab neid käest, kedagi pekstakse ja tapetakse, midagi purustatakse ning hävitatakse. Metsa tulekahju jõuga, mida maru lõõtsub, laieneb verine ja mõttetu mäss, tungib maa alla, plahvatab selja taga ja külgedel ilmsi lõkkele, viskab sädemeid õlgedele, ja ei ole jõudu talle vastu panna nõrkenud Euroopal, kes viie sõjaaasta kannatustega kurnatud ja veel sest psüühilise palaviku järgust välja pole jõudnud, mis löi sõda ja praegu muudab kõik Euroopa tasakaalutud inimrühmad järeleandlikeuks ja jõuetuiks, kõige pöörasemate mõttekujutuste jaoks vastuvõtlikeks objektideks. Maailma poliitika juhtide kõhklemine ja sisemine kahepaiksus, mis neid takistas otse alguses ja selgelt ühele või teisele poole lüüa, kisub neid ikka enam surmavasse mässu, kaisutusse, mis Venemaal juba revolutsiooni on kägistanud, kägistab seda praegu Saksamaal ning kui mitte täna, siis homme kägistab kogu Euroopa

ja selle järele muudab Ameerika enneolematu tapmise ja röövimise näitelavaks, kõigi sõjaks kõigi vastu. Täna pole Berliinis elektrit, homme ei jätku Londonis sütt, kuid kuluvad veel nädalaid, ja — kes teab? — jäävad seisma kõik raudteed, tarretavad sadamatesse leivalaevad ja luine Nälj hakkab valitsema Euroopas, pühkides välja nii õigete kui süüdlaste viimased jäänused... Nõnda maksab kätte saatus vannete murdmise eest, mis on antud inimsuse jumala ees, jah, need uuesti avalikult ja kõigilekuuldavalt sel saatuslikul silmapilgul, mil Eiffeli torn oma tipult hakkas tapjatele ja nende ohvritele kutseid saatma, ja seda kinnitasid kõik ausad Vene tegelased, kes jälestuse ja õudusega lükkasid tagasi variseerliku ja ara kutse. On peidetud elavad ja koolnud, ja ainult ühe asja pärast peab armuheimatult saatust paluma: et ta annaks aega järelemõtlemiseks — kui pole mitte hilja — peataks silmapilguks oma verise käe... ning ei laseks täide minna nende eelaimustel, kes juba oma kodumaa hukatust näevad, ja mitte Venemaa valitsuste poole, kes oma raske sõna on öelnud, ei ole pöördud mu ahastav palve: «päästke meie hinged!» Mitte ka nende vandemurdjate, vaid teie poole, Euroopa I n i m e s e d, kelle aususse ma usun vankumata, nagu olen ikka uskunud. Nagu telegrafist hukkuval laeval, kes kaudu õõ ja pimeduse saadab viimaseid hädahüüde: «ruttu appi, me hukkume! Päästke meie hinged!» nii heidan ka mina pimedasse ääretusse oma palve hukkuvate inimeste nimel, juhitud usust inimlikku hädadusse. Kui te teaksite, kui pime on õõ meie üle, ei ole sõnu, et kõnelda sest pimedusest. Keda ma kutsun? Ma ei tea. Kuid kas telegrafist teab, keda ta kutsub? Võib olla, ei ole tuhat penikoormat ümberringi tühjal merel ühtki hinge, kes ta palvet kuuleks. Õõ on pilkane pime. Vahest mõni kauge kuulebki, kuid mõtleb: «miks ma läheksin nii kaugele, ma võin ise hukka saada,» ja jatkab oma nägematut õist teed. Õõ on pime ja meri hirmsus. Kuid ta usub ja kutsub tungival, hüüab kuni viimiseni minutini, kuni kustub viimne kiir ning vaikib igaveseks jõuetu raadio.

Millesse ta loodab? Ta loodab inimesse, nagu minagi. Ta usub inimlikku armastuse ja elu seadusse: on võimatu, et üks inimene teist ei aitaks, kui see on hukkumas; on võimatu, et inimene ilma võitluse ja abita annaks merele ning surmale teise inimese. Ei ole võimalik, et keegi hüüdjale appi ei tuleks. Keegi peab tulema, ma ei tea ta nime, kuid ma aiman ta inimlikke näojooni, ta hinge, mis on sugulane mu hingele. Läbi külma ja kurja ilma ma peaaegu tunnen ta sooja, energilise ja sõbraliku käe puudutust,

mida juhib halastus ja inimlik kaastunne. Ma tunnen ta päästetahtmist, mis pingutab ta lihaseid, teeb teravaiks ta silmad, täidab valguse ja otsustamisvaimuga ta nobeda ja kindla inimliku mõistuse. Ma näen teda, ma tean, ma ootan teda — see on inimene.

Kuid mitte Vene rahvale ei palu ma temalt abi. Vene rahvas on liig suur, ei teda päästa, tema elu ja surma üle valitseb ainult jumal. Neil kurbadel aegadel, mil rumalate põlgus, mõnitus ja hirvitus on saanud haige ja maha löödud Venemaa osaks, kannan ma uhkusega venelase nime ja usun kindlasti ta tuleviku lootusriikast elu. Usun niisama kindlasti, kui usun su tulevikku, auväärt Prantsusmaa, ja sinu tulevikku, Saksamaa, meie võidetud vaenlane, ja sinu omasse, vana ja elutark Euroopa, maailma ning meie kõigi ühine ema. Sarnased hiiglased nagu Vene rahvas ei saa hukka. Kas liitvalitsused oma kaaslastele Venemaale appi tulevad, või jätvad ta enese hooleks sest mädalaukast välja rabelda, — kuid kui aeg tuleb, tõuseb Venemaa omalt tõvevoodilt, tuleb rõõmsalt esile ja võtab oma õige koha maailma suurrahvaste hulgas. See, mis on nii hirmsus meie, väikestele surelikkudele inimestele, kes ainult silmapilgu elavad, see on suure ja surematu rahva kohta ainult üksainus südamelööök. Sajad tuhanded hukkasaanud enam või vähem, mõned aastad kannatusi vähem või rohkem, — mis tähendavad need Venemaa suure ja etteaimamatu saatuse kohta? Ei, mitte abi pärast Vene rahvale ei palu ma sind, inimene. Kuid vaata, just need tuhanded «enam või vähem», need tuhanded inimesed, kel pole muud kui elu ja seegi silmapilkne ning kes hukkuvad iga silmapilk kõige koledamis kannatusis — või elavad, kuid nii, et see on hirmsam kui ükski surm. See pole tähtiski, et neid nimetatakse venelasteks, kuid tähtis on see, et need on inimesed, kelle kannatused algasid nii ammu ja jätkuvad ilmlõpmata, jätkuvad ilma valguskiiireta, otsekui põrgus, millest pole pääsu, ja kelle üle valitsevad tigidad ja koledad võimud. Nende kannatusi võiks veel lühendada, nende pää kohalt võib veel surma kõrvale pöörda, ja nende hinge päästmise pärast saadan ma kuuldavale oma inimliku palve. Mu sõber, ma ei hakka sulle jutustama, kui raske ja hirmsus on meil praegu Venemaal, meie piinarikkas Peterburis. Ma ei või mitte jutustada. Kõik, mis ma katsuksin kõnelda, oleks kahvatu ja tühine tõelikkusega võrreldes. Jutustamiseks oleks tarvis sõnu, kuid praegu on kõik sõnad nagu rahadki võltsitud ja ei maksa mitte seda, mis nendes öeldud: terved mäed sõnalist valet on kuhjunud maailmas — ja selle virna all näib abitu ja loid tõesõna, mida

peidab tuhat küürakat varju. Kuis avada suud palvele, kui ülempreesterdab vana jooanud saatan ise. Ma tarvitan siin sõna: koledus, tapmine, veri, — kuid mis ütlevad need kõrvale, mis viie aasta jooksul muid sõnu pole kuulnudki. Ma hakkain siin sureva Peterburi koledusi kirjeldama, — kuid kas ei kosta see nagu miski kulunud, mida varem jutustatud, või kas ei näi see pahemal juhusel romanisti armetuna või väljamõeldisena või advokaadi pateetiliseina liialdusena, kes oma kaitsealuse eest hoolitseb. Ei, ma ei hakka siin meie kannatuste paljusest ja laadist jutustama, on juba küllalt sõnu teiste poolt öeldud, ja uusi sõnu ei leidu inimlikus keeles. Kuid nende kannatuste ühe iseärasuse päle luban ma enesel tähelepanu juhtida: see on enese kaitsemattuse ja mõrtsukate karistamattuse tunne. Ei ole nii hirmus surra või tunda kannatusi, mille lõpuks on surm, kui sa tunned enese taga Seaduse kätt, mis nii või teisiti varem või hiljem, kuid ometi ei luba karistamata valada su verd, sarnastada sind lihtsa kvassipudeligale, mille keegi jooanud ja hoolimatu mõõdamines kõnniteele on kalkanud. Ei ole hirmus surra, kui sa veel usud tapja südametunnistusse ja mõtled, et ta sääal vara või hiljem oma karistuse leiab. Kuid on kole surra, väljakannatamatult raske kannatada, kui see sünnib turul, kesk heledat päeva, ükskõiksel vaatavate inimeste ja taeva enese pilkude ees ja teada surres, et pole mõrtsukal südametunnistust, et ta on sõõnud, lõbus ja rikas, et ta valelikkude sõnade katte all mitte üksi nuhtlust ei kannata, vaid isegi kellegi imetluse, austuse ja kummarduste osaliseks saab. On hirmus, kui lapsukesed on näljased, kuid mõrtsukas sõõnud ja Trotski oma suhu kummatab viimse piimapudeli. On hirmus teada, et surnuile ei jätku Peterburis maad haudade jaoks, aga neile isandaile ei ole vabad teed mitte üksi Printsisaartele, vaid kogu maailma, et neile nende röövitud varandusega on kättesaadavad müüdava maakera kõige paremad ilmastikud ning maastikud. On väljakannatamatu surres mõelda, et sa kellegi ebanimilikkudel kaaludel putukast rohkem ei kaalu, ja kallis elu virutatakse maailmast välja kui sülitis. Ja ma ei tea, kui palju minu usk inimesse võib leida vastukõla Peterburis: sääal vaevalt usutakse nüüd mitte üksi inimesse, vaid ka jumalasse. Ja see kõige usu kaotamine inimlikku ja jumalikkude õiglusse, kõigi inimese hinge kõrgemate omaduste jalge alla tallamine on suurem ja kibedam kannatus, kui kõik kehalised valud enamlistes vangihoonetes. Sellepärast oleme peaaegu kõik nõdrameelsed, sellepärast eraldab isegi kõige tugevamaid ainult õhuke kirm viimsest meeleheitest ja enesetapust. On

raske elu alles hoida — peaaegu õnn näib olevat temast lahti saamine. Kes teab, võib olla, on ka see minu pööramine sinu poole niisama hullus, mis on mind vallanud ühes teistega: võib olla, sind pole olemaski, ja ma haaran kätega ainult inimeste viirastuse järele . . . Ei, ma usun sinusse, kuid tunnistain kibedat tõtt: kogu oma jõu pean ma koguma selle usu, selle kohatu hädakisa jaoks, kogu oma saamatuse, mis silmapilkudel nii selgelt paistab mu mõistusele. Ei, ma usun veel sinusse, ja tee siis nõnda, inimene, et mu usk saaks ka nende õnnetute usuks, kes praegu, selsamal silmapilgul meeleheitel sünges Peterburis vanguvad ja juba kätt tõstavad, et ennast ja oma last tappa. Sääal saab hukka inimese hing.

Minu sõber, tõuse ja ulata mulle käsi. Iga üksik prantslane, ma pööran sinu poole ja palun sind. Olgu su juhid jõuetud või ekslikud, kuid paranda nende vigu ja oma jõuga suurenda ning kindlusta nende jõudu. Juba lapsena õppisin ma sind, prantslane, armastama ja austama, su ajaloo suurte eeskujude elu rüütlimeele ning auväerlikkuse pärast. Sinult kuulsin ma vabadusest, sarnasusest ja vendlusest, nende aadetega elasin ma kogu oma elu, nendega tahan ka surra. Ma nutsin ühes sinuga, kui Saksa väehulgal tallasid su kaunist Prantsusmaad, ja ma tean, et sa ei naera mu praeguste pisarate üle. Ja sina, iga üksik inglaine, ma pööran sinu poole: päästa meie hinged. See olid sina, kes omal keelel löid selle appihüüde, mis on saanud seaduseks kõigil meredel ja mis pöörab võimsalt kõigi laevade ninad hukkuva aluse poole, — ja sa ei jäta seda kuulmata. Kui Saksamaa veel täie suuga laulis omast vihast su vastu, juba siis kostis ta hääles hirm ja pääsmatu hukatuse aimus: ta teadis, et sina see inimene oled, kelle sõna on seaduse vääriline ja kelle lubadus maksab niisama palju kui tegu. Meid muid peab veel nimepidi nimetama, kuid tarvis öelda üksainus sõna — inimene, — et silmapilk inglase ära tunda. Tõuse siis, inimene, ulata meile käsi, siin hukuvad inimesed, siin hukuvad naised ja lapsed. Ja sina, iga üksik ameeriklane, ma kutsun sind. Sa oled noor ja rikas, sa oled avaravaimuline ja energiline, sa tahad, et su vabaduse tungal heidaks valgust kaugele teele, — tule siis ja vaata, kui raske meil on, missuguses ebainimlikus orjapõlves nõrkeb meie ihu ja hing. Ainult vaata, ja ma kinnitan sulle, et sa jahmatad ja nead need kelmid ja valetapjad, kes seda kõige tigemamat vägivaldal nimetavad kogu Vene rahva tungiks vabaduse poole. Ja sina, iga üksik itaallane, ja sina, rootslane, indulane ja kes sa ka ei oleks, — kõigi rahvaste hulgas leidub ausaid inimesi ja igat inimest kutsun ma eriti. Sest

on tulnud aeg, mil mitte tüki maa, mitte valitsemise ja raha, vaid inimese, ta võidu pärast metsalise üle peavad sõdima kogu maailma rahvad. Saage aru, et see pole mitte revolutsioon, mis sünnib Venemaal, mis on juba alanud Saksamaal ja mis läheb edasi... See on kaos ja pimedus, mida sõda ta mustast põrandaalusest on päästnud ja sõjariistutanud, et ta maailma hävitaks. Andku teie kõhklevad valitsused sõjariistu ja raha, teie aga, inimesed, andke ennast, oma jõudu, julgust ja mehemeelt. Las puhkab väsinu, las roomab oma soojasse urkasse arg, las magab, kes võib magada niisugusel koledal õöl, kuid teie, kes olete tugevad ja kes pole väsinud, kelles tuksub mehine süda, tulge appi inimestele, kes hukuvad Venemaal.

Korraldage end. Ainult kindel korraldatud, mõistlik jõud suudab võidelda selle ääretu kaose, vormitu, kõigest läbitungiva laia määratsusega. Tuld ei või kustutada tulega ja igasugune sõjariistus, kuid mitte kindlalt korraldatud, poolmeeletu salk, kes mässuga võitluses läheb, satub ise määratsevasse seisukorda ja ainult suurendab tulekahju. Hinnake valjult iseend, astuge välja ainult oma kõrge eesmärgi selge teadmise, muidu saate ise teel otsa. Ei või joodikuid viinakeldrite kaitsjateks saata, et või pimedale tuletornile valvust usaldada. Korraldage end... Looge pataljone ja sõjavägesid. Ma arvan, selles aitavad teid ka teie valitsused, kelle kõhklus kaob teie mehise tahte ees. Nende väikeste jõududega, kes praegu eraldatult ja üksikult enamlastega sõdivad, ainult pikendatakse võitlust ja valatakse inimese verd. Paljas mõistus ei mõju nendesse, mis tähendaks isegi Sokrates kuulipilduja ees? Nad tunnevad ainult jõudu ja ainult jõule oskavad nad alistuda. Igasugune nõrkus, kas või lapse ehk naise nõrkus, ainult kindlustab neid, verest ammutavad nad tigidust ja rõõmu. Kuid organiseeritud ja kindla jõu ees langevad nad hääletult ilma püssipauguta, ilma selle vastupanekuta, mida kutsuvad esile paratamatu tapmine ning veri. Ja neid ei ole lihtsalt siis enam, nad kaovad, sulavad, nagu sulab pimedus valguse ees, — kes on kunagi pimedust tapnud? ei ole tarviski tappa, — ja seda suurt õnne saavutate teie jõuga.

Korraldage... Minu viimne palve sinu poole, ajakirjanik, kes sa ka oled, inglane, ameeriklane, prantslane: toeta mu palvet hukkuvate inimeste pärast. Ma tean: sajad miljonid on raha heidetud seks, et ajakirjandust ära osta, tuhanded trükimasinad teevad ja ajavad välja valet, tuhanded võltsijad karjuvad, huluvad, segavad vett, täiendavad maailma muinasjutuliste pettekujude ja näokatetega, kelle hulka kaob elav inimese nägu. Isegi õhk on äraostetud

ja valetab: sääl on võlts raadio-telegrammid, mis saatanklukkude ringidena piiravad iga toimetust, need öised teated, mis tungivalt klopivad ustele, tungivad kõrvu, segavad mõistust. Kuid ma tean ka: nagu on inimesi kahejalgsete hulgas, nii on ka inimesi-ajakirjanikke, neid, kellele juba ammu on tõevaimu rüütli nimi antud, need rüütli, kes ei kirjuta mitte tindi, vaid närvide ja verega, ja nende poole pööran ma, igaühe poole eriti. Aita... sa mõistad, missuguses hädaohus on inimene. Kuid ruttu, ruttu. Mis sulle veel öelda, mu sõber... Tule rutemini, rutemini.

«Odamees» 15. mai 1919, nr 3.

TUGLAS FÖLJETONI OTSIMAS

Teatavasti asutas Friedebert Tuglas 1919. aastal kaks ajakirja: aprillis käima hakanud ja viis numbrit vastu pidanud «Odamehe» järel tuli novembris ilmale «Ilo», mille eluiga kujunes mõnevõrra pikemaks. Kaks formaadilt sarnast, ajaliselt lähedast ja ühe mehe poolt hooldatud väljaannet esindasid ometi kaht küllalt erinevat pürgimust tollases kiirelt uuenevas kultuuripildis. Kahe ajakirja sünnikuupäeva vahele jäi Asutava Kogu teke ning «Eesti iseseisvuse ja rippumatuse deklaratsioon», ühtlasi 1919. aasta närviline, ent võidukas suvi. Kui aasta lõpul ilmuma hakanud «Ilo» oli meie esteetiliselt küpsem ajakiri enne «Loomingut», siis jäi «Odamees» veel rahutu aja kompromissiks: seesmiselt tõrkuv, vaevu koospüsiv ajakiri, kus Tuglas esteetiliselt sõltumatu printsiipi Noor-Eesti ja Siuru laadis taotles ühendada sotsiaalselt laetud hoiakuga, mis hiljem «Murrangus» ja «Tarapitas» enesele puhtama väljenduse leidis.

Juba 1918. aasta algul oli Tuglasel «Odamehe» programm valmis: «Kirjandusliikudes asjades oleks [tulevane ajakiri] muidugi täiesti siuruline, poliitikas ajaks aga iseseisvuse asja ja avaks omad veerud sots. dem. vähemlastele ning esseeridele» (F. Tuglas A. Adsonile 4. I 1918). Ei olnud see just väga igapäevane, et Tuglas «eesti asja» ajamist poliitikas enese jaoks nõnda oluliseks pidas. Siurut ja poliitikat aga arvas ta paaritada võivat följeton'i või sellele lähedaste žanride kaudu. Ja tõepoolest, följetoni otsuseaeg oli eesti kirjanduses parasjagu alanud ning Tuglas kui toimetaja paistis lootvat rikast lõikust. Kuid pannes 1919. aasta aprilli lõpul kokku «Odamehe» kolmandat numbrit, tuli kaastööga jälle kord kitsas kätte: «Oli häda, et ajakirja ei

ole, kus siurulist poliitikat ajada. Nüüd on ajakiri, kuid keegi ei kirjuta nüüd. Kus on kõik ähvardatud följetonid, pamfletid, paroodiad, epigrammid jne. jne. jne. / - - - / Nii siis, saatke kohe nr. 3 jaoks määratud materjaal tulema!» (F. Tuglas A. Adsonile 29.IV 1919). Sõprade följetonid jäidki tulemata ning Tuglas kurdab oma abikaasale, et «ajakirja kolmanda nri kirjutasin-tõlkinis suurelt osalt ise täis» (F. Tuglas E. Tuglasele 9.V 1919). Numbri keskeliläbi 60 veerust olid üle poole toimetaja enese tõlgitud või kirjutatud, numbri kandvaks tööks sai Leonid Andrejevi «S.O.S.» Tuglase tõlkes.

Ometi ei tähenda see, et Andrejevi tekst läks näku üksnes «följetonide» nappuse tõttu, n-õ augsütäiteks parema puudumisel. Hea tahtmise korral võib oletada lausa vastupidist, ja nimelt seda, et «S.O.S.» oli omamoodi eeskujulik följeton Tuglase mõttes, kirjatükk, mille toimetaja mängis välja mitte niivõrd varuvariantina, kui võrd õpetuseks kaasvendadele vaimses siirus: nii peaksime meiegi kirjutama! Et veenduda säärase järelduse põhimõttelises võimalikkuses, võetagu arvesse Tuglase enese sõnu hilisema «Ilo» päevil 1919. aasta lõpul, mis mõjuvad üldistava tagasisivaatena «Odamehes» lahendamata jäänud följetoni-probleemile: «On nii selge, et meie ajakirjandus ei näe avasilmil, ei tunne värse südamega ega mõtle selge päega. See ajakirjandus ajab tühja-tähja taga, teeb sensatsiooni, punub intriigi, laiutab ja vesistab kui räästas. / - - - / Kas on meie ajakirjandus pakkunud ühegi följetoni, mille kohal aja õudne vaim omi musti tiibu lehitaks. Kuid följetoon, vaimurikas, sõnavõimas, lopsakas, see oleks ajakirjandusliku kunsti kõrgeim saavutus» («Ilo» nr 2, 1919).

Temale omaselt nõudis Tuglas ka följetonilt peaaegu monumentaalset joont, peaaegu prohvetikõnelist, leegitsevat vabavärssi — seda, et följetoni kohal «aja õudne vaim omi musti tiibu lehitaks». Ja Andrejevi Kolgatapaatosest kõmivese meeleheide, tema ekspressionistlik *O Mensch*-hüüe üle maailma, tema mõtteviisi sügavalt juurdunud Juuda- ja Pilatuse-motiivid, mida Vene olude taustal kuidagi võltsiks ei saanud pidada — kõik see sisaldas just midagi säärast, mida Tuglas neil aastail följetonilt, s.o poliitika ja esteetika ühislapselt ootas. Meenutagem ka, et Tuglase varasemas, 1905—1909 ilmunud proosas uskusid arustatajad (nt J. Luiga, O. Münther, B. Linde) tihti peale avastavat Andrejevi mõjude jälgi. Tuglas ise mõõnis hiljem Andrejevi mõju üksnes novellis «Surm» (1907), mis esialgsel kujul küll ilmumata jäi. Aastate möödudes töötas Tuglas selle proosapala veelgi ümber,

andes talle isegi uue pealkirja — «Sammud kaduvikku». 1905. aastal asetaski Tuglas Andrejevi vaimustusega uute jõuliste «võitleva proletariaadi kirjanike» hulka, hiljem on tema hinnang Andrejevi suhtes ettevaatlikumaks muutunud. 1919. aasta proklamatsiooni ümbertükkimine eesti keeles võiks olla aga märk, et rahutud ajad Andrejevit Tuglasele taas lähendasid.

Eesti kirjasõnas ei jäänud juba aastaid ettevalmistatud ekspressionistlik lahvatus 1920 (ja sealt edasi) tulemata. Aga veel 1919. aasta lõpus masendab Tuglast kui ajastu üht peategelast ebalooslik, kummastav vaikus, mida meie tagantjärele tarkadena võiksime nimetada küll vaikuses enne tormi: «Meie ei jäta midagi järeleilmale, milles see meie nägu võiks näha. Me oleme palge- ja hingevaesed. Ja ma näen tuleviku ajaloolast meie mõtteid umbkaudu kui kiilkirja lugevat. Ma näen teda meie tundekalmude kohal kaevlevat pettumuse tundega. Ta ei saa meist aru, talle on võõras meie liikumatus, meie kirettus, meie tundetus. Ta on tõlgita muugalaste hulgas. Ja nii jäävad talle ainult tõsiasjad, mida ametlikud paberid kinnitavad. Talle jäävad sõja telegrammid, diplomaatilised dokumendid, parlamendi koosolekute kirjeldused, terrori ohvrite huaavamisprotokollid ja vahest veel mõned õudsed tõsiasjad, mis alles pärast sõda paljastuvad. Kuid ta ei saa ial aru, missuguste tundmuste ja mõtete tagavaraga Eesti rahvas oma elu kõige legendaarsema aja üle on elanud: oma iseseisvussõja kangelaseepose» («Ilo», 1919, nr 2).

On mõistetav, miks taolises sotsiaalse paatose janus Andrejevi kirjatöö tähendusrikkalt mõjus. Ideoloogiliseks taustaks Andrejevi teksti juurde meenutagem kõigepealt Tuglase üht parimat kõnet «Revolutsioon ja kirjandus», mis peetud kahe aastat enne «Odamehes» kolmanda numbri ilmumist, 6. mail 1917 «Estonia» teatris, Tuglase ja Vilde austamisõhtul pärast nende kodumaile naasmist. Kõnes avaldub Tuglase suhtumine Venemaa poliitilistesse sündmustesse Veebruarirevolutsiooni-järgsel ajal. Nii Andrejev kui ka Tuglas tervitasid Veebruarirevolutsiooni rõõmuga, Tuglasele tähendas see «Vene Suur Revolutsioon» — mida ta nimetab nõnda Suure Prantsuse revolutsiooni eeskujul — pagulaselu lõppu. Innuga eritleb ta revolutsiooni edasisi arenguvõimalusi kujuneda maailmarevolutsiooniks, tunneb heameelt ohvrite vähesuse üle ning säilitab filosoofilise optimismi ka tulevastele marupöörastele mõeldes: «Vaadake tõsiasjule rahulikult ja ilma kirgedeta silma. Tunnistagem, et revolutsioon just on revolutsioon, nimelt valuline, vägivaldne ja kohutav

murrang, mis üksiku kihi ja üksiku isiku kasudest, armastusest ning vihast mitte midagi ei hooli. Tunnistagem, et ei ole «seaüsilikk», «mõistlikku» ja «elutarka» revolutsiooni, vaid on hiigla-vulkaanilised plahvatused, marulised hood ja tormilised rebenemised, mille laadi täiesti võimata on eestkätt arvata. See revolutsiooni valulise vägivalda õigustus aitab meid kergemini üle elada ka kõike seda anarhilist, mis juba homme päev võib tuua. /- - / Kes teab, missuguseid murranguid meil on määratud läbi elada, missuguseid terrori ja direktooriumi aegu ning Napoleoni sõdu. Kuid igatahes võime kindlad olla, et mida kauemini revolutsioonilaine kestab, seda võõram on meile inimkonna vaim, mis kord, võib olla, paljude aastate pärast, jälle chaossest hakkab selguma, et endise anarhia asemele kunsti ja kirjanduse saledad templid ehitada» («Eesti Kirjandus» 1917, nr 4).

Võrreldes sellega Andrejevi ridu kaks aastat hiljem! Kui Tuglas usub revolutsioonikaoses nägevat tulevase humanistliku selgumise eeldusi, siis Andrejevi jaoks on revolutsioon juba maailmalõpukaos; kui Tuglas kutsub veel üles vägivalda inimese kallal ajutise paratamatusena võtma, siis Andrejev on inimese kannatustest juba hullumas. Muidugi, arvestagem kahe mehe erinevate loojatemperamentidega, samuti sellega, et kui Andrejev ütleb end kirjas N. Roerichile 1919. aastal «oma riigi» kaotanud olevat,

siis Tuglas oli seda just võitmas. Ja sellest hoolimata pole vale väita, et need hoiakute lahknevused, mis tulevad ilmsiks Tuglase ja Andrejevi tekstide võrdlemisel, kajastavad ka üldisemaid arengutendentse suhtumises vene revolutsiooni: 1917. aasta kevad ei olnud veel see, mis 1919. aasta kevad. Tõestuseks toodagu kas või Tuglase poolehoiuavaldus menševikele ja esseeridele ülaltsiteeritud kirjas Adsonile või tema sõnad «Odamehe» järgmisest, 4. numbrist 1. juunil 1919, millest Andrejevi hoiatused läbi kaiguvad: «Kas ei pane juba üksikud enamlaste kommissarid rõõvpäälükute distsipliini maksma, kas pole kaotatud valimised sõjaväes ja kogu hotten-doti demokratism? Napoleon tuleb. See pole muidugi mitte Lenin või Trotski, see on vahest mõni seni alles pisukene kommissarikene Tsarevokokschaiskis [=Joškar-Ola], kui ta üleüldse tuleb Venemaalt. Kuid Lenin ja Trotski on talle teed teinud, nad on tema ristija johannessed, kuigi ta neil enestel võimule pääsedes kõige päält pää maha võtab. Napoleon tuleb, kuid enne seda peab maailmast läbi käima enamluse mürk, peab kogu inimkond visklema ses soojatõves, peab purema kõiki rahvaid see batsillus, mille teaduslik nimi on socialismus asiaticus» («Odamees» 1919, nr 4). Need mõtted ei ole sündinud enam Veebruarirevolutsiooni-järgse bolševismi-ajastu alguses.

Jaan Undusk

MAX RAND

KÕRVALEKALDUJATE AVANGARD — HOMOSEKSUALISMIST KULTUURIS

Käesolevas artiklis käsitletakse homoseksualismi suhet kultuuri ja ühiskonnaga. Kitsastes raamides ei kiputa andma isegi põhjalikku bibliograafiat või filmograafiat; mõnda kunstiala on mainitud põhjendamatult vähe või hoopiski mitte. Puuduvaid nimesid on palju — mõni küsib, kus on Djagilev ja Nižinski või Rudi Dantzig, teine otsib Montgomery Clifti, kolmas jälle May Renault', Marguerite Yourcenari või Violette Leduci teoseid. Need ja paljud teised autorid ei puudu sugugi seetõttu, et kirjutaja peaks

neid vähetahtsaks. Artikli peaaraskus on siiski arengusuundadel ja üksikisikud või -teosed sageli vaid näitlikustavad mingit suunda. Silmas on peetud Euroopat ja Põhja-Ameerikat.

Kirjanikuna ei ole ma kunagi huvitunud «homoseksualismist», vaid eripärast, asjade vaatlemisest teistsuguse vaatenurga alt. Kui homoseksualism oleks norm, mind kui kirjanikku see enama ei huvitaks..

Christopher Isherwood

Isherwoodi pisut teravdatud ütlus annab ühe olulisema võtme sellele paljukihilisele, käänlisemale ja seni üsna vähe uuritud tervikule, mis tundmatu rajatisena ühendab üheltpoolt sama sugupoole armastuse ja seksuaalsuse, teiselt poolt märgatava osa meie aja ja eelnenud sugupoole kultuurist.

Kõige veidram selle ehitise juures on see, et lugematud kultuuriuurijad on keerelnud tema labürintides kas teda päris tähele panemata või tema ees äkki silmad sulgenud. Miks pole Nõukogude Liidus ilmunud Tšaikovski elulugu, kus räägitaks avameelselt helilooja armuelust? Millest on tingitud, et alles seda artiklit kirjutades põrkun andmetele, et Selma Lagerlöf oli lesbi? Kuidas on võimalik, et Helsingi ülikooli professor veel viiekskümnendatel aastatel ei sõandanud öelda, et Kaarlo Sarkia, kolmekümnendate aastate Soome väljapaistvamaid luuletajaid, teadvustas end murdeas homoseksualistina, vaid keerutab: «Murdeas oli noormees märganud oma tundeelus nii kvantitatiivset kui kvalitatiivset anomaaliat, mida ta oma sisimas ei võinud pahaks panna.»²

Aus ja avatud suhe homoseksualismi viib selleni, et suur osa kultuuriajaloo loost tuleb kirjutada uuesti.

Homoseksualismist ja kultuurist kõneldes tulevad esmajärjekorras meelde need kirjanikud (lavastajad, kujutavad kunstnikud jne), kes ise on homoseksualistid ja oma teostes kujutavad homoseksualistide elu. Teisalt kuuluvad siia ka heteroseksualistid, kes kujutavad homoseksualistide elu. Kuid homoseksuaalsed kirjanikud, kes kujutavad heteroseksualistide ja nende vahelisi suhteid? Kindlasti kuuluvad nemadki teemasse — on ju nende oma tagapõhigi homoseksuaalne ja sellel on kindlasti mõju vaatenurgale, millest heteroseksuaalseid suhteid nähakse ning mis pole sugugi vältimatult vale või kitsendav. Tähelepanuväärse rühma moodustavad need Isherwoodi või Pasolini sarnased homoseksuaalsed kirjanikud (lavastajad jne), kelle loomingus peegeldub ennekõike nende oma eluviis erilise tundlikkusena ümbritseva maailma suhtes. See ilming, *gay sensibility*³, on mõiste, mille tähendus kriitikas ja kunstiteoreetilises arutelus näib kiiresti kasvavat. Mõiste ise on raskesti määratletav (selle tähendusega ilming esineb nii homo- kui biseksualistidel) ja selle soome keelde tõlkimine «homoseksualistile omaseks tunnetamisviisiks/ tundlikkuseks» näib rohkem piiritlevat kui selgitavat. *Gay sensibility*¹ põhinevale suhtumisviisile on näiteks omane, et sugupoole rollidele tuginevaid süsteeme nähakse vaid kokkuleppelisena, naisi ja mehi ühendavaid tegureid peetakse erinevatest olulisemaks.

Heaks näiteks *gay sensibility*'st on peetud Gogoli loomingut.⁴ Sama ilmingut on täheldatud ka teaduse ja ühiskondliku mõtte sfäärides.

Kõrvalekaldumises, erisuses on sageli jõu allikas; see puudutab paljusid teisigi vähemurühmi peale homoseksualistide. Kuid ameerika kirjanik George Steiner vist ei eksi, tõstes kaks vähemusgrupeeringut teistest tähtsamaks; «Juutlust ja homoseksualismi (eriti nende kokkulangemisel nagu Prousti ja Wittgensteini puhul) võib pidada lääne urbanistliku modernismi kaheks tähtsamaks allikaks.»⁵

Platonist inkvisiitoriteni.

Kreekas on kõige selle juured, mida oleme harjunud nimetama lääne kultuuriks. Paljud neist, kes uhkelt nimetavad end kreeka kultuuri järglasteks, kardavad ja salgavad oma pärandi maha, kui jutt läheb kreeka ühiskonna seksuaalmoraalile. See, et homoseksuaalsed suhted — otse ühiskondliku institutsioonina — olid olulisel kohal kreeka ühiskonnas, on fakt, mida meeleldi halvustatakse või koguni eitatakse ja püütakse unustada.

Victoria-aegne Platoni tõlkija Jowett, kes püüdis veenda end ja ühiskonda selles, et kõik filosoofi viited homoseksualismile olid ainult retoorilised kujundid, pole sugugi erand.

Paljud kultuuriinimesed on esitanud oma head mainet kaotamata Jowetti kinnituste sarnaseid rumalusi, kui kõne all on olnud homoseksualism. Neid lugupeetud valetajaid esindab hästi ajalookirjutaja Leopold von Ranke, kes ütles renessansiaja Itaalia kohta: «Keegi ei või pidada tollast Itaaliat paradematult haigeks, aha kindel on, et ta kannatas tõsiste taudide käes! Pederastia, mis ulatas noorte sõduriteni /---/, imes kogu elu-energia.»⁶

Ranke-sarnane moralist oli ka tema kaas-aegne, n-ö teadusliku sotsialismi vaimseks isaks kuulutatud F. Engels, kes — nii suur ateist, nagu ta oli — tõi oma homofoobia toeks isegi kreeka jumalad: «[Kreeka mehed] häbenesid näidata mingisugusti armastust oma naiste vastu ja lõbutseid, pühendudes kõikvõimalikele armuseiklustele hetääridega; kuid naise alandamine maksis omakorda kätte meestele ja alandas neidki sedavõrd, et nad langesid pederastia jälkusse ja teotasid Ganymedese muistendiga nii oma jumalaid kui ka iseennast.»⁷

Ometi oli homoseksuaalne käitumine kreeka argipäeva iseloomulik joon mütoloo- giast alates. Näiteks annavad Platoni teosed hea pildi homo- ja heteroseksuaalsetest suhetest kreeka ühiskonnas.

Meeste kultuur oli biseksuaalne: ei olnud vahet, kas meessoost luuletaja armastatu oli samast või teisest soost. Naistevahelistesse suhetesse seevastu paistavad olevat positiivselt suhtunud naissoost luuletajad, kellest tuntuim oli Sapho Lesbose saarelt. Kirik on tema teoseid kaks korda põletanud, nii et neist on järel vaid umbes $\frac{1}{4}$, teistelt lesbilistelt luuletajatelt ei sedagi. Koos kreeka kultuuri omaksvõtmisega ei muutunud Roomas olukord võrdõiguslikumaks — lesbilisi suhteid esineb kõigepealt kurtisaanide kujutamisel.

Kreeka kultuurimõju omaksvõtt sünnitas Roomas moraalseid vastuolusid. Vabariigi-aegne puritaanlik põllumajandusühiskond mõistis hukka vabade meeste vahelised homoseksuaalsed suhted — orjadega võis igauks toimida, nagu tahtis —, kuigi otsesest seadusest pole teated meieni jõudnud. Kuid vabariigi lõpuaegadel kujutati kirjanduses juba homoseksuaalseid suhteid vabade hulgas. Keisririigi algusaegadest võib ühena paljudest mainida Petroniuse «Satyriconi».

Seksuaalitud ümbritsesid Kreekat ja neil oli oma roll kreeka kultuuri mõjudes. Rooma keisririigis rahulduti rahaträhvi määramisega, sedagi ainult vabana sündinud poisi vägistamise eest, samas uputasid mitmed germaani hõimud oma homoseksualistideks osutunud liikmed sohu. Tollase Euroopa teise suure hõimurahva, keltide keskel oli homoseksualism lubatud ja vastuvõetav. Germaanlaste võit ja keltide häving hakkas märkimisväärselt mõjutama homode olukorda läänemaailma kultuuris.⁵

Ajal, mil Roomas jäid vanad tabud üha enam seaduse kustunud kirjatäheks, said riigi idaosa Efesose linnas mõjukaks kaks meest, kelle tegevusest sündisid uued, päris meie aega mõjutavad tabud. Üks oli apostel Paulus, kes kuulutas, et homoseksualistidel ei ole pääsu taevariiki, teine jällegi arstiteaduse vaimne isa Soranus, kelle arvates homoseksualist ei või olla tark. Soranusest alguse saanud teooria avaldab veel tänapäevalgi arstiteaduses tugevat mõju, kuigi aegapidi on ta kaotamas oma positsioone. Pauluse käsitlus omakorda sai ristiusu riigiusuks muutudes seaduse jõu. Tollal avastati vanad Rooma seadused uuesti, kuid karistusi tugevdati tunduvalt.

4. sajandi lõpust alates kehtestati meeste-vaheliste homoseksuaalsete suhete karistusseks surm tuleriidal. Ida-Euroopa keisri Justianuse kriminaalkoodeksis (538. a) lisati homoseksualismi karistatavusele usulisi ja materiaalseid põhjendusi — seaduseandja ähvardas rahvast näljahäda, maavärisemise ja katkuga, kui homoseksuaalset käitumist ei keelustata. Ja neidsamu põhjendusi esineb õiguteaduslikus kirjanduses 17. sajandini.

Järgmise saja aasta jooksul järgiti seadust täht-tähelelt siis, kui see oli otstarbekas — sageli selleks, et hävitada poliitilisi vastaseid (nagu mõnel maal veel tänapäevalgi). Mõnedes õukondades ja kloostrites oli homoseksuaalne eluviis heaks kiidetud ja see peegeldub ka tolle aja luules — varasest keskajast on teada ju üks lesbiline trubaduurgi.

Karl Suure riigis halvenes homoseksualistide olukord 9. sajandil. Ilmselt homofoobiat põdenud diakon Benedictus, kelle koostatud seadustekogu pidi tuginema frangi kuningate varasemale seadusekasutusele, koostas hulgaliselt homosid süüdimõistvaid seadusteksteid võltsinguid, nii leidlikke, et neid ei märgatud enne kui tuhande aasta pärast.⁹

Ristisõdade ajal läks asi veel hullemaks. Rännakute raskused otseselt nõudsid süüdlaste leidmist. Vaevalt oli paljas juhus, et homoseksualistid said patuoinad kohe pärast seda, kui organiseeritud antisemitismi esimesed lained olid uputanud mõned Euroopa juudiühiskonnad verre. Antisemitism ja ühiskondlik homofobia on sellest ajast alates väga sageli kõrvuti esinenud.¹⁰

Ajastu eelarvamused peegelduvad ka keskaja kirjanduses: Dante «Jumalikus komöödias» on paljud puhastustules põlejad homoseksualistid ja samas ka kirjaniku isiklikud poliitilised vastased.

Teravam ja otse meie aega ulatuv pööre homoseksualistide olukorras toimus 15. sajandi lõpul, kui kaks inkviisitorit koostasid halvamainelise «Malleus Maleficarum», «Nõiavasara». See teos oli inkviitsioonile rikkalikku tegevust pakkuv pattude register, kus kõige erinevamate üksikisiku ja ühiskonna kannatustes väideti süüdi olevat homoseksualistid, ketserid, naised üldse, «nõiad» ja kiriku poolt ainsast lubatud ühinemisasendist kõrvalekalduvad heteroseksualistid.¹¹

Renessansiajal ei paranenud homoseksualistide olukord seaduseandjate ees sugugi, kuid seaduste rakendamine muutus harvaks, jäädes sõltuvaks ainuüksi poliitilisest otstarbekusest.

Teisiti poleks see saanud ollagi.

Biograafilise käsiraamatu autor Aretino tõdes, et kui taevaste viha peaks tabama kõiki neid, kes harrastavad loomuvastaseid kuritegusid, ei oleks Itaalias varsti enam kõrgesti haritud ega aristokraate.

Antiigiharrastuse ja uusplatonismi abil vabaneti eelmiste sajandite kitsastest seksuaalnormidest. Paljud tolle aja tuntumatest kunstnikest olid homoseksualistid, näiteks Leonardo da Vinci, Michelangelo, Christopher Marlow, ilmselt ka William Shakespeare. See ei jäänud kajastumata ka nende töedes.

Christopher Marlow' kohta on öeldud, et ta tõi homoseksualistid ja nende elu esimest korda pärast antiiki kirjandusse. Marlow' «Edward II» on esimene uue aja kirjandusteos, kus kahe mehe vaheline erootiline suhe on keskseks teemaks. Marlowe ei toonud kirjandusse ainult teemat, vaid tegelikult teatud põhitüübi: näidendis esinev promiskuiteet ja esteetilis-erootiline eluviis on jooned, mis on tuttavad paljudest hilisematest homode kirjeldustest kirjanduses.

Ka Shakespeare'i näidendites on palju viiteid meestevahelistele suhetele. Vaidlus selle üle, kas kirjaniku sonetid olid kirjutatud mehele või naisele, osutab asjatuks: ta kirjutas mõlemale. Aga Shakespeare'i teatris on homoseksualism midagi täiesti loomulikku.

Vabameelset õhkkonda ei olnud aga kauaks. Usupuhastuse ja selle vastaste vaheline võitlus soosis dogmatismi mõlemal poolel. Katoliiklikus maailmas oli oluliseks pöördekohaks 1552. a toimunud Trento kirikukogu. Seadusi hakati jälle tõlgendama tähtthäelt, reformiste ja vabamõtlejaid hakati üha sagedamini süüdistama homoseksualismis ja nii mitmelgi korral viisid need süüdistused tuleriidale. Ka protestantlikus maailmas elati «Malleus Maleficarumi» pärandi vaimus, just nagu humanismi ja usupuhastust poleks kunagi olnudki.

Antiigiharrastus, valgustusfilosoofia.

17. sajandil sidusid võimukandjad homoseksualismi tihti revolutsioonilise mõttega — Prantsuse kiriklikes ringkondades viis mure homoseksualismi «laienemises» pärast süüdlase otsimiseni. Leiti Michel de Montaigne ja tema «Esseed».

Osa homoseksualiste kaotas elu tuleriidal. Ainult õukondades oli homoseksualism mingil moel kaitstud tagakiusajate eest (isegi homoseksualistide vihkajana tuntud Louis XIV kaitses oma õukonna liikmeid, kuigi laskis tuleriidal põletada kaks homoseksualismis süüdimõistetud kirjanikku).

Sajandi kuulsaim homoseksualistide kohtuprotsess korraldati prantsuse kirjaniku Theophile de Viau' üle. Kultuuriringkondades tekitas see samasugust kõmu kui Oscar Wilde'i süüdimõistmine kolmsada aastat hiljem. De Viau jäeti küll ellu, kuid ta suri nagu Wilde'gi vangistuses.

18. sajandil sai alguse areng, kust viib otsene joon — kuigi läbi paljude takistuste — tänapäeva homode kodanikuõigusliikumiseni. Valgustusfilosoofia andis homoseksualistidele tagasi nende inimõigused. David Hume nägi, et seksuaalsete keeldude taga ei olnud ei Jumalat ega looduseadusi, vaid lihtsalt sotsiaalne otstarbekus. Voltaire omalt poolt tõdes, et «homoseksualismi eest,

eeldades, et see ei toimu sunniviisiliselt, ei hakata karistama seadusega, kuna see ei solva ühegi inimese huve».¹² Holbachi arvates polnud küsimus ainuüksi ühiskondliku õigluse elluviimises. Ta ütles: «Käsitledes asju ilma eelarvamusteta hakame märkama, et enamik norme, mida usk ja sellega liituvad fanaatilised ja üleloomulikud moraalüsteemid inimestele esitavad, on niisama kummalised kui võimatud tegelikkuses teostamiseks. Kui inimestelt võetakse kirk, keelatakse neil olla inimene; kui tugevat fantaasiat omavast inimest õhutatatakse vaigistama oma soove, õhutatatakse teda tegelikult muutma oma kehaehitust, kästakse verd voolata aeglasemalt...»¹³

Viimane homoseksualistide tuleriit süüdati Prantsusmaal 1784. a, kuid juba seitse aastat hiljem, 1791. a tõstis Suur revolutsioon homoseksualistid samale astmele heteroseksualistidega.

Paljud Suure revolutsiooni saavutused langesid nelisada aastat hiljem restauratsiooni ohvriks, ometi mitte homode põhiõigused. 1810. a valminud «Code Napoléon», keisri nime kandev kriminaalkodeks, sai suunanäitajaks võrdsusele rajatud seadusandlusele ja selle põhimõtet võeti omaks tollal Prantsusmaa mõjupiiridesse kuulunud maade seadusandlustes: nii romaani maades kui kõige lähemates kui ka mõnedes Saksa riikides.

Briti saartele ei pääsenud Suure revolutsiooni aated nagu Napoléoni väedki. Paljud tolle aja kultuurilukku jäänud tuntud isikud olid homoseksualistid, kuid see ei anna alust oletada ühiskonna sallivust nende suhtes. Kui kuulujutud muutusid väljakannatamatuks, põgenesid paljud noored aadlikud Itaaliasse, erandiks Kreeka vabadusvõitlusega ühinenud lord Byron.

Kodupaigaga kammisetud vaesemad ühiskonnakihid jõudsid seavastu sageli kohtu ette ja ega surmanuhtluskki olnud harv.

18. ja 19. sajandi salongides kasutati nagu renessansiajalgi homoseksualismi varjunimena Itaalia ja Kuuba harrastust. Ajastu kuulsaim antiigiuurija Johann Joachim Winckelmann mõrvati Triestis 1768. a nagu Pier-Paolo Pasolini kakssada aastat hiljem Ostia rannaliival. Kuriteo motiiviks oli raha; tegu oli niisiis röövmõrvaga. Aga et oma veretööd kergemana näidata, väitis mõrvar, et ohver oli püüdnud talle «läheneda» — selle väitega tahtis mõrvar ilmselt leida kaastunnet, näidata oma tegu vastuvõetavana. Ja üle kahesaja aasta hiljem varjas Pasolini mõrvar end samade seletuste taha, mille taustaks on arusaam homodest kui ühiskonna lindpriidest.

Lihtsas ümbruses kasvanud Winckelmann

purustas oma surmaga homoseksualismiga tol ajal ja veel tänapäevalgi liitunud pettekujutluse, nagu oleks see kõrgemate klasside pahe ja seetõttu talutav nagu nende muu amoraalsuski.

Goethe järeleehüüdu Winckelmannile võis lugeda kui väljaastumist homode õiguste eest. Oma surmaga suurt tähelepanu pälvinud Winckelmann äratas paljude teadvuses esimest korda mõtte, et homoseksualism on hoopis midagi muud kui kõigest küllastunud ja degenereerunud pururikaste lõbusuviis.

Valgustusfilosoofia avas ukсед ka naiste võrdõiguslikkuse eest peetavale võitlusele. Tärkav feminism ja naistevaheliste homoseksuaalsete suhete tunnustamine ühinesid juhuslikult inglanna Mary Wollstonecrafti puhul. Romaanis «Mary, a Fiction» (1788) kasutas ta uue ajastu esimese kirjanikuna lesbilist teemaringi; teos «Vindication of the Rights of Women» (1798) nõudis naistele samu õigusi kui meestele.

Kuigi lesbilisust, samuti ka meeste homoseksualismi kirjeldavaid raamatuid oli ilmunud 17. ja eriti 18. sajandil enne Wollstonecrafti, oli see rohkem ajastu erootiline *underground* — kirjandus, mille tähendus ja mõju piirdus eelarvamusteta, pornograafiast harrastava kõrgklassiga.

Kõrvalekaldujaid põhigruppide maailmas.

Visandades läänemaade kultuurilugu homoseksualismi vaatenurgast on 19. sajand paljuski samasugune tagasimineku kui renessansi ja valgustusajastu vahele jäänud periood. Eelmine ajajärk oli kapitalismi, järgmine industrialismi läbimurde ja stabiliseerumise aeg. Esimesel tõusvas, teisel perioodil võimul oleva klassina ehitas kodanlus ühiskonna põhigruppide ümber majandusliku heaolu, luues sellest elulaadist teistelegi ühiskonnaklassidele kohustusliku normi. Normist kõrvalekaldujaile leidis eluruumi vaid nende ühiskondlike rühmituste hulgas, kuhu kodanluse vahetu kontroll ei ulatunud — peamiselt kõrgklassi ja kunstnike seas.

Kuigi vormiline võrdsus seadus ees ei tähenda sugugi tõelist ühiskonna võrdõiguslikkust, on ometi nähtav, et Euroopa — Põhja-Ameerika maailm jagunes «Code Napoléoni» järgi sellisteks maadeks, kus homoseksualistide inimõigusi tunnustati, ja piirkondadeks, kus mõõdunud aastasade klerikalismi ja ebausujäänuseid kasutati ühiskondliku rõhumise abinõuna, just nagu valgustusfilosoofiat poleks kunagi olnudki.

Sajandi lõpupoolel on homoseksuaalset ainekku kirjanduses vähe — suuremateks eranditeks on kaks ameerika luuletajat Walt Whitman ja Emily Dickinson, kelle luules esinev selge oma sugupoole eelistamine jäi

mõnelgi kaasaegsel märkamata, nagu ka hilisemate aegade kirjandusuurijaid pole sageli selgitanud seda peent, mõistmise seisukohast ehk siiski kesket seika.

Kõige selgemaks homoseksualismi peegelduseks Whitmani loomingus on peetud kogumikus «Leaves of Grass» (esimene versioon 1855) sisalduvat «Calamus»-tsükli. Esimene kriitik, kes taipas Whitmani armastuslüürika alust, oli tema kaasaegne britlane John Addington Symonds. Symonds kirjutas ka Whitmani eluloo, kuid olles kirjavahetuses luuletajaga, täheldas ta, et see polnud sugugi valmis avameelselt homoseksualismist kõnelda: «Julgen loota, et neid lehekülgi [*Calamus*]-tsükkel] kunagi isegi ei mainita [niisuguses] seoses, mis võimaldaks neisse ebanormaalse sisu liitmist, millest ma ei ole võinud unistadagi ja mida ma pole soovinud, sisu, mida ma ei saa heaks kiita ja mis on sügavalt paheline.»¹⁴

Sotsiaalne hirm sundis Whitmani toimima ebajärjekindlalt ja mõnikord ebaausaltki — on luuletusi, mille algupärane «he» on lõplikus versioonis muutunud «she»-ks. Kompromissidele ja paljastamishirmule vastukaaluks on teose «Democratic Vistas» osad, mis on enamasti lähedased sada aastat hiljem tekkinud *gay-lib*-liikumise avaldustele: «Paljud ütlevad, et see on vaid uni ega nõustu minu arusaamadega; aga mina ootan usaldavalt aega, mil läbi Ameerika lugematute kuuldavate ja nähtavate ilmalike taotluste hakkab jooksmas nähtamatu koe sarnane mehise sõpruse niit, täis kirge ja armastust, puhtust ja veetlust, kõige võimsamana ja eluaegsemana, tugevamanagi, kui võidakse kujutleda täna, mitte ainult indiviidide olemust mõjutavana, neisse ennenägematut tunnet, jõudu, kangelaslikkust ja puhtust tuues, vaid selgesti üldist poliitikat mõjutades.»¹⁵

Kui Whitman oli väheselgi määral avalik võitleja, erand 19. saj homoseksuaalsete kirjanike hulgas, siis Hans Christian Andersen oli kannataja, madala enesehinnangu personifikatsioon.

Hans Christian Andersen oli oma muinasjutu väike merineitsi: jutu kirjutas ta siis, kui tema sõber Edward Collin teatas oma abielumisest. Andersenil eluloos ütleb Signe Tolsvig: «Ta oli ise too merineitsi, kes püüdis võita enesele armastatu, kättesaamatu, sureva prints, kuigi ta ise oli leidlapse, orjana, väljaspool asuvana äärmiselt ebasoodsas seisukorras... Ta kaotas prints... End siinkohal feminiseerides tunnustas Andersen oma nõrkust.»¹⁶

Andersen on suurepärase näide kirjanikust, kes ise on homoseksualist, kuid ei käsitle homoseksualismi otseselt üheski

teoses — ja ikkagi peegeldab kogu tema looming omaenda homoseksualismile tuginevat enese ja maailma tundmist. Kõrvalisus, väljaspoolsus on Anderseni lähtekoht ja nii väike merineitsi, tinasõdur kui inetu pardi-poegki on kõik ühe ja sama situatsiooni peegeldus.

Rõhuv paljastamise oht sundis Anderseni vältima kõiki lähedasi meessuhteid Kodu-Taanis; püüdes kohaneda ühiskondlike normidega pidi Andersen (kes eriti ei armastanud lapsi) alistuma asekuaalse muinasjutu-onu rollile. Nii ta püüdis võimalikult palju rännata, põgeneda koduümbruse ahistusest. Sihiks oli enamasti Itaalia nagu mõnel teiselgi selle aja tuntud homol — Itaaliast otsisid inimlikkust nii Wilde, Tšaikovski kui ka relvatööstur Friedrich Krupp.

Nagu Wilde mõned aastakümned hiljem otsis Andersen enesekaitseks tuge vürstide soosingust, märkamata sugugi, et ajastu revolutsioonilised tunnusooned juhtisid paratamatult ühiskondlike murrangute suunas, kus kaitseks ei jätkunud enam kuningate ja aadlike armust.

Suure sajandi kodanlus tunnustas Anderseni, teadmata ilmselt, mida luges. Emily Dickinsoni tembeldas ta üksikuku armastusest ilma jäänud vanapiigaks — see tõlgendus on jäänud kirjanduslikku meie ajani. Whitmanit kodanlus võõrastas, vaid vabameelsemad suutsid heaks kiita selle uue, oma ajast ees oleva, vabadust ihkava ja vastutustundliku moraaliavalduse.

Balzac oli sajandi tähtsamatest kirjanikest ainus, kes kujutas homoseksualiste eelarvamustevabalt ja varjamata. Klassikaline kuju Balzaci suurel freskol tolle ajastu Prantsusmaast on mõistvalt kujutatud Vautrin.

Lesbilistele suhetele jättis 19. saj kodanlus sama vähe ruumi kui meestevahelisele armastusele — olugi et seadustes ei peetud lesbilisust kriminaalseks, sagedasti seetõttu, et seda ei peetud võimalikuks.

Kirjanikud, sealhulgas ka alaväärtuslikuks peetud naised, tundsid inimloomust sageli paremini kui seaduseandjad. Jeannette Foster on uurinud lesbilisuse esinemist 19. saj kirjanduses. Tema seisukohad on huvitavad — seitsmeteistkümnest kirjanikust pidas seitse lesbilisust kuriteoks, teiste hulgas Baudelaire, Strindberg, Coleridge; seitse tegi seda kaudselt, väites, et homoseksualism viib mõrvade ja enesetappudeni ning üldse kõikvõimalikku hukatusse. Ja vaid kolm — Pierre Louys, Théophile Gautier ja Paul Verlaine — suhtusid sellesse sallivalt.¹⁷

Homode vaatenurgast kultuurilugu uurides näib Victoria-ajastu kulmineeruvat ja teravduvat kahes sajandi lõpukümnete kirjanikevahelises suhetepaaris — 1870ndate Prant-

susmaal Verlaine ja Rimbaud, 1890ndate Inglismaal Oscar Wilde ja Alfred Douglas.

Verlaine ja Rimbaud olid mõlemad olnud musterlapsed; nende suhe oli sadomasohistlik (nagu Verlaine'i mõned naisuhtedki) — armastus ja kirg ühinesid sooviga hirmutada kodanlust ja lõpuks ei eraldunudki omakvõetud osad enam tegelikkusest. Verlaine mõisteti kaheks aastaks vangis Rimbaud' tapmistakte eest.

Nii kaasaegsed kui hilisemate aegade kultuuriloolased on kippunud nägema Verlaine'i suhteid Rimbaud'ga koos nendega kaasnenud vägivaldsete joontega kui kummalist pahelisuse ilmingut Verlaine'i elus. Niimoodi tõlgendades on sellest suhtest loodud üks põhisümboloid homoseksualismi kujutamisel kuriteo, vägivalla ja pahe kogumina. Homoseksualist on paljude kujutluses võtnud mingi seninägematu absindijooja kuju.

Verlaine'i ja Rimbaud' põgenemine kõrvaletõrjutusest oli mäss kõige ümbritseva vastu. Samas oli see ikkagi teadlik aktiivne valik konventsionaalsuse ja surve vastu.

Oscar Wilde omakorda püüdis elada kak-sikelu: salongide järele, kuid soositud erudiidina ning avalikkuse ees getosse sulgunud homona. Avalik roll tugines alaväärsusele, see seisund sai Wilde'ile saatuslikuks lõksuks.

Kuulus kohtuprotsess algas, kui kirjanik süüdistas oma armastatu lord Alfred Douglase isa laimamises — viimane oli avalikult vihjanud oma poja sõbra homoseksualismile. Protsessi lõppedes oli süüdistaja muutunud süüdistatuks; Wilde mõisteti kaheks aastaks vanglasse, ainsaks kuriteoks homoseksualism. Ennastäis ja kõrk viktoriaanliku kodanluse poolt valitsetav ühiskond ei kõhelnud, kui sai võimaluse oma kõige armutumale irvhambale näidata, kelle käes võim tegelikult on.

Saksa kirjanduse uurija Hans Mayer on tabavalt iseloomustanud Wilde'i elu võtme-romani «Dorian Gray portree»: «Homoseksuaalse autori Wilde'i estetismis, romaani eessõnas ja sellega liitavas romaani ainekust ilmneb lootusetu ettevõtte põgenemine kodanliku maski ja skandalisti vaheliste rollide näitlemisest sel viisil, et kirjanik loobub iseendast, sulatades ennast sellesse esteetilisse tervikusse, mis sünnib kunstiteoseks saanud tegelikkusest. Vaid sel viisil on eessõna kuulus ja paradoksaalne algus mõistetav. «Kunstnik loob kauneid asju. Kunsti ülesanne on tuua esile kunst ja varjata kunstnikku.»¹⁸

Wilde'i kaksikulu ulatas tema kirjandusliku tegevuseni. Anonüümsena ilmunud, võrdlemisi kindlalt Wilde'i (üksi või koos kellegi teisega) kirjutatud «Teleny» on esimesi teoseid, kus lähtekohaks on eneseaktseptee-

rimine ja homoseksuaalne emantsipatsioon. Pornograafiaks klassifitseeritud raamat oli hoiakutelt oma ajast kaugel ees; «tunnustatud» kirjandusse ilmus «Teleny» emantsipatsiooniteema alles palju hiljem.

Wilde pole homoseksuaalse kultuuri ajaloos ometi ainus kunstnik, kelle kaksikule ja selle varjamine viis katastroofini. 19. sajandit sobib iseloomustama ühe Alfred Douglase luuletuse pealkiri: «Armastus, mida ei söandata nimetada».

Kui Oscar Wilde unustatuna ja võimulolijate poolt põlustatuna 1900 Pariisis suri, koputas uus ajastu juba uksele. Avalik mäss oli alanud.

Mäss Freudi varjus

15. mail 1897 algas homoseksualistide organiseeritud võitlus kodanikuõiguste eest. Sel päeval asutas saksa arst Magnus Hirschfeld koos sõpradega Berliinis WHK-nimelise (Wissenschaftlich-Humanitares Komitee) organisatsiooni, mis mõjutas üle 30 aasta seksuaalpoliitilist diskussiooni Saksamaal ja mujalgi Euroopas. Üksikuid julgeid võitlejaid oli muidugi ka teistes maades, kuulsaimad neist briti kirjanikud John Carpenter ja psühhiaater Havelock Ellis.

Kõige rohkem mõjutas homode positsiooni ühiskonnas, seda pilti, mis ümbritseval keskkonnal homodest oli, nende kaasaegne Viini psühhiaater Sigmund Freud.

Freud ütles lahti 19. sajandil võimutsenud teooriatest, mille järgi loodus asetab sugulisele läbikäimisele eesmärgi, mistõttu «mitte-tootlik» seksuaalsuhe on «loodusevastane». Samuti hülgas Freud arusaamad homoseksualismist kui haigusest, pahast ja moraalsest langemisest. Ta pidas inimesi oma põhi-olemuselt biseksuaalseks, kuid arvas, et homoseksualism on keskkonna poolt põhjustatud arengupeatust, mis tähendab, et tegu on seksuaalselt alaväärsema käitumisega.

Teiselt poolt tasandas Freud kahtlemata teed homoseksuaalsele kodanikuõigusliikumisele: just Freudi mõjul löid kõikuma arusaamad seksuaalsusest kui tabudega blokeeritud eluvaldkonnast. Selle muutuse laine on pühkinud teelt ta enese lähtekohad, kujundanud kultuurimaastiku otsustavalt ümber ja loonud miljöö, milles on arenenud uued realistlikud seksuaalarusaamad, vabad möödunud sajandite ballastist.

Homoseksualistide kodanikuõigusliikumise pikk tee on mitmes suhtes paralleelne võitlusega naiste õiguste eest, kuigi ajalisel on see protsess naiste emantsipatsiooniliikumisest hilisem. Alles 1970ndail aastail astusid homod — ja ka siis ainult mõnel maal — välja niisama julgelt ja samal viisil enesse ja oma üritusse uskudes nagu

inglise naisõiguslased (sufražetid) sajandi algul.

Pole sugugi juhuslik, et vabanemissajandil tungis lesbilise kultuuri meestevahelistest suhetest kiiremini. Osaliselt seletub see asjaoluga, et lesbilise aktsepteerimine kuulus tõusva feministliku liikumise programmi.

Algul ilmus lesbilise kirjandusse sotsio-psühholoogilise uurimisobjektina (meenutagem või Émile Zola «Nana'd», 1880). «Nana» arenguliin on jätkunud juba sada aastat, selle kõrval on üha laienenud emantsipeerunud, teadlike lesbiliste kirjanike looming.

Zola ei olnud ainuke lesbilisusest huvitunud sajandivahetuse klassik. Henry James avaldas 1885. a teose «The Bostonians» («Bostonlased»). Kirjanik jõudis tasapisi klassikuseisusse, aga selle raamatu uut trükki tuli oodata koguni 60 aastat. Isegi 20ndatel aastatel avaldatud James'i 29kõitelise kogutud teoste sarja ei peetud seda kõlblikuks, põhjuseks lesbilise suhte keskne osa teoses.

Pierre Lowys omakorda üritas oma kahes luulekogus «Chansons de Bilitis» (1894) ja «Aphrodite» (1896) kujutada lesbilisi suhteid antiikaja Kreekas ja Aleksandrias.

Lesbikirjanduse läbimurde teostasid siiski naised. Keskne osa oli siin mõnedel sajandivahetusel Pariisi elama asunud ameerika emigrantidel. Osa neist prantsustus täiesti, nagu näiteks pea üksnes prantsuse keeles kirjutanud Natalie Clifford Barney ja Renée Vivien. Renée Vivieni on nimetatud selle sajandi alguskümnendite prantsuse luule parimaks vormimeistriks. Natalie Clifford-Barney oli väheproduktiivne, aga kirjandusliku salongi perenaisena on ta kirjandusse jälje jätnud. Ennekõike on ta jäänud elama paljude, nii prantsuse kui ka ameerika kirjanike teoste tegelasena. Teatavasti vaid George Sandi järgi on kirjanikud loonud rohkem naistegelasi.

Clifford Barneyst kuulsam Pariisi salongi perenaine ja lesbilise kirjanduse klassik oli ameeriklanna Gertrude Stein. Steini varane lesbilisi suhteid käsitletud romaan «Things As They Are» (1903) avaldati siiski alles pärast autori surma 1951. a.

Ka Ühendriikides sünnitas naiste armastus juba sajandivahetusel tugevat luulet, nimekad kirjanikud olid nt Amy Lowell ja Edna St. Vincent Millay.

Sajandi alguse romaanikirjandusse tõi lesbilise naise vaatekohast prantslanna Colette osaliselt autobiograafilise sarjaga «Claudine». Colette'i kõige kuulsam seda teemat käsitlev teos on hilisem «Le pur et l'impur» (1932, «Puhas ja ebapuhas»), mille siirust on võrreldud Gide'i ja Prousti teoste omaga.

Paljud juba unustatud prantsuse ja saksa kirjanikud käsitlesid sajandi alguskümnenditel oma teostes lesbilisust. Ometi on ka klassikuid, nt Franz Wedekind ja Heinrich Mann, kelle teostes juba enne Esimese maailmasõja murrangut esines lesbilist temaatikat.

Esimese maailmasõja järgse saksa lesbilise kirjanduse hulgas tunduvad kaks teost olevat eriti tähelepanuväärsed: Anna Elisabeth Weirauchi kolmeosaline «Der Skorpion» (1919—1921, «Skorpion») ja Christa Winsloe internaatimiljööde kujutav «Das Kind Manuela» (1933, «Laps Manuela»), mille järgi autor oli juba aasta varem ise teinud filmi «Mädchen in Uniform» (1933, «Mundris tüdrukud»).

Anglosaksi proosas oli lesbilisus õige haruldane enne 1915. aastat, kui D. H. Lawrence oma teoses «The Rainbow («Vikerkaar») selle teema välja tõi. Lawrence suhtus lesbilisusse eitavalts nagu ka Clemence Dane, kes kaks aastat hiljem teemat laialdaselt käsitles koolimiljööde kujutavas sadismist nõretavas romaanis «Regiment of Women» (1917, «Naiste rügement»).

Lesbilisust puudutavaid teoseid avaldati 1920ndail aastail juhtu ni inglise keelealal kui ka Saksamaal ja Prantsusmaal. Esimesele maailmasõjale järgnenud seksuaalse vabaneemisega sündis Prantsusmaal ja Saksamaal, eelkõige pealinnades, nii lesbide kui ka homode subkultuure kõige erinevatel tasanditel; see peegeldus kirjanduses, filmis, teatris ja ka estraadimuusikas.

Lesbiainelise kirjanduse raskuspunkt paistab tagantjärele uurides kahekümnendail aastail olevat siiski Inglismaal. Kõige selgemini ilmnes see 1928. aastal, kui avaldati neli tähelepanuväärset romaani. Virginia Woolfi «Orlando» on omamoodi androgüünlik kelmiromaan, mille peategelane elab igavesti noorena sadu aastaid, vahetades sugupoolt vastavalt olukorrale. Compton MacKenzie' «Extraordinary Women» («Ebaharilikud naised») kirjeldab lesbide kolooniat Capri saarel, Elizabeth Bowen «The Hotel» omakorda kahe erinevas eas naise suhet Rivieras asuva hotelli miljöödes. Selle aasta raamatuid oli kõige realistlikum ja väljakutsuvam Radclyffe Halli «The Well of Loneliness» («Üksinduse allikas»), lesbilise naise elulugu, milles autor selgelt asetust oma peategelase poolele. Nii korraldatigi Halli raamatu vastu kohtuprotsess ja selle levitamine keelati Inglismaal juba samal aastal.

Sajandivahetuse ja 30ndate aastate vahelise perioodi kesksetest kirjanikest oli D. H. Lawrence oma suhtumises homoseksualismi ilmselt kõige freudilikum. Tema paljudes teostes peegeldub homoerootiline atmosfäär,

aga tasakaalus inimsuhted on neist kaugel. Naised on alistamise jaoks, naistevaheline intensiivne sõprus on kurjast ja mehed omakorda ei sõanda avalikult tunnistada homoseksuaalseid tundeid. Seega kuulub omal ajal liberaalse ja julge kirjaniku maine saanud D. H. Lawrence nende psühhoanalüüsi ajajärgu autorite hulka, kes nii feministide kui homode liikumise seisukohalt vaadates esindavad põhiliselt sedasama tagurlikkust, mida viktoriaanlik maailmgi. Nende modernism jääb pinnapealseks, sest nad vaid valgustavad patriarhaalseid võimusuhteid, üritamatagi neid muuta.¹⁹

Seevastu hõõgus muutmistahe sajandi alguse prantsuse kirjanduses, omandades kõige teravama kuju André Gide'i loomingus. Gide'i kogu loomingut mõjutab vaatenurk, mis tal homoseksualistina tuli omaks võtta. Gide kuulub nende kirjanike hulka, kelle loomingut ei ole võimalik eraldada tema enda seksuaalsest suundumusest, kui ta ka ei oleks kirjutanud ridagi oma või teiste homoseksualistide.

Gide siiski kirjutas. Homoseksualisti identiteet kordub teemana Gide' varases loomingus, keskseks sai see kahes 20ndate aastate teoses, nimelt «Les faux-monnayeurs» (1925, «Valerahategijad») ja «Si le grain ne meurt» (1926, «Kui nisutera ei sure»). Neile raamatutele oli eelnenud «Corydon» (1924), algelt juba 1911. a kirjutatud kõne homoseksualistide võrdõiguslikkuse kaitseks. «Corydon» oli kutse avalikule arutelule. Gide otsustas ta avaldada protestiks selle vastu, kuidas Marcel Proust käsitles homoseksualismi oma sarja «A la recherche du temps perdu» («Kadunud aega otsimas») osas «Sodome et Gomorrhe» (1922). Ise pidas Gide «Corydoni» elu lõpuni oma kõige tähtsamaks raamatuks.²⁰

Prousti romaanisarjas esineb arvukalt homoseksualiste, nii mehi kui naisi, peaja kõrvaltegelasi erinevatest ühiskonnakihtidest. Osa raamatu heteroseksuaalsetest suhetest olid algelt homoseksuaalsed. Hirm ühiskondliku surve ees viis selleni, et raamatu lõplikus versioonis sai Albertist Albertine.

Homoseksualistid on Prousti maailmas tõrjuva ja mõistmatu ühiskonna ohvrid, kes on sunnitud teesklema ja omaks võtma valesid rolle, millega sageli liitub groteskseid toone. Prousti käsituse järgi olid homod naise ja mehe vahevormid, mingid vaimsed hermafrodiidid; tema arusaamade taustaks olid mõtted, mida Platoni «Peos» esitas Arhistophanes üheltpoolt homoseksuaalse, teiselt poolt heteroseksuaalse armastuse kohta.

Sellest, et «A la recherche du temps perdu» vaevalt parandaks homode seisu-

korda, näib Proust olevat täiesti teadlik. Oma kirjas Gide'ile ta tõdeb: «Kahjuks on pürgimus olla objektiivne põhjuseks sellele, et mu raamat äratav erilist viha. Kolmandas osas, kus *monsieur de Charles* etendab tähtsat osa, hakkavad homoseksualismi vihkajad kujutatud stseene jälestama. Ka teised lugejad ei ole sugugi õnnelikud, nähes, et nende meheideaal kasvab välja naiselikust loomusest.»²¹

Kolmandaks maailmakuulsaks prantslaseks, kelle loomingus ja elus homoseksualism keskset osa mängis, oli Jean Cocteau. Cocteau'd on nimetatud sajandi alguskümnendite suureks kultuurisuunajaks. Miski ei olnud talle võõras, olgu jutt siis kirjandusest, kujutavast kunstist, teatrist, filmist või balletist. Seal, kus Gide'il oli lähtekohaks enese uurimine, Proustil kaduva maailma arvukad vormid, lähtus Cocteau meie kultuuripärandi põhimüütidest. Nii kunstis kui elus olid müüdid Cocteau'le suunav jõud, kusjuures armastus ja surm käisid sageli käsikäes.

Cocteau' autobiograafiline «*Le Livre Blanc*» (1928, «Valge raamat») on selle sajandi homoseksuaalse erootilise kirjanduse kuulsamaid teoseid. Cocteau' tähtsust homoseksuaalsele kultuurile ei saa siiski määrata ainult üksikute teoste kaupa; oma konventsionaalsustele alistumatu eluviisiga murdis Cocteau Gide'i kombel tabusid.

Ka saksakeelses kirjanduses on paljude klassikute loomingus nähtaval kohal homoseksuaalne ainek. Esimesena käsitles teemat Robert Musil Freudi mõjutustega internaadikujutuses «*Die Verwirrungen des Zöglings Törless*» (1906, «Kasvandik Zöglingi eksikäigud»). Thomas Manni «*Der Tod in Venedig*» (1913, «Surm Veneetsias») annab kaasaelamisega pildi enesediskrimineerimisest, oma mina mahasurumisest. Stefan Zweigi novell «*Verwirrung der Gefühle*» (1926, «Tunnete segadik») kujutab realistlikult homoseksuaalse ülikooliprofessori saatust 1880ndate aastate väikelinnas väljapressimise, arreteerimise ja politseikartoteekide võrgus.

Kõige modernistlikum tolle aja saksakeelsetest kirjanikest näib olevat Heimito von Doderer, Prousti ja Gide'i kõrval esimesi nii naiste kui ka meeste homoseksualismi käsitlenud kirjanikke. Von Dodereri «*Jutta Bamberger*» (1923—1924) kujutab emantsipeerunud, iseennast aktsepteerivat homoseksualisti. Teos jäi siiski katkendlikuks ja oli sellisenagi avaldatav alles 1968. a.

Kahekümnendate aastate saksa noorte kunstiinimeste hulgas purustati nii usulisi, poliitilisi kui seksuaalseid tabusid meelsasti nihhasti teatrilaval kui trükisõnas. Aasta-

kümne noortest kirjanikest kaldus homoseksuaalse ainese poole kõige selgemini Klaus Mann, kuigi eneseipiiramine viis mõnikord ka homoseksuaalsete suhete varjamisele heteroseksuaalsete taha.

Esimesed homoseksualismi avalikult käsitlevad filmid sündisid just Saksamaal. Richard Oswaldi «*Anders als die Anderen*» (1919, «Teisiti kui teised») oli WHK (Teaduslik-Humanitaarse Komitee) valgustustööga seotud näidendfilm, mille peategelaseks oli väljapressimise ohvriks langenud maailmakuulus viiuldaja. Samal ainesel põhineva uue versiooni nimi oli «*Gesetze der Liebe*» (1927, «Armastuse seadused»). Teised märkimisväärsed kahekümnendate aastate homoseksuaalsed filmid olid Carl Th. Dreyeri «*Mikael*» (1924), G. W. Pabsti esmakordselt lesbisid ekraanile toonud «*Die Büchse der Pandora*» (1929, «Pandora laegas») ja Christa Winsloe «*Mädchen in Uniform*» (1932, «Vormis tüdrukud»).

Kolmekümnendate aastate algus tõi kaasa kultuuriatmosfääri järsu muutuse. Natsionaalsotsialistide võimuletuleku järgsel Saksamaal sattusid homod koonduslaagrisse võrdselt natside poliitiliste vastaste, mustlaste ja juutidega, homoseksualismi käsitlenud kirjandus, nii teaduslik kui ka ilukirjandus, keelati ja hävitati. Freud ja tema õpilased sattusid keelatud raamatute nimekirja.

Oktoobrirevolutsiooni järel suhteliselt vaba ja eelarvamusteta seksuaalpoliitikat järginud N. Liit võttis natsionaalsotsialistliku Saksamaaga ühel ajal omaks järsult vanameelse suhtumise perekonna- ja seksuaalküsimustesse. Ja täpselt nagu Saksamaal kuulutati ka N. Liidus vaenlasteks nii Freud kui homod.

Suund vanameelsusele ei piirdunud ainult Euroopa totalitaarsete riikidega; USA uurija Kate Millettel iseloomustab aega kolmekümnendaist aastaist kuni kuuekümnendate aastateni läbinisti kontrrevolutsioonilise seksuaalpoliitika ajajärguna.²²

Võitlev kultuur, integratsiooni võti

Sõdadevahelisel ajal andis kogu anglosaksi keelealal tooni teгахoidlikkus ja äärmine ettevaatlikkus, isäranis meestevahelise armastuse kujutamisel. Ajajärgu kultuuriolukorda iseloomustas hästi Somerset Maugham aastaid hiljem antud intervjuus: «Mis põhjusel teie arvates pole mina või Noël (Coward) kunagi üritanud avalikustada oma seksuaalset suundumust? Sest teadsime, et see ajaks publiku raevu. Ma tean küll, millest ma kõnelen.»

Paljud kirjanikud vaikisid, kuna ei saanud kirjutada sellest elust, mis oli neile tegelikult kõige lähedasem. E. M. Forsteri peateoste hulka kuuluv «*Maurice*» (kirjutatud 1913)

saadi avaldada alles pärast 1970. a, kui autor oli surnud. Kolmekümnendate aastate kõige tähelepanuväärsem homoseksualismi puudutav teos on vist pikka aega Pariisis elanud ameeriklase Djuna Barnesi «Nightwood» (1936, «Öömets»), millele T. S. Eliot kirjutas eessõna. Klassikalised kolmekümnendate aastate kirjeldused on Christopher Isherwoodi «Good-bye to Berlin» (1939, «Hüvasti, Berliin»), «Mr. Norris changes trains» (1935, «Mr. Norris istub ümber») ja alles 1977. a ilmunud aus autobiograafia «Christopher and his kind» («Christopher ja tema loomus»).

Üks paremaid ja pädevamaid homoseksualismi ja ümbritseva ühiskonna vaheliste suhete uurimusi sündis just tolle varjamine ja teeskluse ajajärgul. Jean-Paul Sartre võttis oma filosoofilises peateoses «L'Être et le néant» (1943, «Olemine ja olematus») kokku dilemma, mis tabab homoseksualisti diskrimineerimisel põhinevas ühiskonnas. Näitena ebatõelisel elamisest, Sartre'i moodi «halvas usus» elamisest, esitab ta üheltpoolt ennast ärasalgava homo, teiselt poolt mõtlemistüübi, kus inimene defineerib ennast ainult ühe isikusomaduse järgi. Lahendusena näeb Sartre avameelsuse ja homoseksualismi integreerimist tervikliku isikusse.²³

Sartre'i eksistentsialism ei mõjutanud sõjajärgsetel aastatel siiski kuigivõrd seda, kuidas homoseksualistidesse suhtuti tolle aja ühiskonnas mõlemal pool Atlandi ookeani. See oli ameerika psühhoanalüüsi kõrgaeg, kusjuures Freudi ettevaatlikkus ja relativism näisid olevat täiesti kadunud; homoseksualistid olid haiged, ohtlikud endale ja teistele. Pärast seda kui senaator McCarthy oli ühendanud neljakümnendate aastate lõpul alustatud kommunistivastase ristsõjaga ka tugevaid homofoobseid jooni, ei takistanud enam miski homode armutu tagakiusamise käivitumist. Isegi mitte see, et N. Liidus jälitati homoseksualiste põhjendustega, mis olid pärit lausa ameerika psühhoanalüüsi käsiraamatuist.

Ka Lääne-Euroopas tundus «Code Napoléoni» ja Saksa WHK kodanikuõigusliikumise pärand koos kõige ameerikaliku sissetungiga võidutsevasse psühhoanalüüsi uppuvat. See uputamine oli lihtne, sest kaksteist aastat natsionaalsotsialistide diktatuuri oli WHK mälestuse ühiskondlikust teadvusest kaotanud. USAs omakorda ei olnudki kunagi mingit teadlikku homoseksuaalset liikumist, ainus ettevaatlik ja kohaliku tähtsusega organiseerumiskatse tehti 1925. a Illinoisis, millele peaaegu vahetult järgnes politsei vahelesegamine ja tegutsemiskeeld.

Psühhoanalüütikute propageeritud arusa-

madele haigest vähemusgrupist tuli vastu-reaktsioon juba 1948. a Alfred C. Kingsey murrangulise uurimuse näol. Inimese seksuaalne käitumine paistis pärast seda täiesti uues valguses. Psühhoanalüütikutel koos oma võimsate toetajatega õnnestus siiski kaua takistada Kingsey' mõtete kasutamist poliitilise otsustuse alusena, kooliõpetusse levimisest kõnelemata.

Kingsey' raporti avaldamise ajal tulid ameerika kirjandusse esimesed homoseksualismi avalikult käsitlevad romaanid: algul paar sõjakujutust ja siis 1948. a murdeiga kujutatav Truman Capote «Other Voices, Other Rooms» («Teised hääled, teised toad») ja Gore Vidal'i Freudist mõjutatud, homoseksualistide sõjaaegseid eluseiku kirjeldav «The City and the Pillar» («Linn ja sammal»).

Homod ilmusid ameerika kirjandusse, et sinna jäädagi. Positiivsed need ameerika homoseksuaalse kirjanduse alguskümnendite peategelased üldiselt ei olnud, ka siis mitte, kui kirjanikud ise olid homoseksualistid, üldiselt olid tegelaskujud enam või vähem «halvas usus» elavad, enesepiinamisest ära märgitud.

Sellist kirjanduslikku maailma on inglise uurija Rictor Norton iseloomustanud nii: «Ühiskonna silmis on homoseksualist võõras, lindpüü, patune, perversne, täielik jätis. Sellest tuleneb, nii kurb kui see ongi, et paljud homoseksuaalsed kirjanikud on hakanud läbi mässu purustama traditsioonilist moraali ja tahtlikult ülistama elu tumedaid külgi, mis paistavad hävitavat inimlikud suhted.»²⁴

Teine homoseksuaalset kirjandust uurinud teadlane, läänesakslane Volker Ott kirjeldab homoseksualismi 1940ndate ja 50ndate aastate ameerika kirjanduses omalt poolt nii: «Narkootikumide kasutamist, promiskuiteeti, prostitutsiooni ja kõiki muid selliseid käitumisvorme, mida neis tekstides esineb ohtralt ja mis kodanlikust seisukohast kahtlemata kuuluvad «elu tumedale poolele», tuleb näha kui peategelaste ainsat võimalikku vastust ümbruse mõistmatusele ja sallimatusele. Sellega seoses on põhjust viidata asjaolule, et homoseksualistide enamikule saab Ühendriikide kirjanduses osaks kurb lõpp.»²⁵

Need mässajad, öökirjanikud, kes kujutavad ameerika suurlinnade homoseksualiste, on nt William S. Burroughs, Hubert Selby, John Rechy ja Allen Ginsberg.

Suurim mässaja, üks selle sajandi radikaalsemaid, ilmus kirjandusse siiski Euroopas. Prantslase Jean Genet' kogu looming tundub meestevahelise seksuaalsuse ülistusena. Genet jäi kaua problemaatiliseks autoriks ka prantsuse kultuurisfääris, muust Euroopast kõnelemata, kuna ta ise oli kasva-

tusasutusest oma teed alustanud krooniline pisikurjategija ja tema teoste tegelased on kõige sagedamini vargad, mõrtsukad või vähemalt kasvatusasutuse kasvandikud.

Genet kirjutab talle tuttavast maailmast. «Miracle de la Rose» (1946, «Roosi ime») ja «Pompes Funèbres» (1947, «Sünge hiilgus») paigutuvad vanglamiljöösse, «Notre Dame des Fleurs» (1948, «Lilled Jumalale») Pariisi transvestiitide rühma suletud ringkonda. Kui üldse kuskil, siis just Genet' teostes pööratakse ära kodanlikust ühiskonnast ja selle väärtustest, otsustab mõrvari ilu ega ole kohta tavapärasel moraaliaru- saamadel. Gerald H. Storz on tabavalt iseloomustanud Genet' loomingu tuuma: «Homoseksuaalse kurjategija mäss ühiskonna vastu ei ilmne ainult selles, et ta võtab omaks vastupidise väärtussüsteemi. Tema mäss ei ilmne sugugi nendes väärtustes, vaid loova seksuaalsuse purskena (mis oma homoseksuaalse ja kuritegeliku loomuse tõttu on antisotsiaalne), just selle kaudu saab lindpriist kunstnik. Loov seksuaalsus on tema olemasolu, ainus osa tema minast, mida ühiskonnal ei ole õnnestunud asjastada ja hävitada.»²⁶

Võttis kaua aega, enne kui nn lai publik leidis Genet' ja ameerika öökirjanikud. Neist palju tuntumad homoseksuaalse kirjanduse autorid olid 1950ndaist ja 1960ndaist aastaist Tennessee Williams ja James Baldwin. Mõlemale oli lähtekohaks psühhoanalüüs. Williamsi jaoks on homoseksualistid elus ebaõnnestunud teiste ebaõnnestunute hulgas; näidendis «Suddenly Last Summer» (1958, «Äkki möödunud suvel») antud homoseksualismi sünni tõlgendust peetakse ilukirjanduse psühhoanalüüsi klassikaliseks näiteks. Baldwin teoses «Giovanni's Room» (1956, «Giovanni tuba») on peategelane lausa psühhoanalüüsi muuseumist pärit; ta pelgab oma homoseksualismi mõnda, keeldub valitsevate normide vastu välja astumast ja suhtub teistesse homoseksualistidesse vaenulikult. Teoses «Another Country» (1962, «Teine maa») muutub Baldwin vaatenurk huvitavamaks kaheplaanilise vähemuspositsiooni tõttu, kus must ja homoseksuaalne vähemus teineteisega läbi põimunud. Suursündmuseks tegi teose ameerika kirjanduses see, et esimest korda võisid lugejad kohata positiivseid, iseenast ja oma armastust aktsepteerivaid homoseksualiste.

60ndate aastate ameerika ühiskonna hoiakuid peegeldab hästi Christopher Isherwoodi romaan «A Single Man» (1964, «Üksik mees»), ühe päeva kirjeldus 58aastase homoseksuaalse ülikooliprofessori elus. Peategelane on selgelt radikaalsem ja teadlikum kui näiteks Baldwin tegelased; tegelikult

kuulutas «A Single Man» ette gay liikumise hoiakuid.

Homoseksualism tõusis 60ndail aastail ka kultuuriarutelu aktsepteeritud teemaks, peamiselt kahe mõiste tõttu. Üks oli eespool mainitud *gay sensability*, teine *camp*, algselt briti tsirkus- ja teatrimaailmast pärinev väljend, mille tähendust Isherwood iseloomustab nii: «Tõeline *high camp* on põhiliselt alati tõsine. *Camp*'i ei saa teha sellest, millesse ei suhtuta tõsiselt. Seda ei pilgata; sellest tehakse midagi meeldivat. Seda, mis põhimiselt on tõsine, väljendatakse lõbusalt ja kunstlikult ja elegantset. Barokk-kunsti parem osa on usust tehtud *camp*. Ballett on armastusest tehtud *camp*»²⁷

Arutelu *camp*'ist alustas Ühendriikide kriitik Susan Sontag: «Kuigi ei saagi väita, et *camp* on sama mis homoseksuaalne maitse-suund, on kahtlemata võimalik täheldada ilmselt seost ja kongruentsi nende kahe vahel. Kõik liberaalid ei ole juudid, aga juutidel on selge huvi liberaalsete ja reformistlike seisukohtade vastu. *Camp* ei ole niisiis kõigi homoseksualistide maitse. Aga üldiselt moodustavad homoseksualistid *camp*'i eel- salga ja kõigi selgemini eristuva publiku.»²⁸

Camp'i näiteks toob Sontag paljud Jean Cocteau' teosed, juugendstiili, Richard Strauss'i ooperid, Müncheni rokokooklassikud, Pergolesi muusika, Mae Westi... Iroonia, esteetilisus, teatraalsus, huumor — need on *camp*'i põhiparameetrid.

Camp avab olulisi vaatenurki homoseksualismi ja kultuuri suhetes; ilmne on siiski, et selle lukuaugu tähtsus väheneb koos homoseksualistide vabanemise ja ühiskonda integreerumisega. Homoseksualismi muutudes igapäevaseks asjaks — nagu see pikka aega on olnud prantsuse nüüdiskirjanduses — kasvab *camp*'i-välise homoseksuaalse kultuuri osa ja tähendus.

Kõigest hoolimata oli homoseksualism ameerika kirjanduses päris seitsmekümne- date aastateni üsna haruldane teema. Tennessee Williams (kes ühena esimestest homoseksualistidest sõandas olla aus oma 1975. a ilmunud autobiograafias) on öelnud, et tema tagasihoidlikkuse taga olid majanduslikud tegurid: ükski lavastaja ei oleks olnud valmis puhtalt homoseksuaalse näidendiga seotud riskiks.

USA filminduses on kuni 60ndate aastate alguseni kestnud ametialase enesetsensuuri kõrval just majanduslikud kartused kaasa aidanud sellele, et homoseksualistid ilmusid filmi alles paarkümend aastat hiljem kui kirjandusse. Teatud põgenemist heteroseksualismi kitsastest piiridest võis siiski näha nn *buddy*-filmides, milles meestevaheline seltsimehelikkus oli keskne teema. *Buddy*-

filmide klassikalised teosed on näiteks Howard Hawksi «Red River» (1948, «Punane jõgi») ja Nicholas Ray «Rebel without a Cause» (1955, «Mässaja ilma põhjusest»); viimane kuulutas ette kümme aastat hiljem filmis üldiseks saavaid pehmeid inimsuhteid ja biseksualismi ning kindlustas James Deani positsiooni ühena selle sajandi homoseksuaalsetest kultuseisiksustest.²⁹

Homoseksualismi läbimurre kirjanduse igapäevasesse temaatikasse sai alguse sealt, kus tabud olid sajandi algusest saadik olnud läänemaade tugevaimad, nimelt Inglismaalt.

Aastast 1843 briti teatris valitsenud tsensuur hooldis selle eest, et homoseksuaalsed motiivid ei pääseks lava lähedalegi. 1958. a loodi selliste teemade käsitlemise tarvis eriline, range tsensuurinormistik. Veel enne tsensuuri kaotamist 10 aastat hiljem kasvas seda teemat puudutavate näidendite arv kiiresti. Kõige tuntumad neist olid Shelagh Delaney «A Taste of Honey» (1959, «Mee maitse»), Joe Ortoni «Entertaining Mr. Sloane» (1964, «Mr. Sloane'i lõbustamas») ja «What the Butler Saw» (1967, «Mida nägi ülemteener»).

Esimesed avalikult ja eelarvamusvabalt homoseksualismi käsitleda püüdnud filmid tulid samuti Inglismaalt. Varaseimad neist olid Tony Richardsoni Delaney näidendi järgi loodud «A Taste of Honey» (1960) ja Basil Deardeni «Victim» (1961, «Ohver»). Deardeni film ennustas sügavamatki murrangut: selles valib vägivalda ohver alistumise asemel avaliku võitluse tee.

USA 60ndate aastate filmikunstis olid homoseksualistid seevastu parimal juhul probleemidest küllastatud, halvimal juhul hulluse ja pahelisuse kehatused. Normaalne homo sai stuudiokõlblikuks alles 70ndail aastail. Üks põhjus, miks USA filmitööstuse norme liberaliseeriti, oli majanduslik — kinokäijate hulk vähenes katastroofiliselt ja päevakorda tõusis turustamisvõimaluste uurimine.

Samal aastal, kui Inglismaal kaotati teatritsensuur, ilmus Broadwayle ameeriklase Mart Crowley näidend «The Boys in the Band» (1968, «Poisid rühmas»), mille vabanemistunne, ironia ja eneseironia olid kaugel psühhoanalüüsi keelukohtadest. Crowley nõudeks oli avalikkus: en käes aeg tunnustada oma mina, lõpetada valetamine endale ja oma ümbrusele.

William Friedkini filmiversioon Crowley näidendist avas tee homoseksualistide kujutamisele ka teisiti kui ainult negatiivsete tüüpidenä. Samal ajal tõi Robert Aldrich filmis «The Killing of Sister George» (1968, «Õde George'i tapmine») linale vananeva lesbi probleemi, varjamise ja avaluse. Jean

Delannoy film «Les amitiés particulières» (1964, «Erilised sõprusavaldused») Roger Peurefitte'i samanimelise romaani järgi, inglase John Schlesingeri «Sunday, Bloody Sunday» (1971, «Pühapäev, verine pühapäev») ja Wolfgang Peterseni «Die Konsequenz» (1977, «Tagajärg») Lääne-Saksamaal olid Euroopa filmikunstis teerajajaks homoseksualistide näitamisel tavaliste inimestena, kellel on oma rõõmud ja raskused.

Crowley näidend ilmus Stonewalli mässu, *gay lib*-liikumise suure läbimurde eelõhtul. Pärast Stonewalli tulid homoseksualistid tänavale, võitlus kodanikuõiguste eest muutus avalikuks, homoseksuaalset kultuuri hakati vähemalt taluma, kuigi veel mitte heaks kiitma. Ja USA muutused peegeldusid kiiresti ka Euroopas.

Kõige pörutavam film tuligi Euroopast, Saksamaalt. Rosa von Praunheimi (alias Holger Mischitzky) «Nicht der Homosexuelle ist pervers, sondern die Gesellschaft, in der er lebt» (1971, «Mitte homoseksualist ei ole perversne, vaid ühiskond, kus ta elab») oli väljakutse ja rünnak, objektiks heteroseksuaalse maailma norme kasutav homoseksuaalsete getode maailm. Von Praunheimi film nõudis homoseksualistidelt, et nad elaksid oma tingimuste järgi.

70ndail aastail hakkasid positiivsed homoseksuaalsed suhted ilmuma ameerika filmi, esimene oli Christopher Larki «A Very Natural Thing» (1973, «Väga loomulik asi»). Kümnenädi lõpul oli homoseksualism juba ka teleekraanil vastuvõetav. USA 200. aastapäeva pidustustega seoses tõi televisioon vaatajateni tõsiasja, et Whitman oli homo; aasta hiljem näitas telelavastus «The Naked Civil Servant» (1977, «Alasti riigiteenistuja») teadlikku homot positiivse peategelasena. 80ndate aastate algul ülemaailmset menu saavutanud briti sari «Brideshead Revisited» («Taaskülastatud Brideshead») rääkis kahe noore mehe armusuhtest.

Paljudes teisteski telelavastustes ja sari-filmides on homoseksualismiga seotud tabusid maha raputatud või vähemalt riivatud; kõige tõhusamalt on vaatajate hoiakuid mõjutanud 70ndate aastate lõpu menusari «Soap» («Seep»), mis pühendas peaaegu iga oma meetri kulunud eelarvumuste lõbusale lammutamisele.

Homoseksualismi, homoseksualistina elamise, diskrimineerimise, enesediskrimineerimise ja vabanemise kogu spekter peegeldub ehk kõige avaramalt läänesakslase Rainer Werner Fassbinderi ligi 40 filmi sisaldavas loomingus. Fassbinderi viimaseks tööks jäi Jean Genet' romaanil põhinev «Querelle» (1982, «Tüli»), milles Genet' tees «normaalse» ühiskonna väärtuste eitamisest saab

suurepäraselt *camp'i* esindava visuaalse vormi.

80ndail aastail on homoseksualistide eneseteadlikkus kasvanud, suhe filmidesse muutunud asjalikumaks ja nõudlikumaks. Friedkini teine homoseksuaalne film «Cruising» (1980, «Ristlemine»), homofobust õhutatav kriminaalfilm, mille tegevus toimub New Yorgis nakkriideid kandvate homoseksualistide hulgas, tõi *gay lib*-aktivistid protestimarsiks tänavale. Too protest on iseloomulik uuele ameerika homoseksuaalsele kultuurile, mis on teadlik, avalik, ühiskondlikesse mõjutusvahendisse uskuv; tooniandev on realism. (On põhjust meele pidada, et Lääne-Euroopa homoseksuaalse liikumise tegutsemisvõime on suurelt osalt USAst üle võetud ja sellel, mis juhtub Lääne-Euroopas, on omakorda mõju teisel pool piire, Ida-Euroopas.)

Uue homoseksuaalse liikumise keskseid probleeme on kahe näiliselt vastuolulise pürgimise ühendamine: ühelt poolt tugevdada homoseksualistide identiteeti isennast aktsepteerivate homoseksualistidena, teiselt poolt integreerida homoseksualiste muu ühiskonnaga (ja vastupidi). Olukorda on võrreldud USA musta rahvastiku probleemidega ja analoogia ongi märgatav. On ilmne, et samuti nagu mustade puhul teeb alles vähemuse piisavalt tugev eneseteadlikkus integratsiooni võimalikuks.

Seda 70ndail aastail kiiresti kasvanud eneseväärikustunnet tabas 1980ndate aastate algul kriis. Uus hirmuäratav haigus AIDS ehk immuunsupuudulikkus hakkas maailmas kiiresti levima, algul kõige silmatorkavamalt homoseksualistide ja Kesk-Aafrika neegerelanikkonna hulgas. Konservatiivsed ringkonnad, kes olid näinud homoseksualistide ja lesbide vabastusliikumises ähvardust möödunud sajandil tekkinud kodanlikule perekonnale, kiirustasid haiguse esimesi ohvreid haiguse tekkepõhjustajaiks tembeldama. Valgustatud ja teaduslikuks peetava 20. sajandi teisel poolel ärkasid äkki ellu keskaegsed arusaamad haigustest. AIDSi suhtuti samamoodi, nagu keskaegne ühiskond oli suhtunud suurde katkupeidemiasse 14. sajandil.

Uus tähelepanu keskpunkt mõjus algul homoseksuaalsele kodanikuõigusliikumisele halvavalt. Massikommunikatsioonivahendeis, eriti kõmuajakirjanduses samastati AIDS ja homoseksualism. Mõnedes maades püüdsid konservatiivsed poliitikud olukorda ära kasutada. USAs tegi senaator Jesse Helms ettepaneku panna kõik AIDSi viiruse kandjad kuni elu lõpuni koonduslaagrisse. Ettepanek käis umbes 1–1,5 miljoni inimese kohta. Inglismaal võttiski Margaret Thatcheri valitsus vastu seaduse, millega muuhulgas keelati

koolides homoseksuaalsete suhete käsitlemine heteroseksuaalsetega võrdväärseks. Ameerika Ühendriikides omakorda oli Ronald Reagani ametisseastumine — juba enne AIDSi epideemiat — toonud kaasa konservatiivse vastureaktsiooni, mis homoseksualistide kõrval oli suunatud ka rahvusvähemuste vastu 1986. a ilmunud Dennis Altmani uurimus «AIDS and the New Puritanism» («AIDS ja neopuritanism») tegi kindlaks selle AIDSist äratatud neopuritanismi piirid. Hiljem on teiste seas Susan Sontag kõnelnud AIDSist kui ühiskondlikust nähtusest. Üha rohkem on tähele pandud, et AIDS oli ainult põhjus, mis tegi paljudes maades kuhjunud salajase fašismi avalikuks.

Koos AIDSiga said diskrimineerivad hoiakud jälle salongikõlblikuks. Kuigi homoseksualism ei ole paljudes USA osariikides enam kuritegu, otsustas USA Ülemkohus, mille liikmeiks R. Reagan oli nimetanud maa kõige konservatiivsemad juristid, 1986. a, et homoseksualismi kriminaalseks pidavad seadused ei ole põhiseadusega vastuolus.

Teiselt poolt hakkas aga näiteks New Yorgis 1986. a kehtima seadus, mis keelab homoseksualistide ja lesbide diskrimineerimise. Norris on selline seadus olnud jões 1981. aastast, Rootsis analoogilise seaduse lahjem versioon 1986. aastast ja Hollandis on seadus ettevalmistamisel. Taanis omakorda on homoseksualistidel ja lesbidel 1989. aastast võimalus registreerida oma suhted täpselt samamoodi nagu heteroseksualistidel.

AIDSi oht andis enamikus maades homoseksuaalsele kodanikuõigusliikumisele uusi perspektiive. Rahvuslikud tervishoiuorganisatsioonid — eriti AIDSi epideemia algjärgus — suhtusid haigusse ükskõikseks, sest kujutleti, et see on ainult homode haigus. Homoseksualistide ühingud pidid paljudes maades looma ise organisatsioone nii haigete ravimiseks kui ka haiguse tõrjumiseks. Ja just tänu homoseksualistide organisatsioonide tegevusele on olnud võimalik homoseksualistide hulgas AIDSi levik peatada.

Vähehaaval näib maad võtvat asjalik suhtumine AIDSi. Oma teened on selles olnud AIDSi käsitlevatel näidenditel ja filmidel, mis on toonud avalikkuse ette haigusega seotud inimliku tragöödia. Tuntuimad näendid on Larry Krameril «The Normal Heart» («Normaalne süda») ja William Hoffmani «As is» («Nagu on»); telefilmidest oli üks esimesi John Ermani «An Early Frost» («Varane külm»). Neile ameerika autorite teedrajavatele töödele on järgnenud AIDSi-teemalise kultuuri laine eri maades. Näiteks soomerootslaste Bengt Ahlforsi ja Johan

Bargumi näidend «Finns det tigrari Kongo?» («Kas Kongos on tiigreid?») on Põhja-maades edu saavutanud kui terav sõnavõtt mõistuse kaitseks.

AIDS ei ole siiski homoseksuaalset ja lesbilist kultuuri varju jätnud. Alles 80ndail aastail ilmusid kinodesse menufilmid, milles homoseksuaalseid armastussuhteid esitatakse niisama loomulikuna kui heteroseksuaalseidki. Sellised filmid on näiteks Stephan Frearsi «My Beautiful Laundrette» (1985, «Mu ilus pesunaine») ning James Ivory «Maurice» (1987, põhineb E. M. Forsteri samanimelisel romaanil).

Homoseksualismi ajaloo uurimine on ajalookirjandusse kaasa toomas uusi, siiani tõrjutud vaatenurki. Näiteks ameeriklane John Boswelli teos «Christianity, Social Tolerance and Homosexuality» (1980, «Kristlus, ühiskondlik tolerants ja homoseksualism») selgitab ristiusu suhtumist homoseksualismi meie ajaarvamise algusest 14. sajandini välja. Inglise Kenneth J. Dover avaldas uurimuse vanakreeka homoseksualismist («Greek Homosexuality») 1978. aastal. Vanarooma homoseksualismi on omakorda uurinud soomlanna Saara Lilja: «Homosexuality in Republican and Augustian Rome», 1983 («Homoseksuaalsus vabariigi- ja Augustuse-aegses Roomas»).

Läänesakslased Hans-Georg Stümke ja Rudi Finkler on uurinud 3. riigi koonduslaagresse sattunud homoseksualistide saatust (Rosa Winkel, Rosa Listen, 1981; «Roosad majad, roosad nimekirjad»). Ühendriiklane Richard Planti uurimus «The Pink Triangle» (1986, «Roosa kolmnurk») käsitleb sama, varem mahavaikutud teemat. Kõige varem tuli see tabuks peetud teema täie selgusega avalikkuse ette ilukirjanduses, nimelt Martin

Shermani näidendis «Bent» (1979, «Kalduvus»), mille aineks on kahe homoseksuaalse koonduslaagrivangi suhe.

Homoseksualismi käsitlev ühiskonnateaduslik uurimine on olnud kõige elavam Hollandis, Lääne-Saksamaal ja USA-s, väiksemal määral on uurimist harrastatud enamikus Lääne-Euroopa maades. Sotsialistlikest riikidest on homoseksualismi käsitlevat kirjandust avaldatud ainult Ungaris ja Ida-Saksamaal, neiski alles 1980ndate aastate teisel poolel. Esimene nendes maades avalikult tegutsev homoseksualistide organisatsioon tekkis 1980. a Ungaris.

1990ndate aastate künnisel on igal juhul selge, et enam ei saa homoseksualismi silma alt ära mitmesuguste häbimärkide ja keeldude taha lükata. Homoseksualistid ja lesbid on hakanud end demokraatlikuks kuulutanud ühiskondades nõudma endale isiksustena teistega võrdõiguslikke positsioone.

Nüüd ja praegu pole pelk võrdsus siiski piisav. On tähtis, et toodaks välja ajalooline tõde, et osutataks, milline keskne osa on olnud paljudel homoseksualistidel ja lesbidel eri maade rahvusliku kultuuri rajajatena.

Teiselt poolt ei ole võimalik paljusid teoseid mõista või õigesti tõlgendada, kui ei tunta nende autorite seksuaalset suundumust. Nikolai Gogoli ja Walt Whitmani, Henrich von Kleisti ja William Shakespeare'i lugejail peab olema õigus nende autorite homoseksualismist teada saada.

Tegelikult peab kõigi maade kultuuri ajaloo uuesti kirjutama. Ainult niiviisi, tõstes homoseksualistid ja lesbid ka ajaloos nähtavale kohale, saab võib-olla luua piisavalt tugevaid tõkkeit homoseksualistide stalinistliku ja natsliku verise tagakisamise vastu.

Viited

1. Ammendavate bibliograafiate ja filmograafiate hulka kuuluvad teiste allpool mainitud kõrval veel: V. Bullough, D. Legg, D. Elcano, B. Kepner. *An annotated bibliography of homosexuality and other stigmatized behavior*. New York: Garland, 1976; M. Herzer. *Verzeichnis Homosexualität*. Berlin: Rosa Winkel Verlag, 1982; W. Parker. *Homosexuality, a selected bibliography of over 3000 items*. N. J. Metuchen Scarecrow Press, 1971; M. S. Weinberg, A. P. Bell. *Homosexuality, an annotated bibliography*. New York: Harper & Row, 1972; Ian Young. *The male homosexual in literature: a bibliography*. N. J. Metuchen: Scarecrow Press, 1975; A. Vogel. *The breaking of sexual taboos: homosexuality and other variants*. Rmt-s Films as a subversive art. London: Weidenfeld and Nicolson. 1975.
2. M. Björkenheim. *Kaarlo-Sarkia*. Porvoo-Helsinki: WSOY, 1952, lk 42.
3. Vt nt J. Babuscio. *Camp and the gay sensibility*. Rmt-s R. Deyer, Gays & Film. London: British Film Institute, 1980, lk 40–57.
4. E. Bentley. *We are in History*. Rmt-s G. Stambolian ja E. Marks. *Homosexualities and Literature*. Ithaca: Cornell University Press, 1979, lk 122–140.
5. D. Altman. *The homosexualization of America*. Boston: Beacon Press, 1982, lk 146.
6. V. Bullough. *Homosexuality: a history*. New York: The New American Library, 1979, lk 90.
7. F. Engels. *Perheen, yksityisomistuksen ja valtion alkuperä*. Moskva: Edistys, 1970, lk 84.

8. Rooma homoseksualismist: S. Lilja. *Homosexuality in republican and augustan Rome*. Societas Scientiarum Fennica, 1983.
10. T. Szasz. *The Manufacture of Madness*. St. Albans: Granada Publishing Ltd, 1979, lk 272—288.
11. *The Malleus Maleficarum of Heinrich Kramer and James Sprenger*. Edited by Montague Summers. New York: Dover Publications, Inc, 1971.
12. C. Beurdeley. *L'Amour bleu. Die homosexuelle Liebe in Kunst und Literatur des Abendlandes*. Köln: Du Mont Buchverlag, 1979, lk 135.
13. J. Stockinger. *Homosexuality and the French Enlightenment*. Rmt-s Stambolian-Marks, 1979, lk 164.
14. Bullough, 1979, lk 49.
15. Bullough, 1979, lk 50—51.
16. H. Mayer. *Der Aussenseiter*. Augsburg: Suhrkamp Verlag, 1975, lk 226.
17. J. H. Foster. *Sex Variant Women in Literature*. New York: Vantage Press, 1956, lk 114.
18. Mayer, 1975, lk 253.
19. K. Millett. *Sexualpolitiken*. Stockholm: Rabén & Sjögren, 1971, lk 237—290.
20. C. Martin. *Gide*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt Taschenbuch Verlag, 1963, lk 109.
21. J. E. Rivers. *The Myth and Science of Homosexuality in A la recherche du temps perdu*. Rmt-s Stambolian-Marks, 1979, lk 267.
22. Millett, 1971, lk 163—233.
23. J.-P. Sartre. *L'Étre et le néant*. Paris: Editions Gallimard, 1968, lk 94—108.
24. V. Ott. *Homotropie und die Figur des Homotropen in der Literatur des zwanzigsten Jahrhunderts*. Frankfurt/M: Peter D. Lang GmbH, 1979, lk 17.
25. Ott, 1979, lk 240.
26. G. H. Storz. *The homosexual paradigm in Balzac, Gide and Genet*. Rmt-s Stambolian-Marks, 1979, lk 205.
27. C. Isherwood. *The world in the evening*. P. Lehtose järelsõnast teosele C. Isherwood. *Cabaret*. Helsinki, WSOY, 1976.
28. S. Sontag. *Against interpretation*. New York: Dell, 1966, lk 290.
29. V. Russo. *The celluloid closet*. Homosexuality in the movies. New York: Harper & Row, 1981.

TEET VEISPAK

SEKSUAALIDEOLOOGIA EESTIS 20 SAJANDIL

II. Rasestusvastaste vahendite kasutamine

Kodanlus muutis abielu teinguks, armastuse aga lõbustuseks ja närvide kõdistuseks.

H. Moosberg

Käesoleval sajandil on mehe ja naise vaheliste seksuaalsuhetega lahutamatu seotud ka kontratseptiivsete vahendite kasutamine või mittekasutamine. Sajandi algupoolel võis asjaomasel kirjanduses ja ilmselt eluski täheldada kaht diametraalselt vastupidist seisukohta: ühelt poolt, tingituna eelnevate

sajandite kristlikust traditsioonist, oldi arvamusel, et seksuaalsuhe ilma eesmärgita saada last on «niisama loomuvastane kui käsikiimmine» (Schönberger, Siegert, 1904, 153), ent teisalt tõdetakse, et «tegelises elus tuleb väga tihti juhtumisi ette, kus üks või teine meeste-ehk naisterahvas sunnitud on abinõusid tarvitama, et sugulisel kokkusaamisel /.../ soowimata tagajärgi ei oleks» (Drechsler, 1908, 4). Selle sajandi algupoolel hakkab inimeste seksuaalkäitumine eesti ühiskonnas muutuma iseseisvamaks ega ole enam nii lahutamatu kui varasematel sajanditel seotud sündimusega. Järg-järgult hakatakse siingi üha üldisemalt kasutama seksuaalvahekordate kontratseptiivseid vahendeid. Erinevate ühiskonnakihtide jures toimub see erinevalt: «Kõrgemates, rohkem haritud ringkondades, kus teadusmeeste

¹ Algu «Vikerkaares» 1989, nr 6

juba enam teada, tuntakse neid abinõuusi, mis õpetlased raskejalgseks jäämise eest hoidmiseks väljamõeldud, peaaegu igal pool ja tarvitatakse neid laialdaselt, kuna aga alamates rahwakihtides, millele neid abinõuusi weel mitu korda rohkem tarwis läheb, nende kohta alles õige tume arusaamine, sagedasti ka täielik teadmata olek walitseb» (Drechsler, 1908, 4).

Muidugi, alalhoidlikumad kirjutajad näevad kohe ka kõikvõimalikke pahesid selles, kui inimeste seksuaalkäitumine hakkab tänu rasedumisvastastele vahenditele autonoomiseeruma: «Suurem hulk sellekohaseid abinõuusi awatleb kergesti abi kaasasid sugulist kokkusaamist sagedamini toimepanema, kui see nende terwisele hea on. Järeldusi ei pruugi karta ja selle tõttu ei peeta ka mingit piiri» (Schönenberger, Siegert, 1904, 159). Peale sugueluliste liialduste nähakse kontratseptiivsete vahendite kahjulikkust selleski, et «...nemad ühte asjaolu, mis kehalise ja hingelise rahule jäämise kohta peale kokkusaamise wäga tähtjas on, täiesti wõimatuks teeb, nimelt mõlemates kehaes sündivate elektriwoolude kokkusaamist» (samas).

Rasedumisvastaseid vahendeid teadsid ja tarwitasid teatud ühiskonnagrupid (näiteks aristokraatia) juba sajandeid, õigupoolest oli nende kasutamine laialt lewinud ammu enne kristluse tulekut, olgu siis vanas Egiptuses, juutidel või kreeklasel ja roomlastel (Noonan, 1965, 9 jj). Eestis muutusid need küsimused arutlusobjektiks alles selle sajandi alguses. Õieti tuli siingi nagu mujal Euroopas ilmsiks vajadus, et rasedumisvastaseid vahendeid hakataks oskuslikult kasutama ühiskonna kõige madalamates sotsiaalsetes kihtides, kuna «...seltsonna kõrgemates ringkondades hakati juba ammu laste arwu wähendamata. Seal oliwad selleks muidugi teistsugu sed põhjused kui waesuse rõhumine, nimelt laheda ja lõbusa elu tagaajamine. Sellepärast oleks raske jalgseks saamise eest hoidmise abinõuud ammugi juba pidatud keskmistes ning alamates rahwakihtides, kus seda inimeste õnnetuse eest kaitsmiseks hädasti tarwis oleks, tarwituks wõetama. Parem on kahele, kolmele ehk neljale terwele lapsele elu anda ning neid kindlale jalale seada, kui ei keegi enesele rohkearwulise, aga kidura järeltulewa põlwe soetab ning temale tarwilist haridust anda ei suuda» (Drechsler, 1908, 7—8). Sündimuse reguleerimist propageerijate juhtideks ei olnud muidugi mitte seksuaalwabaduste ja -naudingute suurendamine, milles vastased neid süüdistasid, vaid pigem hool sündivate laste kvaliteedi eest.

Vaatleme nüüd lühidalt toona kasutusel olnud rasedust wältivaid abinõusid. Läbi aegade on kõige lewinumaks wõtteks raseduse

ärahoidmisel olnud *coitus interruptus* ehk katkestatud suguuhe. Kui kristlik traditsioon alates Augustinusest mõistis katkestatud suguuhte hukka kui patu *contra naturam*, mis muutvat, nagu ta manilaste vastu sõnas, pruuditoa bordelliks, siis käesolewa sajandi alguse eestikeelsetest tõlketöödest tuleb esikohale selle hukutav mõju mõlema seksuaalpartneri terwisele: «Nii näituseks on linnas ja maal laialdaselt lewinud moodus, et sugulik tegewus enne mehe seemne wäljawoolamist pooleli jäetakse, kuid poolelijätjad ei tea aimatagi, et nad sel kombel endi terwit kõige karedawamal kombel häwitawad» (Drechsler, 1908, 5, 10—11);

«Nende põhjuste hulgas, mis wõrdlemisi lühikeses aja sees erkudehaigusid, raskemeel-sust, ematõbe, ergukawa nõtrust, naisterahwa juures iseäranis weel «alumiste keha jagude hädasid» sünnitawad, seisab see sugulise kokkusaamise wõeriti toimetus kõige esimeses reas /- - -/ Sel silmapilgul nüüd oma tähelepanekut poolitada, oma äritust seisma panna, enese wastu wägiwalda tarwitada — see nõuab lõpmata suurt jõuudu, põrutab terwet ergukawa, annab temale hirmsa hoobi. Elektriwoolude kokkupuutumine jääb ära, ühtlasi ka loomulik himude waitjäämine» (Schönenberger, Siegert, 1904, 143—144).

Sajandi algul hakkavad üha rohkem lewima kondoomid. Neid valmistati lammaste ja teiste loomade umbsoolikast ning tunti «kalapõie kondoomi» nime all. Toonased asjatundjad olid arwamusel, et kui «Soolika kondom tarwitamise juures kõwasti meheliikme ümber liitub, siis ei takista see põrmugi lõbutundmist, ja tegemine läheb täiesti loomuliku olemuse korda (muud kui sigimine jääb muidugi tulemata). Sellepärast wõib sooli ka kondomisi julgelt soowitada, ja nende tarwitamine ei too kummalagi poolele, ei naisterahwale ega meesterahwale, wähiatagi kahju ning isegi inimesed, kelle ergud juba rikutud, /t/arwitu neid ilma kartuseta» (Drechsler, 1908, 14). Kummikondoomide kohta, mille wõidukäik alles kaugel ees seisab, leitakse, et need jääwad «siiski takistuseks meeste- ja naisterahwa wahel, ning wähendawad mõlemil pool loomulisi tundmusi. Selle pärast ei wõi neid kogunisi mitte erguhaigetele inimestele soowitada» (samas, 15).

Naiste poolt kasutatud vahendite hulk oli natukene laiem. Kõige soowitamaks peeti toonagi viljastumiserütmi arwestamist, sest «...selles teel ei ole midagi ühisust /- - -/ kunstliste abinõudega ja tema on seega loomulik» (Schönenberger, Siegert, 1904, 165).

Teised vahendid (nt pesemine, käsnade, tampoonide, munade ja pätsikeste, tolmuta-

jate, pessaariumide jm kasutamine) nagu meestegi poolt kasutatud arvati olevat efektiivne vaid osaliselt, sest «...tupid (s.o kondoomid — T. V.) ei ole mitte küllalt tihedalt ehk wõivad kergesti katkeda. Keemilised abinõud ei mõju mitte igakord. Wammikene, puuwilla topp ja pessar wõib paigalt lükuda ja ei too siis mingit kasu. Uhtumist toimetatakse liig sagedasti liig hilja ehk mitte küllalt põhjalikult. Suguline ärritus on sagedasti nii wägew, et paras silmapilk kokkusaamist lõpetada mööda läheb» (samas, 165).

Siiski pakub sajandi alguse asjaomane kirjandus rasestumise vältimiseks soovitusi, mida hilisemas kirjanduses enam ei korrata, ja vaevalt kaasaegsedki neid praktikas aktsepteerida said. Nõnda soovitas keegi närviarst Damm «...kokkusaamist küllili olekus, sest et seal juures meheseemne edasi tungimine peaaegu wõimata on» (samas, 161). Kui Dammi pakutud meetod tundub tsiteeritud raamatu autoritele ehk veel üsna arvestatav olevat, siis naise autosugestioonis näivad nad ka ise kahtlevat: «Kui palju naisterahwa enese tahtmise wõim raskejalgseks jäämist takistada wõib, sedawiisi, et tema sugulise kokkusaamise ajal kõigest hingest mõtleb: «Ma ei taha lapsi saada.» — seda on raske määrata» (samas, 160).

Õieti ongi rasestumisvastaste vahendite laiem kasutuselevõtu aeg, s.o 20. sajandi algus, kõige olulisem, sest hiljem ei ole keegi, vaatamata teatud ideoloogilistele teisene-mistele, siia midagi põhimõtteliselt uut lisanud. See, et sündimust tuleb reguleerida, sai sajandi algupoolel omamoodi aksioomiks, mida hilisem aeg on ainult toetanud. Põhiküsimuseks tõuseb nüüd kõige efektiivsemate ja kahjutumate vahendite tutvastamine, sest «...mitte kõik seesugused abinõud ei ole nii süütud, nagu neid kiidetakse. Hoiatama peab ka selle pärast, et suurem osa nendest püütavat sihti õige puudulikult saavutab» (Gruber, 1922, 41). See mure on jäänud tänaseni.

III. Masturbatsioon

Teatud kahju võib onaneerimine tuua juhul, kui see muutub väga sagedaseks (näiteks mitu korda päevas), ning eriti siis, kui antud isik nüisugust harjumust ise väga kahjulikus peab.

H. Kahn

Sajandi alguses valitsenud suhtumist masturbatsiooni olid kõige ilmsemalt mõjutanud eelnevatel sajanditel ühiskondlikus teadvuses toimunud muutused. Muidugi, kristliku traditsiooni põhjal kuulus seegi seksuaalsuse

avaldumisvorm nn sodoomilise käitumise hulka, kuid, nagu kirjutati veel 17. sajandi algupoolel, oli ta kõige raskemini avastatav, sest seda toimetati üksinduses, salaja. Valgustussajand lisas teoloogilisele argumentatsioonile veel S.A.A. Tissot' (1728—1797) Euroopas massiliselt levinud töö «L'Onanisme» (1758; 1760), kus käsitleti selle pseudomeditsiinilist külge. Onanismi, «käsihoorust», vaadeldi kui tervist parandamatult ruineerivat nähtust, mis on väärt vaid hukkamõistu. Tissot' vaated osutusid äärmiselt elujõuliseks, tema tööd tõlgiti ja avaldati loendamatuks trükides pea kõigis suuremates Euroopa keeltes kuni 20. sajandi alguseni välja. Väga suur oli tema mõju masturbatsioonist kirjutavatele arstidele. Tema vaadetest oli osaliselt mõjutatud ka see kirjandus, mida tõlgiti sajandi algupoolel eesti keelde ja kus leitakse, et «...häwitaw onanismus harjub suuremalt jaolt suurtes linnades, pansionites, kinnistes wabrikutes ja mujal sellesarnastes kohtades külge. Ja on ta kord inimesest kinni hakanud, siis on raske ta küüsis lahti saada» (Debé, 1905, 50). Selle tagajärjel kannatavad ennekõike peaaegu ja seljaüdi, ilmuvad väsimus, tuimus, valud, verejooksud jne. Aga ka siis, kui nähtavaid haiguste sümptomeid ei ilmu, jääb «...keha loomulik kosumine kängu, jääb kõhnaks ja saab wältawa haigustele wastuwõtlikuks /- - -/ Sugusosad wäsiwad ja nende wäljakaswamine jääb kängu. Kõhnad sugusosad sünnitawad aga kõhna seemet ja selle tagajärg on nõrk järeletulew sugu. Sellepärast ei peaks sugusosad mitte enne hakatama tarwitama, kui nad täiskaswanuks on saanud, see on alles 21 ja 22 eluaastal» (samas, 18). Samuti võivat masturbatsioon põhjustada impotent-sust. Ja kui inimesi «...selle koleda waenlase küüsis ei päästa, lõpetab surm peagi nende wiletsa elu. /- - -/ Onanismuse ohwer kustub pikkamisi ja wajub waikselt selle hirmsa haiguse all hauda» (Debé, 1905, 51).

Onanismi teket soodustavaid tegureid arvati olevat mitmeid. Peatume neil põgusalt. Arvati, et last kandvale või rinnaga toitvale naisele peaks suguline kooselamine keelatud olema, «...sest selle läbi sünnitatud ärritus wõiks lapse peale kahjulikult mõjuda». Ka laste ülemäärane toitmise, «...iseärnis lihaga ja munadega on kahjulik, selle tagajärjel wõib liig warajane suguliste ihade ärkamine olla». Vastunäidustatud olid ka oakohv ja kange tee, teravad maitseained (pipar, vanilje jmt), rääkimata alkoholist. Eriti ohtlikuks arvati laiskust, sest see olevat «...kuradi peapadi. Ärahellitaw tege-wuseta eluwis sünnitab sagedasti käsi-kiimlemist». Kahjulikeks peeti ka üksiolemist ning

paigalistumist («Paigal istumine sünnitab aga verepakitust alumistes kehaosades»), unepuudust, ärritavaid jutustusi ja kõlvatuid pilte («Iseäranis kahjulik on romaaniide lugemine. See äratab sagedasti tundmusi, mis suguosadega otsekoheselt ühenduses on, viimaste juures enneaege ja haiglase täienemise üles kutsuvad» — Wood-Allen, s. a., 29), rominist kõisi ja puid mööda, aga ka eksitamist teiste inimeste poolt (Schönenberger, Siegert, 1904, 21—22).

Ent ometi on just sajandialguse kirjanduses selgelt eristatav ka teine, nimelt toonase Euroopa teadussaavutusi esindav nägemus, millele oli iseloomulikum tolerantssem suhtumine seksuaalelu erinevatesse avaldumisvormidesse: «Kui mõelda, kui palju inimesi on, kellel abielulik läbikäimine käepärast pole, ja sellepärast onaneerimisest rahuldust otsivad, siis näeme, et see pääsetee peaaegu loomulik vajadus on» (Birnbaum, s. a., 34). Albert Moll, tuntumaid Euroopas sajandi vahetusel seksuoloogia küsimustega tegelnutest, kahtleb, kas «...onanismuse tagajärjed alati kahjulikumad on, kui sugulise ühenduse tagajärjed». Päris süütuks ta seda siiski ei pea, kuna masturbeeritakse tavaliselt ülemäära sagedasti: «Sarnasel kombel mõjub see kange pingutamine, mida mitmed selleks tarvitavad, et sugulist ühendust lühikese aja jooksul mitmel korral toime panna, niisama kahjulikult kui üleliigne jõu raiskamine onanismuse läbi» (Moll, 1910/, 99). Siiski kaldub ta arvama, et piiripidamatult masturbeerimine võib viia suguvõimetusele, ehkki kõik need haigused nähud (närvilisus, haiglane meeleolu jne), mida arvati onanismi tagajärjedeks, «...muud pole, kui selle nerulise hirmu tagajärg, mis ta üle siis võimust võttis, kui onanismuse kohutavatest tagajärjedest kuulis. /- - / Piirita hirm teatud patutöö või kõlblusvastase teo üle on enamalt jaolt nende erguhaiguste põhjuseks, mida mitmed onanismuse otsekoheseks tagajärjeks peavad» (samas, 101—102).

Varasemal ajal räägiti valdavalt ainult poiste onanismist. A. Moll arvabki, et «...onanismus on tütarlaste seas vähem laiali lagunenud, kui poiste seas (samas). Teisalt arvatakse et «...onanismusele kalduvad naisterahvad saavad harilikult palju kergemalt sugulist rahuldust kui meesterahvad. Sagedasti on neile juba kergest litsumisest suguelundite peal küllalt, näit. ühe reie teise peale panemisest. Ka tooliserwa peal istudes on kerge suguelundisid hõõruda. Veel rohkem mõjub mudidugi ratsutamine. Nii on ka teatud asi, et pörutaw liigutamise raudtee wagunis, niihästi meeste- kui naisterahvastel sagedasti sugulist ärewust välja kutsub» (Birnbaum, s. a., 36). Selles

plaanis peab autor naistele ohtlikuks õmbulmasinal õblemist ning rattasõitu.

Vabariigi aegu käsitletakse masturbatsiooni rahulikult ja mõistvamalt. Kahekümnendate aastate alguses jõuvad eesti lugejani ka tuntud seksuoloogi August Foreli vaated seksuaalpatoloogiale. Tema käsitles onanismi märksa laiemalt, jagades selle sõltuvalt tekkest viide alaliiki, väikeste laste juhuslikust ärritusest kuni homoseksualistidel esineva vastastikuse eneserahuldamiseni. Onanismi, mis tekib loomulikult seksuaaltingist ning mis viib «...iharustunde ja seemneheite väljakutumisele suguliikme kunstliku ärritamise teel», nimetab ta häda-onanismiks. See ei «...olene õieti ühestki ebaloomulikkusest, vaid on n. n. häda-abinõu» (Forel, 1922, 91). Forelgi arvab, et masturbatsioon on väga laialdaselt levinud ja «...enamasti ei tule ta avalikuks, sest et teda on kerge varjata» (samas, 92). Ka ei leia ta, et masturbatsiooni näol oleks tegemist tervisele kahjuliku nähtusega: «Häda-onanism on võrdlemisi kõige vähem kahjulik, aga sunnib häbenema, mõjub rusuvalt meeleolu pääle ja viib sagedasti teatavale kehalisele ja vaimlisele väsimusele selle läbi, et ta alati käepärast oleva himuvaigistusabi nõuna liig sagedasele sugulisele erutusele saadab» (samas, 92). Küsimusele, miks masturbatsioon nii laialt levinud on, vastab Forel vabameelsemalt kui ühegi teise varem eesti keelde tõlgitud töö autor: see on «...sugutungi loomuliku rahuldamisest kunstlikult raskendava kultuuri ja kombeks saanud moraali tagajärg» (samas 92).

Tissot'd meenutava veidravõitu dissonantsina kõlab Vretlini nägemus masturbatsioonist: «Meesterahval vältab kiimlemine senikaua, kui hõõrumise tagajärjel seeme välja jookseb, naisterahval aga senikaua, kui suguosa kibedaks läheb ja isegi verd hakkab jooksuma ja nii sekskorraks kirgised tunded lämmatab» (Vretlind, 1923, 89). Onanismi peamiseks tekkepõhjuseks peab ta nõrku närve. Sellise närvikavaga lapsed kuulevad jutte, millest neil aimugi ei tohiks olla, ja ongi õnnetus käes. On ka üldisem põhjus — see on aeg koos oma pahedega: «Rahvarikas linnas ja ka maal on üks suurem kirgedehutaja tants, ja meieaegsed kunstlikud tantsud on seda veel rohkem kui endised, samuti ka tsirkused, teatrid-varieteed jne.; ka annab asja, kui naisterahvail ärielist liig palju vaba aega üle jääb ja koduses elus tööta aega viidavad, rammusate ja raskete lihaseõõki de tarvitamine, ülipehmetel asemel magamine, samuti ka armastusromaanid, laulud, pildid jne» (samas, 92).

Masturbeerimise tagajärgede suhtes on Vretlind Tissot'le ehk lähemalgi kui enne I maailmasõda tõlgitud autorid. Naisele on onanism hukatuslik ennekõike seetõttu, et kihutab inimese loomuvastasele tegevusele, mille tagajärjeks on närvinõrkus. Ja mis veel hullem, füsioloogilise onanismiga on seotud ka «vaimline onanism». Sellest tuleneb, et inimene «...ei vaele /ainult/ närvilikkuse all, vaid on hingeliselt haige, mis ülikergesti haiged vähe - võinõrgamõistuslikuks, õigemini, nürimeelseks muudab» (samas, 93—94).

Siiski leiab ka Vretlind sellele «hirmsale patustusele» ravivahendeid. Kõige paremad olevat külmad vannid, sest «...külmutuse abinõud peletavad kireguse igakord minema ning päästavad inimese püünavast kurjast» (samas, 96). Arvestatavad olevat ka närve rahustavad rohud, kuid maksvat ka «...kihlust ja abielu soovitada, ta on loomulik suguelule vabaduseandja» (samas, 97).

Ometi ei ole ka kolmekümnendate aastate kirjanduses kuigi ühtset arvamust masturbatsioonist, sest kirjutajad toetusid oma nägemustele ja teadmistele erinevatest onanismi vormidest (haiglaslikest ja normaalseist). Psühhiaater E. Kiršenberg soovitab naistele, et «...onania pärast ei tohi endale teha etteheiteid ükski inimene, kui ta ei taha omandada närvilisust. /- - / Hulgaliste seksuaalfantaasiatega, iseendast tekkivate seksuaalelamustega ja vahetevahel korduva onaaniga peab leppima iga karskelt elav inimene» (Tänapäeva naine, 1932, 34).

Nõukogude aja algul ei räägitud üldse seksuaalsusest, liiatigi siis masturbatsioonist. Sõja järgsete nõukogude käsitluste põhjal võib naiivne lugeja arvata, justkui oleks onanismgi ainult kapitalistliku süsteemi pahe. Masturbatsiooni tekkepõhjused on nüüd lihtsamast lihtsamad: «Vara ärkanud sugutungi (see, nagu mäletame, oli autori nägemuses iseloomulik kapitalistlikule ühiskonnale — T. V.) mõjul ja isa, ema ning vanemate seltsimeeste kasvatusliku mõju puudumisel kasutab noorsugu sageli sugutungi rahuldamiseks onanismi. Onanismi tekkimist soodustab kõik, mis tõstab sugulist ärritust. Onanism mõjub halvasti närvisüsteemile, kutsub välja selle üleärrituse (neurasteenia) ja köidab tähelepanu suguliste küsimustele, tõmmates eemale õppimisest ja tööst» (Zalkind, 1950, 43).

Isadele-emadele vene keeltest vahendatud laste tervishoiualaste nõuannete seas osutatakse ka sellele, kuidas onanismi (seletamata küll, millega tegemist on!) vältida. Selleks «...peavad vanemad jälgima, et laste ja noorukite pesu ei oleks kubemepiirkonnast

kitsas, et magamisase ei oleks liiga pehme ega tekk liiga soe; nooruk peab magama omaette voodis; nooruki menüü ei tohi sisaldada naturaalselt kohvi, musta pipart ega liiga suurel hulgal praetud liha. Väga tähtis on laste juuresolekul vältida seksuaalseid (sugulistel teemadel) kõnelusi ja stseene, õigesti organiseerida puhkust kodus, perekonnas ja väljaspool, taotleda, et nooruk e oleks üksildane ega sulguks endasse, ergutades teda tegelema kerge füüsilise töö, kehakultuuri, spordi ja klassikalise ühiskondliku tööga. Nooruki õige kasvatamine avaldab otsustavat mõju tema üldisele arengule ja sugulise küpsemise normaalsele käigule» (Flerov, 1956, 17). Enam-vähem sarnaseid soovitusi jagati ka sajandi alguses.

Tuleb tõdeda, et selgelt ühemõtteline masturbatsiooni hukkamõist, mis iseloomustas sõja järgseid aastakümneid, hakkab 70ndatel kaduma. Korratakse taas, nagu seda siinmail juba sajandi algusest saadik oli tehtud, et «...kahjud, mida tavaliselt onanismi arvele kantakse, ei ole teaduslikul uuringul kinnitust leidnud. Nii ei ole neeru- ja närvihaigustel, millega tavaliselt ähvardatakse, mingit tegemist onanismiga. Seega ei tuleks nimetatud nähtust võtta liiga traagiliselt. Loomulikult ei ole vaja onanismi propageerida, kuid hinnangutes tuleb siiski jääda kainele ja eelarvamustevabale pinnale» (Grassel, 1970, 40). Seda enam, et «...pollutsioonide ja onaneerimistungi tekkimist suguelu mittelelavatel meestel ei saa pidada haiglaseks nähtuseks. Tagasiõrdumisel normaalse suguelu juurde kaovad pollutsioonid ning vajadus onaneerimise järele» (Kahn, 1970, 56).

Veelgi tolerantsemat suhtumist esindab soomlaste «Avameelselt abielust», kus leitakse, et «...onanism /on/ täiesti normaalne nähtus. Paljudel on siiski väga raske tunnistada, et normaalsusele lisaks võiks see olla veel positiivne, kasulik ja vajalik sel juhul, kui inimene vitmesugustel põhjustel on sunnitud olema ükski. /- - / On ju päris ilmne, et onaneerimine ei kahjusta selle harrastajat, sest küsimuses on samasugune elamus, mis abieluinimestel kordub elu jooksul sadu ja tuhandeid kordi. Onanismi puhul tekib probleem puhtalt selle teoga kaasnevast süütundest, mis omakorda on kõige sagedamini tingitud ainult teadmatusest» (Avameelselt abielust, 1972, 197—198).

Tuleb veel osutada sellele, et kui Paloheimo jt oma raamatut kuuekümnendatel kirjutasid, siis oli soomlaste seas veel üsna laialt levinud ettekujutus masturbatsioonist kui «enesepilastusest», millel on tervisele hukatuslik mõju. Midagi sarnast võime märgata ka tänases Eestis. Tõsi mis tõsi.

IV. Homoseksualism

Uringuid¹ leidub enam, kui ehk arwata wõiks, niihästi meeste- kui naisterahwaste, kõrgemast kui madalamast soost iskute hulgas.

*F. Schönenberger,
W. Siegert*

Pole täpselt teada, milline oli eestlaste suhtumine homoseksuaalsetesse suhetesse varasematel sajanditel, sest see ei ole leidnud kusagil vähegi selgepiirilist fikseerimist. Mõõdunud sajandite kohtuprotokollide põhjal otsustades võime tõdeda küll sodoomia laialdast levikut Eesti külas, mis aga oli iseloomulik kõigile agraarühiskondadele. Oieti tekib homoseksualismiküsimus eestikeelse kirjanduses koos heteroseksuaalsete suhete aktualiseerumisega ühiskondlikus teadvuses. Eestis on see ennekõike 20. sajandi nähtus.

Schönenberger ja Siegert, käsitledes «himu oma enese soo järele», tõdevad, et homoseksualismi tekitavaid põhjusi ei tunta, ent oli autoritelegi selge, et «...raske on uringu hingepiini, kui ta mingi sugusel põhjusel oma seisukorra üle selgusele on tulnud» (Schönenberger, Siegert, 1904, 214). Autorid näevad valitsevates ühiskondlikes suhetes fikseeritud seadusliku sallimatuse hävitavat toimet uringu psüühikale: «Veel raskemini rõhub uringut see teadmine, et ta iga silmapilk kartma peab seadusliku karistuse alla langeda, kui ta oma tungile järele annab» (samas). Veel enne I maailmasõda jõuab vastav eestikeelne käsitlus üllatavalt uudsele, Euroopa ja Eesti vahelist vastuolu silvale tasandile. Seda tänu Magnus Hirschfeldti homoseksualismi käsitlevate uurimuste refereerimisele M. Birnbaumi poolt. Võttes kokku varasemate sajandite suhtumise, kirjutab ta: «Kaua aega arwati, et niisugust kalduwust ei ole, s. o. arwati neid inimesi, kes ennast homoseksuaalseks nimetawad ropu patuga ärarahjunuteks, kõlwatu eluwiisiga ja hukkaminejateks» (Birnbaum, s. a., 109).

¹ Uringu nimetus tuleneb Vana-Kreeka armastusjumalanna Aphrodite hüüdnimest Urania. Uranism kui homoseksualismi sünonüüm sai eriti laia leviku K. H. Uringu (1825—1895) töödega.

² Kui meil mõistetakse «sodoomia» all inimese sugulist läbikäimist loomadega, siis romaani ja germaani keeltes hõlmab sodoomia ka homoseksuaalse käitumise.

Jagades Hirschfeldti seisukohti, kirjutab Birnbaum, et «...homoseksualism on külgesündinud ja seda kalduwust ei omandata mitte elujooksul kas juhtumise, harjumise või eksiteele wiimise läbi. Ka awaldub ta juba üsna warakult noorest põlwest» (samas, 110). Kaasasündinud homoseksuaalsuse on vaidlustanud M. Hirschfeldti toonased opoendid A. Forel, Rudin ja ka tänapäeva-teadus. Et homoseksuaalset käitumist mõista, «...tuleb järgmist silmas pidada: ühed homoseksuaalsed meesterahwad tunnewad endid nagu naisterahwad olewat ja armastawad meeste rahwast, olgu see homoseksuaalne või heteroseksuaalne (normaal). Teised homoseksuaalsed meesterahwad tunnewad endid jälle ainult plikalaadiliste homoseksuaalsete meesterahwaste poole tõmmatud olewat. Kolmandad jälle käiwad niihästi meeste- kui naisterahwastega» (samas, 111—112). Sarnaselt olewat võimalik klassifitseerida ka naiste homoseksualismi.

Ent milline on homoseksuaalne inimene? Teda iseloomustades kirjutab Birnbaum, et nende «...meeleolu ei ole nii wastupanuwõimeline, waid on rohkem pehme, tundelikum ja wahelduwam. Rõõm, lootus, waimustus tõstawad teda, walu ja mure rõhuwad teda palju sügawamale alla. /- - -/ Ta on kaasatundlikum, osawõtlikum ja alati walmis abi andma. /- - -/ Tung teiste waimu harida, neid õpetada, on tihti väga selgesti wälja kujunenud» (samas).

Kui mõnd inimest vaevab kahtlus, kas ta on oma kiindumustes ja kalduvustes homoseksuaalne või mitte, siis «...on tähtis oma unenägusi tähele panna. Normaal (harilik) meesterahwas näeb unes, kuidas ta naisterahwast armastab, homoseksuaalne sellewastu näeb und oma armastusest meesterahwa wastu» (samas, 114).

Siiski oleks liig arvata, et alternatiivsesse seksuaalkäitumisse suhtuti ainult mõistvalt: liiga pikk oli sallimatuse traditsioon, mis tihti lahwas ka kirjasõnas. Näiteks: «Ei või siin tähelepanemist juhtimata jätta mõnede prof. Foreli imelikkude waadete peale. Ta ütleb, et homoseksualistid, onanistid, mazohistid ei pea tagakiusatama, kui nad kolmandaid isikuid ei puudu. /- - -/ Kõik sugulised ebaloomusused ei ole inimsoole juurde sündinud, waid juurde kaswanud. /- - -/ ... nendega peab wõitlema. Seega ei taha meie muidugi ütelda, et mittenormaalsed inimesed peab wangi panema. Neid peab seltskonnast äreraldama ja arstima» (Pokrowskaja, 1914, 14). Selline suhtumine polnud omane ainult kristliku seksuaalkäsitluse järgijatele, vaid ka tavalistele «õigetele» heteroseksuaalsetele meestele ja naistele. See jätkus ka iseseisvas Eestis ilmunud töödes: «Olgu kuidas on, olgu väärustus (s.o homoseksua-

lism — T.V.) sünnipärane või pärast saadud, riik ja seltskond ei tohi sallida, et niisugused isikud (homoseksuaalsed, uringud, samasugupoised) takistamata oma sorti armastust maitsevad. Sest niisugusel korral kasvaks veetlemine varsti hiiglamõõdul ja kasvaks suureks malevaks, kui mitte uringute arv, siis ometi nende arv, kes mõlemaid sugupooli ihaldavad (biseksuaalsed); siis tuleks sugulise väärastuse aeg, mis aitas Rooma kultuuri hukata. Vastusurve seaduse ja seltskonna poolt on muu seas häätegu eskinuile enestele» (v. Gruber, 1922, 43—44). Veelgi enam, ka teaduslik kirjanduses oli laialt levinud vaade, et «...homoseksuaalne armastus haiglane armastus on ja et pea kõik uringud ka muidu on enam ehk vähem suured vaimuhaiged, iseäranis hüsteerikud, kelle sugutung mitte ainult ebaloomulik, vaid harilikult ka suurendatud on» (Forel, 1922, 100). Siiski leiab A. Forel, et seadus ei peaks «...armuühendusi täiskasvanud uringute vahel tagakiusama», sest «...on ju homoseksuaalne armastus kaunis süütu, kui ta mitte alaealiste ja nende järele ei haara, kes eestkostmise all, sest ta sugu ei sünnita ja nii iseenesest väljasureb» (samas, 101). Naiste homoseksualismi kohta arvab A. Forel, et seegi «...ei ole mitte haruldane, tuleb siiski palju väiksemal kujul ja harvemini avalikult ette kui vastav ebaloomulikkus meestel» (samas, 103). Iseloomustamaks lesbilisi naisi, kirjutab Forel: «Nad on ajalooliselt aga ka nüüdisaja linnades tuntud ja rahuldavad oma tungi vastastikuse onanismi abil, iseäranis aga vastastikuse cunnilingus'e (keelega kliitori kōdistamise) läbi. Tõsised naissoost uringud riitavad end häämeelega meeste kombel ja tunnevad end teiste naiste vastu nagu mehed. Seesugused naised lõikavad oma juuksed lühikeseks, ratsutavad ja tunnevad meeste tööst väga suurt rõõmu. Nad on sagedasti seksuaalselt üliärritatud ja neist saavad kõige puhtamad naissoost Don Juanid.

Ometi jõutakse vabariigi algusaastail, mida ei saa öelda hilisemate aastate eestikeelse trükisõna kohta, naiste homoseksuaalse armastuse apoloogiati: «Samale soole suunduvat armastust võib ka sama vähe haiglaseks nimetada kui normaalset, sest ka tema põhjuseks ei ole haiglane protsess organismis, vaid homoseksuaalse armastustungi tekkimisel tulevad arvesse needsamad arenemisloolised asjaolud kui normaalse tungi tekkimiselgi.» Siit tuleneb, et homoseksuaalne armastus on «...vaid ebanormaalne, niivõrt kui ta tavalisest erineb» ja sellist «...armastust ei saa ka kõlbelisest seisukohast hukka mõista, nagu normaalset armastustki» (Elberskirchen, 1925, 206). Siiski jäi selline suhtumine homoseksuaalsesse armastusse nii

20ndatel kui 30ndatel aastatel erandlikuks, rääkimata sellest, mis toimus sõjajärgses Nõukogude Eestis.

Teadupoolest ei saagi neil aastatel homoseksualismist kui nähtusest rääkida, sest toonastes ideoloogilistes seadumustes oli vaevalt kohta mehe ja naise vahelistele seksuaalsuhetele, liiatigi millelegi niisugusele, mida ajakirjanduses kvalifitseeriti rubriiki «Nende kombed». Kuna mingit ratsionaalset seletust nähtusele ei üritatagi anda, siis on iseloomulik eranditult hukkamõistev suhtumine: «Leidub inimesi /---/ kes /---/ armastavad inimesi samast sugupoolest. Niisuguse väärastunud sättumusega inimesi nimetatakse homoseksualistideks. /---/ Ja kui nooruki usaldus on võidetud, kutsutakse ta nagu juhuslikult külla /---/ Et korteris ei ole teist magamisvõimalust, kutsub ta teid oma voodisse. Ja siis algab see, mida nimetatakse pederastiaks — suguliseks vahekorraks meeste vahel. Vähe on neid noorukeid, kes sellisesse vahekorda ei suhtuks loomuliku vastikustundega. See vastikustunne peab aga kujunema täielikuks sallimatuseks pederastide vastu, selliseid poistearmastajaid tuleb otsekohe paljastada. Pederastid teavad, et nende tegevus on kriminaalkuritegu...» (Kadastik, 1972, 37).

Teatud teisenemise toob eesti lugeja tarvis tõlkeramat «Avameelselt abielust», kus tõdetakse, et «...homoseksualism on probleemiina ääretult lai, sest selles esinevad praktiliselt kõik armuelu vormid — isegi kõigi kõrvalekaldumistega. Algusest peale tuleb arvesse võtta, et homoseksualism on teatud piirides täiesti normaalne» (Avameelselt abielust, 1972, 209). Ent ehk on kõige olulisem, et selles väga laiale lugejaskonnale mõeldud tekstis katsutakse näidata homoseksualismi komplitseeritust, mida ei saa lihtlabaselt hukka mõista. Kui seda tehakse, annab see tunnistust otsustaja ignorantsusest, seda enam, et «...homoseksualistid on mitmeski suhtes täiesti tavalised inimesed».

Kui 70ndate aastate algupool tõi meile võõrsilt natukene tolerantsemat suhtumist seksuaalküsimustesse, tervikuna ja osaliselt ka homoseksualismi, siis 80ndate lõpul avaldati tänu AIDSi levikule, (aga ehk ka lihtsalt heteroseksuaalselt sallimatusel teisisõnaga suhtes) eesti keelses arsti teaduslik ajakirjanduses homoseksualistidest seisukohti, mida erialaselt kirjanduselt oodata ei tihkaks: «Igal juhul tundub tõepoolest, et homoseksualistide poputamine ja AIDSi levik on omavahel umbes samasuguses seoses nagu, pisut hüperboliseerides, näriliste säästmise katku ajal» (Rõigas, 1988, 52). Siiski on ühiskonnaelu jätkuv teisenemine (demokratiserumine) toonud kaasa ka mõnesugust

sallivust teisitiolijaisse. Olgu selle näiteks kas või nõrdinud reaktsioon dr. E. Rõigase AIDSi raamatule (Kotter, 1989) või (jällegi võõrsilt tulnud) ülevaade homoseksualismi

arengust ajakirjanduses, kus leitakse, et «...usk sellesse, et valdav moraal on ainus ja õige, on iga ühiskonna nuhtlus» (Roo, 1989).

(Järgneb)

ALEKSANDR SOLŽENITSÕN

KIRI NÕUKOGUDE LIIDU JUHTIDELE

See poliitiline traktaat on kirjutatud suvel 1973 ja ilmus järgmisel aastal Pariisis. «Kirja...» taustaks võiks lühidalt meenutada tema eel- ja järellugusid. Novembris 1969 NL Kirjanike Liidust väljaheidatud Solženitsõnile määrati 1970 Nobeli preemia. 1971 ilmus välismaal «Neljateistkümnenda aasta august». Laimuartiklid S-i pihta sagesid, kodumaised sulerüütlid leidsid liitlasi kaugemaltki (D. Reed «Avalik kiri A. S-le», RH 2. II 1971; E. Ferrari «Kes tellib muusika», SV 28. IV 1972). Kuigi KGB konfiskeeris augusti lõpul 1973 «Gulagi arhipelaagi» masinakirjaeksemplari, hakkas teos mõne kuu pärast Läänes ilmuma. Järgnes tihe «vastulöökkide» kampaania jaanuaris 1974 (pealkirju tollasest ajakirjandusest: «Nõukogude-vastane diversioon», «Reetmise tee», «Üldine põlgus», «Vastulöök laimajale»; meie kohalike literaaside üpris hõredate pahameeleavalduste hulgas oli üheks kandvamaks E. Sõgla «Reeturi hirm ja reeturi saatus», SV 22. II 1974). Veebruari keskel saadeti kirjanik N. Liidust välja (Lääne-Saksamaal oli teda esimesena tervitamas Heinrich Böll). 1974 ilmusid välismaal veel teosed «Preisi ööd» (räägib Punaarmee sissemarsist 1945 Ida-Preisimaale) ja esseekogu «Maa sügavusest», 1975 järgnesid mahukas mälestuste-raamat «Puskles pullike tammega» (peamiselt 1960. aastate kirjanduselust) ja Lenini eluperioodi 1914–16 kujutav «Lenin Zürichis».

«Kiri Nõukogude Liidu juhtidele» on praeguseks muidugi mõnes suhtes vananenud, eriti selle üks osa, «Sõda Hiinaga», kõlab kaunis anakronistlikult. Ometi ei tundunud otstarbekas pakkuda lühendatud tõlget — märksa kaaluvamad on ju kirjaniku need seisukohad, mis ennetavad N. Liidu praegusi uuendusi ja reforme. Jääb koguni mulje, et mõned vene praegused edumeelsed publitsistid on Solženitsõni soovitustest aeg-ajalt usinasti šnitti võtnud, autorit ennast paraku mainimata. Nii või

teisiti on tõeks saanud «Kirja...» lõpuosas sisalduv ettekuulutus: «Te võite pahameelega või ka kerge muigega mingi üksikisiku, kirjaniku kaalutlused kõrvale heita. Aga sedasama hakkab teile aastast aastasse dikteerima elu ise — erisugustel põhjustel, eri aegadel, erinevas sõnastuses, kuid ikka neidsamu asju.» Kui paaril viimasel aastal on imeks pandud, miks Solženitsõn ei taha avaldada arvamust oma kodumaal toimuva hiilgava perestroika kohta, siis tuleks arvestada, et kirjanik on oma sõna öelnud juba rohkem kui 15 aasta eest — üksikasjalikult ja süsteemselt, nagu peaks näitama järgnev tekst.

A.K.

Veel enne kui «Arhipelaag» KGB kätte sattus, kirjutasin selle kirja kõigi nende ettepanekutega ja saatsin ta poole aasta eest adressaatidele. Tänapäevani pole sellele mitte keegi reageerinud. Ent meie võimuparaadi labürintides on hävinud hulgaliselt väärtuslikumaidki ideid. Nüüd ei jää mul muud üle kui kiri avalikustada. Arvestades ajalehtede kampaaniat «Arhipelaagi» vastu, soovimatust tunnistada oma tegelikkuse minevikku, võiks arvata, et võimude niisugune hoiak on lõplik. Kuid veel tänagi ei tahaks ma seda uskuda. Pattu kahetseda pole kunagi hilja, see tee on lahti kõigi ees, kes tahavad ja suudavad Maal elada.

See kiri on sündinud ühe mõtte ajel: kuidas vältida meid ähvardavat rahvuslikku katastroofi? Mõned kirjas esitatud praktilised ettepanekud võivad ehk kummalised tunduda. Olen nõus need otsekohe tagasi võtma, kui keegi pakuks teravmeelse kriitika asemel välja mõne konstruktiivse tee, parema väljapääsu; peasi, et see väljapääs oleks igati reaalne ja teostatav. Maalides oma vaimusilma ette meie maa soovitatavat tulevikku (kõikvõimalikud vabadused), on meie intelligents täiesti üksmeelne, kuid niisama üksmeelselt ei võta ta selle tuleviku heaks ka mitte midagi ette. Käed rüpes ootavad

kõik, kas ei sünni midagi iseenesest. Ei, ei sünni.

Oma ettepanekuid välja pakkudes oli mul mõistagi üpris vähe lootust, kuid pisut ehk siiski. Lootuseks annab alust kas või 1955.—56. aasta täiesti usumatuna tundunud «Hruštšovi ime», kui vanglaist vabastati täiesti süütud inimesed, kui püüti luua inimliku seadusandluse algeid (muide, mõnes teises vallas töötati samal ajal hoopis vastasuunas). Hruštšovi tegutsemisind ületas talle isiklikult tarvilikud poliitilised sammud ja tuli kahtlemata puhtast südamest, olles nõnda kommunistlikule ideoloogiale sisuliselt võõras ja vaenulik ettevõtmine (mistõttu temast ka nii kiiresti lahti öeldi ja järjekindlalt eemalduti). Eitada võimlust, et midagi sellist võiks korduda, tähendaks loobuda lõplikult uskumast meie maa rahumeelse arengu võimalusse.

A.S.

Ma pole sugugi veendunud, kas teil jätkub head tahet süveneda kaalutlustesse, mis teid kui ametnikku vaevalt huvitavad, olgugi nende ridade taga teie üpris iseäralik kaasmaalane, kes pole teie alluv, nii et te ei saa teda lahti lasta, ei saa ametiredelil tõsta ega langetada ega autasustada. Seega on üsna tõenäoline, et kuulete tema suust avameelset arvamuse avaldust, mis ei pea sealjuures silmas oma ametihuve (millest ei suuda hoiduda isegi teie parimad eksperdid). Püüan teha lühidalt ja sõnastada olulisima: milles ma näen meie rahva (kelle hulka me kõik kuulume) pääseteed ja heaolu.

Ma ei taha meie rahvale mingeid erilisi privileege. Ma soovin head kõigile rahvastele — seda palavamalt, mida lähemal nad meile on ja mida suuremas sõltuvuses meist. Kuid kui tuletada meelde vanasõna «Veri on paksem kui vesi» ja meenutada sealjuures meie tohutuid kannatusi, saab selgeks, miks mulle vene ja ukraina rahva saatust kõige rohkem muret teeb.

Seda kirja kirjutades EELDAN, et see mure pole võõras teilegi, et te pole unustanud oma päritolu, kodukohta, isasid ja vanaisasid, et te pole rahuseti isikud. Kui ma eksin, siis pole teil mõtet seda kirja edasi lugeda.

Ma ei hakka siinkohal detailselt analüüsima viimase 60 aasta kannatuserohket ajalugu. Mis meie riigis tegelikult on toimunud, seda olen püüdnud selgitada oma raamatutes, kuigi vaevalt te neid lugenud olete või kunagi lugema hakkate. Kuid selle kirja saadan just teile — väljendamaks oma tulevikukäsitust, millesse ma usun, mis ehk suudab teidki veenda. Püüan teile pakkuda praegu veel võimalikku välja-

pääsu peamistest hädaohtudest, mis varitsevad meie maad lähima 10—30 aasta jooksul.

Need hädaohud on sõda Hiinaga ning nii meie kui Lääne tsivilisatsiooni hukkimine reostatud maa kitsikuses ja kõntsas.

1. Põlvilisuritud Lääs

Ei pärast Krimmi sõda ega ammugi mitte pärast Jaapani sõda, ei 1916., 21., 31. ega 41. aastal poleks ka kõige pöörasem patrioot sõandanud unistadagi sellisest fantastilisest perspektiivist, et nii lähedal, juba uksele koputamas on aeg, mil kõik suured Euroopa riigid koos ei kujuta endast enam märkimisväärselt füüsilist jõudu; ja nende juhid on valmis mis tahes järeleandmiseks (ja isegi võistlevad omavahel) üksnes selle nimel, et pälvida Venemaa tulevaste juhtide armulikkust, lõpetagu vaid Vene press oma sõimvalangud; ja et need riigid nõrgenevad, ilma et nad oleksid kaotanud ainsatki sõda; et ennast «neutraalseks» kuulutanud riigid püüavad meie ees igal võimalikul juhul pugeda; et ikka ja jälle täitumata jäänud unistus väinadest muutub üleaaruseks, sest Venemaa haarab niivõrd suure osa Vahe-merest ja ookeanidest; et ainsateks argumentideks Vene ekspansiooni vastu Läände saab hirm majandusliku kahju ja üleaaruste administratiivsete sekelduste ees; ja et koguni ookeanitagune hiigelriik, mis on kahest maailmasõjast väljunud ülekaaluka võitjana, inimkonna liider ja ühtaegu tema toitja, kaotab äkki sõja Aasia kauge väikeriigi vastu, ilmutades seesmist lõhenemist ja vaimunõrkust.

Tõepoolest, Tsaari-Venemaa välispoliitika põlnud ialgi nii tulemusrikas. Isegi siis, kui võideti suur üleeuroopaline sõda Napoleoni vastu, ei suudetud kuidagi oma võimu Ida-Euroopas laiendada. Venemaa surus maha Ungari revolutsiooni — Habsburgide kasuks, kindlustas Preisi tagalat 1866 ja 1870, saamata mingit vastutasu, st toetas omakasupüüdmatult Saksa riiki. Ja vastupidi, põrgas selle riigiga kokku Balkani ja Türgi sõdades, kaotas talle ning ahnete prentsioonidele ja tohututele võimalustele vaatamata ei suutnud ellu viia oma juhtide unistusi väinadest — see oli ju ka viimase talle saatuslikuks saanud sõja peamine eesmärk. Tuli välja, et Venemaa täitis võõraid tahtmisi tihtipeale hoopis paremini kui enda omi ja kuigi enamik välispoliitilisi läbikukkumisi tulenes juhtkonna ebapraktilistest kaalutlustest ning bürokraatlikult jäigast diplomaatiast, olid riigivalitsejad ilmselt ka liialt idealistlikud selleks, et oma rahvuslikku egoismi järjekindlalt ellu viia.

Nõukogude diplomaatia on kõigist neist

nõrkustest täielikult puhastatud. Ta oskab nõuda ja haarata paremini, kui tsarism selleks iial võimeline oli. Reaalsete saavutuste poolest võiks teda isegi hiilgavaks pidada: teinud 50 aasta jooksul läbi vaid ühe suure sõja ja võitnud selle, jõudmata teistest võitjariikidest parematele positsioonidele, tõusis ta Kodusõja mõllus laostunud maast üliiriigiks, kelle ees väriseb kogu maailm. Mõned edusammud on aga lausa vapustavad. Näiteks II maailmasõja lõpp, kui Stalin, kes oli Roosevelti alati üle kavaldanud, kavaldas nüüd üle ka Churchill, võttes kõik selle, mida tahtis saada Euroopast ja Aasiast, ning sai pealekauba — küllap üle ootuste — tagasi ka sajad tuhanded Nõukogude kodanikud Austriast ja Itaaliast, kes olid keeldunud kodumaale tagasi pöördumast (kuid kelle lääneliitlased pettust ja jõudu kasutades reetsid). Stalinliku diplomaatia saavutustega samavõrra tuleb tunnistada Nõukogude diplomaatia viimaste aastate edusamme: N. Liidu suhtes ei kujuta Läänemaailm endast enam mingit kaalukat jõudu. Seda jõudu pole varsti vaata et olemaski: leidnud endas ühtsust, vastupidavust ja mehisust II maailmasõjaks ning veel ka sõjajärgsest laosest ülesaamiseks, ammendas Euroopa end sellega nähtavasti tükkiks ajaks. Võitjariigid nõrgenesid ja lõtvusid ilma ühegi silmanähtava põhjuseta. Sellise peadpööritava edujoovastuse taustal pole just kuigi meeldiv kuulda kellegi isiklikke arvamusi ja kahtlusi. Praegu on muidugi kõige ebasobivam aeg pöörduda teie poole nõuannete või manitsustega. Välise edu paistel on sellest kõigest väga raske loobuda, püüda ennast piirata või oma arusaamu muuta.

Kuid targad just selle poolest rumalaist erinevadki, et nad võtavad kuulda nõuandeid ja hoiatusi ammu enne seda, kui häda käes on.

Pealegi ei tohiks need edusammud kaugegtki mitte igas suhtes eneseimatluseks põhjust anda. Läänemaailm ja kogu Lääne tsivilisatsiooni katastroofiline nõrgenemine pole sugugi üksnes visa ja järjekindla Nõukogude diplomaatia saavutus, vaid eelkõige renessansiga alanud ja XVIII sajandi valgustajate poolt ülistatud kultuurilis-maailmavaatelise süsteemi ajaloolise, psühholoogilise ja kõlbelise kriisi tulemus. Selle kriisi analüüs ei mahu minu kirja raamidesse.

Kogu selle edu paistel on võimatu märkamata jätta kahte hämmastavat läbikukkumist. Me oleme ise üles kasvatanud oma kaks kõige verisemat vaenlast: läinud sõja tarvis Saksa *Wehrmacht* ja tulevase sõja jaoks Mao Zedongi Hiina. Versailles' rahust mööda minnes aitasime Saksa *Wehrmacht*il saada Nõukogude poliügoonidel esimesed kaadri-

ohvitserid ja esimesed kaasaegsed sõjateooria kogemused tankirünnakute ja õhudeessantide alal, mis hiljem kiiresti täiustavale hitlerlikule armeele marjaks ära kulusid. Ja kuidas me oma rahumeelse naabri Jiang Jeshi asemele kasvatasime üles Mao Zedongi ja aitasime tal kaasa lüüa aatomi-võidujooksus — see lugu lähiminekust peaks meile veelgi tuttavam olema. (Kas ka araablastega läheme niisamuti alt?)

Tuleviku huvides võiksime eriti silmas pidada seda, et nende altnimekute põhjuseks pole olnud meie diplomaatide vead ega meie kindralite eksiarvestused, vaid MARKSISMI-LENINISMI TÄHTTÄHELINE JÄRGIMINE: esimesel juhul püüti kahjustada üleilmset imperialismi, teisel juhul toetada välismaist kommunistlikku liikumist. Mõlemal juhul puudusid *rahvuslikud* kaalutlused.

Tean väga hästi, et inimesed, kellega ma räägin, on läbi ja lõhki realistid, seetõttu ei hakka ma esitama mõttetuid üleskutseid nagu näiteks: oo, laenakem vanalt vene äpardunud diplomaatiale veidigi tema idealismi! Või: tehkem maailmale head ja lõpetagem tema ellu sekkumise! Või: kontrolligem oma võiduka diplomaatia eetilisi alustugesid — kas N. Liidu välise võimsusega kaasneb ka tema rahvaste tõeline õitseng?

Ma räägin läbi ja lõhki realistidega ning kõige lihtsam on nimetada hädaohtu, mida teie teate minust paremini. Juba ammu vaatate te ärevalt sinnapoole ja see ärevus on õigustatud: HIINA.

Kuidas te ka praegu ei võidutseks, kuidas ka oma nina püsti ei ajaks, ikkagi tuleb teil varem või hiljem endale teadvustada, et maailma ajaloos pole veel olnud (ega saa ka kunagi olema) säärast jõudu, millele ei leiduks vastujõudu.

Vene vanasõna ütleb: kasvab mets, kasvavad ka kirvevarred.

Antud juhul — 900 miljonit kirvevart.

2. Sõda Hiinaga

Loodan, et te ei korda paljude varasemate maailmavalitsejate vigu ega raja oma lootusi võidukale välksõjale. Meie vastas on peaaegu MILJARDILINE rahvas: sellist väge pole olnud ühelgi riigil maailma sõdade ajaloos. Selle riigi rahvas pole pärast 1949. aastat ilmselt veel jõudnud kaotada oma põlist tööarmastust, mis on tunduvalt suurem kui meie oma. Alles on ka selle rahva visadus ja kuulekus, kusjuures ta on totalitaarse süsteemi raudses haardes, mis meie omale sugugi alla ei jää. Läänelikult arukas hulgakaupa allaandmine on sellele armeele ja rahvale võõras, olgu nad siis ümber

piiratud või ka lõplikult lüüa saanud: iga sõdur ja iga eraisik võitleb viimse kuulini ja viimse hingetõmbeni. Selles sõjas pole meil liitlasi, vähemalt mitte India-suurust liitlast.¹ Tuumarelva te esimesena muidugi ei kasuta — see annab parandamatu hoobi teie reputatsioonile, seda ei saa te aga mitte mingil juhul lubada. Ja vaevalt see praktilisestki küljest teile kiiret võitu tooks. Seda enam ei hakka tuumarelva kasutama vastaspool, kes on selleks liiga nõrk. (Ja üldse, inimkond oskab õnneks juba tänu lihtsale enesesäilitamisinstinktile hoiduda viimse ohupiiri ületamisest.) Nagu keegi ei sõandanud pärast I maailmasõda kasutada keemiarelva, nii usun ma, et pärast II maailmasõda ei kasuta keegi tuumarelva. Järelikult on kogu praegune ülikulukas tuumarelvade kokkukujumine mõtetu. See rahuldab vaid leidurite ja kindralite tujusid ning on raske koorem tuumariikide etteotsa asunute õlul. Seda arsenalit ei lähe kunagi tarvis, pealegi on ta konflikti alguseks juba vananenud.

Tavaline sõda kujuneks aga inimkonna ajaloos kõige pikemaks ja verisemaks. Nagu Vietnami sõdagi (millega ta mitmes suhtes sarnaseks) kestaks see vähemalt 10—15 aastat. Pole võimatu, et see sõda mängitakse maha umbes sama stsenaariumi järgi, mille pani kirja Amalrik², kes otsustati taoliste mõtete eest hävitada, selle asemel et võtta ta omale eksperdik. Kui Venemaa kaotas I maailmasõjas umbes poolteist miljonit inimest ja II maailmasõjas (Hruštšovi andmetel) 200 miljonit, siis sõda Hiinaga ei võtaks meil tõenäoliselt mitte vähem kui 60 miljonit pead. Ja nagu sõdades ikka, oleksid need helgemad pead — parim ja eetilisim rahvaosa. Vene rahva selgroog murtaks seal lõplikult. See oleks viimane neist hävitus-töödest, millega tehti algust XVII sajandil vanasuliste hävitamisega, mis jätkusid Peeter I ajal ja hiljemgi (ma ei hakka sellest siin kirjas rääkima), nüüd aga oleks hävitus-

töö juba lõplik. Pärast seda sõda polek vene rahvast meie planeedil enam olemas. Sellest piisaks, et sõda täielikult kaotatuk lugeda, sõltumata tema kõigist muudest tagajärgedest (mis poleks kuigi lohutavad, ja nagu te isegi taipate, ka teie võimu jaoks mitte). Süda kisub valust kokku, kui mõelda, kuidas meie noorsugu ummisjalu hukatuslikku sõtta tormab. Ja veel millisesse — IDEOLOOGILISSE! Ja mille nimel — peamiselt surnud ideoloogia nimel. Arvan, et isegi teie pole suutelised enda peale nii hirmsat vastutust võtma.

Sügavat kaastunnet äratavad ka lihtsad hiinlased, kellest saaksid selle sõja kõige abitumad ohvrid. Nad oleksid täielikus sulusseisus, võimetud oma saatust mõistma ja ammugi seda muutma.

Säärane hukatuslik tulevik, praeguse arengutempo juures juba täiesti käegakatsutav, kummitab täna meid kõiki — nii neid, kelle käes on võim ja seega võimalus midagi muuta, kui ka neid, kelle ainus relv on hää, et kuulutada: SEDA SÕDA EI TOHI MITTE KUNAGI TULLA! Ei saa küsida, kes selle sõja võidaks, sest võita pole võimalik — SÕDA TULEB ÄRA HOIDA!

Mulle tundub, et see pääsetee on olemas. Ja just sellepärast ma täna selle kirjatöö ette võtsingi.

Millised võiksid olla selle sõja põhjused? Üks, kuigi teisejärguline põhjus on miljardilise Hiina kirklik huvi Siberimaa seni asustamata alade vastu, kusjuures mängus pole mitte ainult see maariba, mille üle on juba vanades lepingutes vaieldud, vaid kogu Siber, mida me ise oma sotsiaalsete ja koguni kosmiliste ümberkorralduste tuhinas pole kasutusele võtnud. See huvi kasvab Maa ülerahvastamise käigus veelgi, ent ähvardava sõja *esmane* põhjus on märksa olulisem ja komplitseeritum — see põhjus on IDEOLOOGILINE. Pole ka ime, läbi kogu ajaloo on ideoloogilised (sealhulgas kahjuks ka religioosid) lahkeliid põhjustanud kõige ägedamaid lahinguid ja kõige verisemaid vennatapusõdu. Juba 15 aastat vaidlete te Hiina juhtidega selle üle, kes õigemini mõistab, tõlgendab ja järgib Eesrindliku Maailmavaate Isasid. Teravamalt kui riikidevaheline vastasseis lahutab meid globaalne vägikaikavedu, pretensioon tõlgendada kommunistlikku õpetust ainuõigelt ning juhtida seeläbi kõiki maailma rahvaid.

Ja kuidas te seda siis ette kujutate? Et kui läheb sõjaks, siis marsib kumbki pool oma ideoloogiliselt ainuõige lipu all? Ja meie 60 miljonit kaasmaalast lasevad end maha nottida selle eest, et püha tõde on kirjas Lenini kõite 533. leheküljel, mitte aga 335ndal, nagu väidab meie vastane?

¹ 9. augustil 1971. a sõlmiti N. Liidu—India rahu, sõpruse ja koostöö leping, mis pidi reguleerima suhteid kahe riigi vahel, kelle rahvastik kokku moodustab üle viiendiku inimkonnast. — *Toim.*

² Andrei Amalrik (1938—1980) — vene ühiskonnategelane ja kirjanik, 1963 heideti välja Moskva ülikoolist, sestpeale populaarne *Samizdati* autor. 1965 saadeti «parasiidina» Siberisse asumisele. Pärast seda kui Läänes avaldati tema esse «Kas Nõukogude Liit püsib aastani 1984» (1969), mõisteti Amalrik 1970 kolmeks aastaks koonduslaagrisse, hiljem lisati veel kolm aastat vabadusekaotust. 1976 saadeti Venemaalt välja, oli Prantsusmaal ja mujal agar vene pagulaste poliitilises töös. — *Toim.*

Vahest ainult kõige esimesed on valmis selle nimel langema. . .

Kui algas sõda Hitleriga, ei jätnud Stalin, kes oli sõjaks valmistudes teinud palju saatuslikke vigu, just nimelt i d e o l o o g i l i s t külge unarusse. Kuigi tollase sõja ideoloogilised põhjused olid väliselt märksa ilmsemad kui teid ähvardava sõja puhul — sõda peeti ju nii-öelda vastandliku ideoloogiaga —, ei lootnud Stalin juba sõja esimesest päevast peale oma hapukslainud ideoloogiale, vaid heitis selle kui kasutamiskõlbmatu täiesti arukalt kõrvale. Stalin rullis lahti vana vene lipu, vahel koguni õigeusu kiriku lipu — ja me võitsime! (Alles sõja lõpus ja pärast võitu toodi Eesrindlik Õpetus taas naftaliini seest välja.)

Kas te siis tõesti arvate, et niivõrd lähedaste, vaid varjundilt erinevate ideoloogiate kokkupõrkel ei tule *teil* niisamuti ümber orienteeruda? Kuid liiga hilja — kui sõda on juba puhkenud, on seda väga raske teha.

Mis siin enam venitada! Kui me sõja korral sellest nagunii ei pääse, kas poleks siis mõistlikum sooritada see pööre aegsasti — ET ÜLDSE MITTE SÕDIDA?

Loovutage oma ideoloogia neile! Las Hiina juhid tunnevad selle üle veidi aega uhkust! Ja tõmbavad endale kaela üle jõu käivate rahvusvaheliste kohustuste koorma, ägavad ja rabelevad ning kasvatavad inimkonda. Las nad maksavad kinni kõik absurdsed majandusvormid — ainuüksi Kuubale miljon rubla aastas, las peavad üleval lõunamandrite terroriste ja partisane.

Langeb ära peamine vaenukolle meie ja nende vahel, langeb ära enamik praegusi tüliküsimusi ja pingeid kogu maailmas ning sõjaline konflikt liukub edasi, võib-olla aga jääb üldse toimumata.

Vaadakem asja erapooletult: EESRINDLIKU IDEOLOOGIA hägune pööris vajas meie peale läänest möödunud sajandi lõpul, vaevas ja laostas meie hinge piisavalt, ja kui ta nüüd valgub üha kaugemale itta, siis las valgub, ärge segage! (Mis ei tähenda, et ma Hiinale vaimset hukku soovin. Usun, et meie rahvas saab sellest haigusest õige pea võitu — ja omal ajal ka Hiina rahvas. Tahaks loota, et siis pole veel hilja oma maad päästa ja inimkonda säästa. Kuid esialgu on meil pärast kõike üleelatud endalgi muresid — kuidas päästa oma rahvas.)

Kui langeb ära ideoloogiline tüliõun, siis Nõukogude—Hiina sõda ilmselt ei tule, ja kui millalgi kauges tulevikus tulebki, siis on see juba tõepoolest kaitsesõda, isamaasõda. XX sajandi lõpul ei saa me Siberi territooriumi loovutada, see on kindel.

Kuid ideoloogia loovutamine tooks meile vaid kergendust ja aitaks meil terveks saada!

3. Tsiivilisatsiooni ummiktee

Teine hädaoht — Lääne tsiivilisatsiooni ja ühtlasi Läänest ammast ajast mõõtu võtva Venemaa ummikussejooksmine ei ole nii lähedal. Veel on varuks paar-kolm aastakümnet. Sellel ummikteel oleme koos kõigi arenenud riikidega, kusjuures nemad on isegi hullemas nõiaringsis kui meie. Pealegi on veel lootust, et teadus pakub uusi imerohtusid, mis võlatahtaega edasi lükkavad. Ma ei puudutaks seda hädaohtu oma kirjas, kui kummagi ülesande lahendus paljuski ei *kattuks*, kui üks ja sama pööre, üks lahendus ei vabastaks meid *mõlemast* hädaohust. Selliseid kokkulangemisi tuleb ajaloos haruharva ette ja seda enam ei tohi neid käest lasta.

Ja kui «äkki» see kõik inimkonnale ja Venemaale kaela varises! Millise mõnuga on meie eesrindlikud publitsistid — nii enne kui pärast revolutsiooni — välja naernud *retrograde* (just Venemaal on neid alati palju olnud), kes kutsusid alles hoidma meie eisiadelt päritut — ka kolme hurtsikuga kolkakülalised ja külavaheteid raudtee kõrval ning hobuseid autoajastul; mitte kuhjama väiketootmisi hiigeltehastesse ja -kombinaatidesse, eelistama sõnnikut keemiale, mitte tormama miljonite kaupa linnadesse ega trügima suurtesse majadesse üksteisele selga. Kuidas küll on mõnitatud ja sõimatud reaktioonilisteks «slavofiilideks» (pilknemest sai termin, ja need tubukesed ei leidnudki endale teist nime) neid, kes rääkisid, et säärane koloss nagu Venemaa oma ise-laadse vaimsuse ja traditsioonidega võib leida iseoma, teistest sootuks erineva arengutee; et see tee ei pea kogu inimkonnal tingimata üks ja ainuke olema.

Jah, me pidime läbi rühkima kogu läänelik-kodanliku tööstusliku ja marksistliku tee, et saada XX sajandi lõpuks teada — jällegi Lääne teadlaste käest — seda, mida ammuilma taipas iga Ukraina või Venemaa külataat, kes oleks võinud seda öelda ka meie eesrindlikele publitsistidele, kui nood oma õhinas oleksid leidnud aega tema käest nõu küsida. Tal oli selge, et tosin ussi ei saa ühte ja sedasama õuna *lõputult* järada, et kui Maa on *lõplik suurus*, siis on lõplikud ka tema eluruum ja ressursid ning seega ei saa meie planeedil teostuda *lõputu* progressi idee, mida üritasid meie pähe taguda valgustusajastu unistajad. Jah, me pidime aina kellegi järel komberdama, teadmata, mis meid ees ootab. Nüüd siis kuuleme, kuidas eelsalk huikab: see tee ei vii kuhugi, tuleb ümber pöörata! Kogu «lõputu

progress» osutus inimkonna meeletuks ja kannatusterohkeks sööstuks ummikusse. «Igavese progressi» järele janunenud tsivilisatsioon on omadega rappa läinud.

Praegu ei oota meid ees mitte «konvergents» Läänemaailmaga, vaid nii Lääne kui Ida täielik uuendamine ja ümberkujundamine.¹

Seda kõike selgitavad ja propageerivad Läänes laialt Teilhard de Chardini Ühingu ja Rooma Klubi tööd. Neis tehtud järeldused oleksid kokkuvõtlikult järgmised.

«Progressi» ei tohi enam pidada ühiskonna vajalikuks omaduseks. «Lõputu progress» on tühipaljas jampslik sonimine. Me ei pea püüdlema mitte «pidevalt areneva majanduse», vaid stabiilse, *püsiva tasemega majanduse* poole. MAJANDUSLIK KASV EI OLE MITTE ÜKSNES KASUTU, TA ON HUKATUSLIK. Eesmärgiks peab seadma rahva rikkuse *säilitamise*, mitte selle suurendamise. Kiiremas korras peab loobuma suurushullustusest nii tööstuses, põllumajanduses kui ka inimkooslustes (praegused linnad on vähkkasvajad). Tehnika tähtsaimaks eesmärgiks saab nüüd senise tehnika kurbade tagajärgede kõrvaldamine. «Kolmandat maailma», mis pole veel asunud Lääne tsivilisatsiooni hukatuslikule teele, võib päästa vaid liigselt kontsentreerimata tehnoloogia, mis ei vähenda, vaid suurendab käsitsitööd ja mis vajab kõige lihtsamat, üksnes kohalikule toorainele toetuvat tehnikat.

Kogu see ohjeldamatu tööstuslik areng pole kestnud ei aastatuhandeid ega -sadasid («Aadamast 1945. aastani»), vaid ainult viimased 28 aastat (pärast 45ndat). Viimaste kümnendite tormiline arengutempo ohustab inimkonda kõige rohkem. Teilhard de Chardini ja Rooma Klubi teadlased on uurinud majandusliku arengu erinevaid variante arvutite abil. Selgus, et kui ei loobuta MAJANDUSLIKUST PROGRESSIST, on kõik variandid LÖÖTUSED ja inimkonda tabab ajavahemikus 2020—2070 häving. Neid arvestusi tehes vaadeldi viit peamist faktorit: rahvastik, loodusressursid, põllumajandustoodang, tööstus ja keskkonna saastumine. Kui uskuda olemasolevaid andmeid Lääne ressursside kohta, on mõned neist peagi otsakorral: 20 aasta pärast lõpeb kogu nafta, 19 aasta pärast kogu vask, 12 aasta pärast elavhõbe. See pole veel kaugeltki kõik, väga piiratud on muuhulgas ka mageda vee ja energiavarud. Isegi juhul, kui tulevased uuringud näitavad, et kõik need varud on tegelikult 2 või koguni 3 korda suuremad, kui ka põllumajandustoodang peaks kahekordistuma ja isegi kui inimkond

saab enda käsutusse piiramatus koguses tuumaenergiat — IGAL JUHUL ALGAB XXI SAJANDI ESIMESTEL KÜMNENDITEL RAHVASTIKU MASSILINE HUKUMINE. See juhtub nii või teisiti: kui mitte tootmise seiskumise (ressursid lõpevad), siis tootmisjääkide tagajärjel (keskkonna hävimine). Kui teha ka edaspidi panus progressile, on VÕIMATU korraga kõike viit ülalmainitud faktorit optimaalselt arvestada. Kui inimkond ei loobu majanduslikust progressist, muutub biosfäär elamiskõlbmatuks juba MEIE ENDI ELUAJAL. Et aga inimkonda päästa, tuleb tehnoloogia stabiliseerida lähema 20—30 aasta jooksul. Ümberkujundamine peab algama PRAEGU, OTSEKOHE.

On muide väga tõenäoline, et Lääne tsivilisatsioon siiski ei hukku. Ta on nii dünaamiline, nii leidlik, et elab üle sellegi kriisi, purustab sajanditepikkused väärtusetelmad ja jõuab mõne aastaga hädavaajalike ümberkujundusteni. «Kolmas maailm» aga võtab hoiatusi õigel ajal kuulda *ega astu üldse läänelikule arenguteele*. Sellest saavad veel loobuda enamik Aafrika ning suur osa Aasia riike (ja keegi ei tembelda neid selle eest «negrofiilideks»).

Aga meie? Meie, kes me oleme nii paindumatu ja inertsed, nii lootusetult arad muutma ainsatki rida, ainsatki tähte Marxi väidetes, mis on lähtunud 1848. aasta tööstuslikust arengust? Majanduslikult, puhtfüüsiliselt on meil kahtlemata võimalik pääseda, kuid Ainuõige Eesriindlik Maailmavaade seisab sellel pääseteel risti ees: kui loobuda tööstuse paisutamisest, mis saab siis küll tööliklassist, sotsialismist, kommunismist, tööviljakuse lõputust tõusust jms? Marxi aga parandada ei tohi, see on revisionism. . .

Mida te ka edaspidi ette ei võtaks, revisionistideks hüütakse teid nagunii. Kas poleks siis õigem kainelt ja täie vastustus- tudega täita oma kohust — loobuda surnud kirjatähest elava rahva nimel, kes täielikult sõltub teie võimust ja otsustest? Pole mõtet venitada, sest varem või hiljem tuleb nagunii ärgata. Milleks toppida oma pead teiste eeskujul silmusesse, kui veel on võimalus kõrvale astuda? Kui esimene matkaja hõikab: «Olen eksinud!», on meil siis tingimata vaja talle järele lonkida ja alles siis ümber pöörata? Miks ei võiks kohe õigele teele asuda?

Me oleme juba niigi liiga kaua ja liiga kuulekalt Lääne tehnoloogia sabas sõrkinud. «Maailma esimene sotsialistlik riik», kes andvat eeskujut teistele Lääne ja Ida rahvas- tele ja kes on eriti «originaalne» mõnin-

¹ Vene k. перестройка. — Tlk.

gate vääristunud doktriinide järgimises (näiteks suhtumises talupoegadesse, käsitöölisesse), — on äkki nii haledalt ebaoriginaalne tehnoloogia vallas ja sörgib nii mõtlematult, lausa pimesi Lääne tsivilisatsiooni sabas? (Eks muidugi tänu sõjalisele võidujooksule, mis tuleneb tohututest «internatsionaalsetest kohustustest» ja see omakorda ikka jälle marksismist...) Oma plaanimajanduse juures, mille üle me nii suurt uhkust tunneme, on meil ju olnud võimalik mitte laastata Vene loodust, mitte luua inimvaenulikke miljonilinnu. Meie aga oleme teinud kõik vastupidi: lagastanud ära kogu tohutu Venemaa ja ka tema südame, meie armsa Moskva. Kelle arulage käsi on küll tükelandanud Moskva puiesteed, nii et pidevalt peab pugema nendesse alandavatesse kivitunnelitesse? Kelle võõras ja vaenulik kirves on lõhkunud Sadovaja ringtee ja asendanud selle bensiniist ja asfaldist lehkava kõrbega? Hävitatud on linna kordumatu ilme, kogu vana planeering ja asemele meisterdatud säärased Läänt jäljendavad soperdised nagu Uus Arbat. Niisuguses kõrgeks upitatud, kokkukurutud ja samas laialivalguvas linnas pole enam võimalik elada. Mida siis nüüd teha? Luua endine Moskva uuele kohale? See on ilmselt võimatu. Järelikult peame leppima vana Moskva täieliku kadumisega.

Me oleme mõdotundetult ja arulagedalt raisanud oma ressursse, kurnanud välja mullad, «kaunistanud» maad absurdsete tehismerele ja mürgiste tööstuslike jäätmaadega. Kõigest hoolimata on praegu veel hoopis rohkem alles seda, mida me pole jõudnud ära rikkuda. Ärgakem siis õigeaegselt ja tehkem täispööre!

4. Ida-Siber

Ja siin peitub meie jaoks veel üks lootus, üks eelis, mida pole kirjas eelpool mainitud teadlaste töödes. Rahvaste suurim rikkus on praegu Maa. Maa kui asustatud ruum, Maa kui biosfäär. Maa kui ressurside varaaht. Maa kui viljakandev pinnas. Tõsi, ka mullaviljakuse tulevikuprognosid on sünged: haritava maa pind ja mullaviljakuse kasv ammendub aastaks 2000, ja isegi kui õnnestub põllumajandustoodangut *kahekordistada* (muidugi mitte meil oma kolhoosidega), ammendub mullaviljakus aastaks 2030 ikkagi (*kogu planeedil keskmiselt*). Kuid on neli õnnelikku riiki, kus on veel praegugi külluses kasutamata maad. Need on Venemaa (ma ei eksinud, just Vene NFSV), Austraalia, Kanada ja Brasiilia.

Vene rahva pääsemislootus on lootus võita aega: et oleme neli sajandit hoogu võtnud ega

pole veel jõudnud ära rüüstata oma ääretut Ida-Siberit, on meil nüüd võimalus rajada seal uut *moodi* tsivilisatsioon. See tsivilisatsioon ei oleks enam arulage, kõikeneelav «progress», vaid ühiskond, mis valutult toetub *stabiilsele* majandusele; vastavalt sellele põhimõttele asustatakse sinna ka inimesed. Need maa-alad lubavad meil loota, et Venemaa ei hukku Lääne tsivilisatsiooni kriisis. (Kui aga kolhoosid meie maad edasi laostavad, on kriis juba varemgi käes.)

Püüame kõigi eelarvamuste kiuste meenutada ja tunnustada Stolõpinit, kes 1908 lausus Riigiduumas prohvetlikud sõnad: «MAA ON TULEVIKUS MEIE JÕU PANT, MAA — SEE ON VENEMAA.» Ja Amuuri raudtee kohta: «Kui me ei ärka oma letargilisest unest, siis imbus see maa võõrastest mahladest läbi. Ja kui me lõpuks silmad lahti teeme, võib juhtuda, et ta kuulub Venele ainult nime poolest.»

Tänu vastasseisule Hiinaga kipub see hädaoht laienema pea kogu Siberile. Kaks hädaohtu langevad kokku, kuid mõlemist on õnnekombel üks väljapääs: loobuda surnud ideoloogiast, mis ähvardab meid nii sõjalise kui majandusliku krahhiga; heita kõrvale kõik tema üleilmsed eluvõõrad ja fantastilised eesmärgid. Selle asemel tuleb asuda stabiilse, mitteprogresseeruva majanduse alusel hõlmama Venemaa Euroopa-osa kirdepiirkonda, Aasia-osa põhjapiirkonda ja enamikku Siberit.

Pole mingit mõtet hellitada lootust ega üritada tagant tõugata vapustust, mis Läänes võib-olla süveneb, aga võib-olla ka möödub. See lootus võib olla niisama petlik nagu meie lootused Hiinale 40ndatel aastatel. Kui Läänes luuakse uued ühiskonnasüsteemid, siis pole võimatu, et need on meie suhtes hoopis jäigemad ja ebasõbralikumad kui praegused. Ja jätkem araablaste saatus nende endi otsustada, neil on islam, nad saavad ise hakkama. Jätkem Lõuna-Ameerika tema enda hooleks, keegi ei kavatse teda vallutada. Ning las Afrika otsustab ise, millist riiklust ja tsivilisatsiooni rajada, soovigem vaid, et ta ei kordaks «lõputu progressi» vigu. Poolsada aastat oleme tegelnud maailmarevolutsiooniga, oleme suurendanud oma mõjuvõimu Ida-Euroopas ja mujalgi; ideoloogilistest printsiipidest lähtudes oleme hävitanud «ülemklasse», juurinud välja kristlikku religiooni ja moraali; jooksnud võidu kosmose vallutamisel, mis on küll efektne, kuid tulutu tegevus; ja muidugimõista oleme me relvastunud ja relvastanud teisi. Oleme tegelnud veel kes teab millega, kuid meie peamine rikkus, Ida-Siber, on kasutusele võtmata.

Ometi ei hakka meie rahvas elama ei kosmoses, ei Kagu-Aasias, ei Ladina-Ameerikas, vaid just Siber on meie ainus tugipunkt.

Õeldakse, et me oleme ka seal palju ära teinud ja ehitanud (kuigi rohkem on inimesi hävitatud, kas või Salehard-Igarka «surmateel», aga parem ma ei hakka siinkohal laagrilugusid pikalt heietama). Raudtee ehitatakse nii, et Baikali veed ujutavad ta üle, harutee aga veetakse mõttetult mägedesse, nii et rongide pidurid kõrbevad; Baikali ja Selenga telluloosikombinaadid ajavad taga ainult kiiret kasumit ja saastavad loodust — kui me ehitame nii, siis parem juba oodata. Sajandi temposid arvestades oleme Ida-Siberis väga vähe ära teinud, kuid täna võime öelda: jumal tänatud, et nii vähe. See-eest võime nüüd teha kõik algusest peale mõistlikult, lähtudes stabiilse majanduse põhimõtetest. Täna võib veel öelda — jumal tänatud, aga juba homme on hilja.

Ja kas pole see iroonia? Alates 1920. aastast, pool sajandit, oleme uhkelt (ja õigusega) loobunud välismaalaste abist meie maavarade uurimisel. Sellest võis arvata, et tegemist on paljulubava rahvusliku lootusega, aga meie muudkui venitasime ja venitasime ning äkki just nüüd, kui on selgunud maailma energiavarude ammendumine, kutsume meie, tööstuslik hiigelriiki, viimase arengumaa kombel välismaalased oma maa-põue uurima ja pakume neile vastutasuks hindamatut varandust — Siberi looduslikku gaasi. Ei lähe mööda poole põlvkonna jagu aastaidki, kui meie lapsed meid kui vastustus-tundetuid laristajaid ära neavad. (Meil oleks võimalik tasuda paljude teistegi heade kaupadega, kui meie tööstus poleks samuti rajatud peamiselt — IDEOLOOGIALE. Ka siin seisab meie rahval ideoloogia risti ees!)

Ma ei peaks eetiliseks keset üleüldisi probleeme soovitada iseseisvat pääseteed, kui meie rahvas poleks minu meelest XX sajandil rohkem kannatanud kui ükski teine rahvas: kahele maailmasõjale *lisaks* oleme ainuüksi tänu oma kodustele kisklemistele ja segadustele, ainuüksi tänu «klassilisele», poliitilisele ja majanduslikule hävitustööle kaotanud 66 (kuuskümmend kuus) miljonit inimest!! Sellise arvestuse on teinud endine Leningradi statistikaprofessor I. Kurganov, võite seda igal ajal näha saada. Ma pole statistik ega hakka neid arvutusi üle kontrollima, pealegi on kogu statistika meie eest varjatud, nii et arvestused on tehtud kaudsel teel. Aga tõepoolest: sadat miljonit inimest ei ole (nimelt

s a d a t, nagu ennustaski Dostojevski¹), sõdades ja rahu ajal oleme kaotanud *kolmandiku* sellest elanikkonnast, mis võiks praegu olla, ligi *poole* sellest, mis meil on! *Missugune* rahvas veel on säärast hinda maksnud? Pärast *niisuguseid* kaotusi võime endale lubada ka väikesi privileege, nagu haigele antakse puhkust pärast rasket haigust. Peame ravima oma haavu, päästma oma rahvuse keha ja vaimu. Jätkuks meil vaid jõudu, mõistust ja südametunnistust omaenda kodu kordategemiseks, pole mingit mõtet tegelda kogu planeediga ja õnneliku kokkusaatumuse tõttu võidaks sellest ka ülejäänud maailm.

Võib esitada veel teisege eetilise vastuväite: Ida-Siber ei kuulugi üldse Venele, selle vallutamisega on tehtud ajalooline patt. Palju kohalikke elanikke hävitati (noh, seda ei saa küll võrrelda meie hiljutise enesehävitusega), allesjäänuid aga kiusati taga. Jah, nii tehti, tehti XVI sajandil, kuid *sed*a pole enam kuidagi võimalik parandada. Täna see päevani on need tohutu maa-alad peaaegu inimtühjad. Rahvaloenduse andmeil on kõiki Siberi rahvaid kokku 128 000 inimest, ja et nad on hõreda ahelikuna hiigelterritooriumile laiali pillatud, ei piira me Siberi hõlvamisega nende huviseid kuidagi. Vastupidi, nüüd me loomulikult toetame neid, nad ei otsi endale eraldi saatust ja ega nad suudakski seda leida. Kõigist rahvusprobleemidest, mis meie maa ees seisavad, on see kõige tühisem, seda polegi peaaegu olemas.

Niisiis on meil üks ja ainuke väljapääs, mis on seda viljakam, mida kiiremini me tegutsema asume: kanda riikliku tähelepanu ja rahvusliku tegevuse (inimasustus, noorsoo-otsingud) raskuspunkti kaugetelt mandritelt, Euroopalt ja ka meie maa lõunaosalt üle Ida-Siberile.²

5. Mitte väline, vaid sisemine areng
Sellel raskuspunkti nihutamisel on muidugi kaugelt suurem kui puhtgeograafiline tähend-

¹ «Sortsides» poliitilise salaorganisatsiooni ideoloog Pjotr Verhovenski kutsub üles tegudele: «...sada miljonit pead — praegu veel on see võib-olla vaid kaunis kujund —, aga mis neist siis nii väga karta. Samal ajal kui meie siin paberil pikalt-laialt unistame, jõuab despootia nii umbes saja aastaga ära õgida mitte sada, vaid viissada miljonit pead.» — *Toim.*

² Muidugi peab säärane ümberpaigutamine varem või hiljem viima selleni, et me vabastame oma eestkoste alt Ida-Euroopa. Samuti ei saa juttugi olla ühegi äärrahva vägivaldsest hoidmisest meie maa piirides. — *Aut.*

du; ei liiguta mitte ainult piirialadelt sise-
maadele, vaid ka välispidistelt ülesannetelt
sisemiste suunas. Ühesõnaga: kõikjal pealis-
pinnalt sisemusse. Seda nõuab meilt meie
inimeste, meie perekondade, meie koolide,
meie rahva, meie vaimu, meie elukeskkonna,
meie majanduse tegelik (mitte näiline) olu-
kord.

Alustagem otsast: majandus. On paradok-
saalne, lausa uskumatu, et sellisel militaarsel
suurriigil, kes välispoliitikas on olnud hiil-
gavalt edukas, on nii lootusetult umbejooks-
nud majandus. Kõik see, mida me oma majan-
duses saavutanud oleme, pole mitte kvalitee-
di, vaid kvantiteedi tulemus, saadud inimtöö-
jõu ja toormaterjali määratu raiskamisega.
Mistahes toodang läheb oma tegelikust väärtu-
tusest tunduvalt rohkem maksma, kuid riik
ei tee kulutustest väljagi. Meie «ideoloogiline
põllumajandus» on juba muutunud terve
ilma naerualuseks ja õige pea — ülemaa-
ilmse toiduainete defitsiidi korral — oleme
kogu maailmal nuhtluseks kaelas. Ülerah-
vastumise, maade kurnatuse ja vaeste koloniaalriikide
iseseisvumise tõttu puhkevad maailma
paljudes paikades üha sagedamini
näljahädad — st inimesed *pole võimelised*
vilja tootma. Meie ju ei tooda vilja piisavalt,
juba üksainus põua-aasta ajab meid upakile
(kuigi ajalugu tunneb ka seitsmeaastase tsükli-
ga maaharimist). Ja kõik ikka seetõttu, et
me *ei taha* tunnistada: kogu see meie kol-
hoosikord on olnud üksainus suur viga. Sajandeid
on Venemaa vilja *välja vedanud*, enne
I maailmasõda igal aastal 10—12 miljonit
tonni, ja nüüd äkki, kui uus riigikord on kest-
nud 55 aastat ja ülistatud kolhoosikord 40
aastat, oleme me sunnitud 20 miljonit tonni
sisse vedama. Lihtsalt häbi, oleks juba nagu
aeg ärgata! Küla, millel Venemaa on sajan-
deid püsinud, on muutunud tema kõige nõr-
gemaks kohaks! Pikki aastakümneid oleme
oma kolhoosiküla kurnanud, kuni tast said
kõik mahlad välja imetud, ja kui lõpuks
kuulutasime maa jälle väärtuseks ja otsusta-
sime maatööd õiglasemalt tasustada, siis selgus,
et on LIIGA HILJA. Maaharija usk asjasse,
kogu tema huvi oli hävitatud. Ehk nagu öel-
dakse: mis läind, see läind, ei aita siin enam
kuitahes rasked rahad. Maailma ähvardava
toidupuuduse taustal on meil vaid üks võima-
lus oma maad ära toita; loobuda pealesunnit-
tud kolhoosidest ja jätta alles ainult vaba-
tahtlikud. Ida-Siberis tuleb aga luua (muidugi
läheb see kalliks maksma) niisugune
põllumajandus, mis toimib loomuliku majan-
duse seaduste järgi, mitte agitaatorite kihut-
ustöö ja põllule mobiliseeritud linlaste toe-
tusel.

Ilmselt on teile teada (see nähtub teie
määrustest), et meie rahvamajanduses, üldse

kogu riigiteenistuses ei vaevu inimesed end
kroonu heaks kuigivõrd pingutama. Vastu-
pidi, igal võimalusel petavad (ja varastavad),
ajavad tööajal omi asju (praeguste palkade
juures on see küll täiesti loomulik), kõik
tahavad vähem tööd teha ja rohkem raha
saada. Arvestades niisugust mõttelaadi, küsi-
gem: mis tähtaegadest meie maa päästmisel
saab siin üldse juttu olla?

Kuid veelgi laastavam on viin. Ka see on
teile suurepäraselt teada, isegi üks määrus
käis teil selle kohta — ja mida see muutis?
Kuni viin on riigitulude tähtis allikas, ei
muutu midagi ja me võime rahulikult selle
kopika nimel oma rahva tervist hävitada.
(Kord väljasaadetuna töötasin ühes tarbijate
kooperatiivis ja mäletan täpselt, et viin moos-
dustas meie käibest 60—70 protsenti.)

Kõik need *materiaalsed* saavutused, mille
üle me nii piiritult uhkust tunneme, on tu-
hat korda tühisemad kui see, milline on
inimeste moraal ja vaimne seisund, tema
suhe kaasinimesse ja ühiskonda.

Strateegia, mida me geograafilises plaanis
nimetame Ida-Siberi hõlvamiseks ja majan-
duslikus mõttes stabiilsuse saavutamiseks, ja
kõik selle rakendusala (linnaehitus, trans-
port, sotsiaalne sfäär) tuleb allutada *kõl-
beliste* ülesannete lahendamisele. Kogu
selle liikumise lõppeesmärgiks peab saama
rahva füüsiline ja vaimne tervis.

XX saj tööstuses, teede- ja linnaehituses
tehtud vigu on võimalik vältida, kui me raja-
me enam kui poole oma riigist uuele, veel
rikkumata alale. Kui me ei taha mingeid tühi-
seid väärtusi taga ajades ühepäeviliblikana
elada, vaid luua oma lastele puhta vee ja
õhuga kodu, siis tuleb meil loobuda paljudest
mürgiste jäätmetega tootmisharudest. Öeldak-
se, et seda nõuab riigi kaitsevajadus. Kuid
tegelik kaitsevajadus on meil *kümme korda*
väiksem kui me ette kujutame: paaniliselt
otsime ja leiame seda endale küll Atlandi,
küll India ookeanil. Lähema poolesaja aasta
jooksul on meil ainult üks tõeline kaitsevaja-
dus — kaitsta end Hiina eest, parem aga
temaga üldse mitte sõjida. Hästi funktsioneer-
riv Ida-Siber on ühtlasi ka parim kaitse Hiina
vastu. Peale Hiina ei ähvarda ega ründa meid
siin Maa peal *mitte keegi*. Rahuaega arves-
tades oleme kõvasti üle relvastunud; me too-
dame tohutul hulgal relvi, mida siis kohe
paremate ja värskemate vastu vahetame, me
õpetame välja terve armee isikkoosseisu,
kes aga tegeliku sõjalise kokkupõrke ajaks
juba ammu rivist väljas on.

Kui Hiina välja arvata, on meil täikiks
ajaks julgeolek kindlustatud. See võimaldab
meil aastateks sõjalisi kulutusi kõvasti kärpi-
da ning vabanenud summad majandusse pai-

gutada. Tehnoloogiline allakäik pole väiksem oht kui sõda.

Kätte on jõudnud ka aeg vabastada Venemaa noorsugu üldkohustuslikust sõjaväeteenistusest, mida pole ei Hiinas ega USAs, mitte üheski suuremas riigis. Seda sõjaväge ühel pidama ajab meid ikka seesama militaarne ja diplomaatiline edevus; peaasi, et oleks prestiiži ja laia joont, et aga saaks oma võimu veelgi laiendada. Ometi tuleb sellest kõigest loobuda ja asuda iseenda füüsis ja vaimu päästma. Pealegi on meile kes teab sust pähe tulnud arusaam, et noormehi ei saa teistmoodi riigile kasu tooma *kasvatada*, kui ilmtingimata mitu aastat sõjaväeteenistuse katlas keetes. Isegi kui möönda, et me ei suuda oma julgeolekut tagada muidu, kui peame võtma sõjaväkke *kõik* noormehed, ka siis on võimalik tublisti vähendada teenistus-aega ja muuta sõjaväe «kasvatustöö» inimlikumaks. *Seemiselt* kaotab meie rahvas hoopis rohkem, kui seda suudab kinni maksta meie paraadide väline sära.

Kui vähendame järsult relvastust, siis vabaneme ka nendest tüütutest ja närvesöövatest lennukitest, mis vahetpidamata tiirutavad kogu meie suure maa kohal, viies läbi oma lakkamatuid õppusi. Nad ei anna rahu päeval ega öösel, mõirgavad ja undavad, häirivad sadade tuhandete inimeste elu, puhkust ja und (muide, iga endast vähegi lugupeidav ülemus on oma suvilarajooni kohal need lennud ära keelanud). Kõik see on kestnud aastakümneid ja loomulikult mitte meie maa «päästmise» huvides, vaid mängus on olnud seesama edev soov endast uhket muljet jätta. Andke maale tagasi loomulik *vaikus*, ilma selleta ei saa ükski rahvas elujõuline olla.

Juba pool meie elanikkonnast on sunnitud elama linnades. Et see elu on täiesti loomuvastane, selles olete veendunud ka teie ise, kes te kõik üksmeelselt igal õhtul oma suvilatesse põgenete. Ja kõik te olete juba piisavalt vanad, et mäletada, missugused olid linnad enne autode võidukäiku. Need olid inimsõbralikud, mugavad ja turvalised linnad, kuhu mahtusid kõrvuti elama niihästi inimesed, hobused, koerad kui ka trammid. Ohk oli alati puhas, talved olid lumerohked ja kevaded täis aedade õitelõhna. Peaaegu kõigil oli oma aed ja vaid harva oli mõnel majal rohkem kui kaks korrust, mis on meeldivaim kõrgus inimese kodule. Inimesed nendes linnades ei pidanud rändlindude kombel kaks korda aastas kuhugi maale pagema, et veidigi oma lapsi sellest põrgukatlast säästa. Gigantomaaniast vabastatud majandus oma liigselt kontsentreerimata tehnoloogiaga (mis ei välista tema kõrget taset) mitte ainult ei võimalda, vaid lausa nõuab hajutatud planeer-

ringuga linnade rajamist. Täiesti mõeldav on sulgeda kõik linna sissesõiduteed tõkkepuudega ning lasta läbi ainult hobused ja masinad, mis töötavad elektri, mitte aga mürgiste sisepõlemismootorite jõul. Ning kui keegi peab ristteel ronima maa alla, siis tehku seda masinad, mitte aga lapsed, vanurid ja invaliidid.

Just niisugused linnad tuleks ehitada meie armsasse läbikülmunud Ida-Siberisse ja soojendada ta üles nende tohutute rahasummadega, mida me praegu nii arulagedalt tuulde loobime.

Endisaegsetel vene linnadel oli veel üks, sedakorda vaimuvalda kuuluv iseärasus, mis lasi ka haritud inimestel seal elust rõõmu tunda, ilma et nad oleksid pidanud kogunema seitsmemiljonilise pealinna: Irkutsk, Tomsk, Saraatov, Jaroslavl, Kaasan ja paljud teisedki provintsilinnad olid tähtsad ja *iseseisvad* kultuurikeskused. Praegu ei kujuta ettegi, et ka meil võiks olla mõni isemõtlev ja -otsustav kultuurikeskus peale Moskva. Isegi Piiter on täiesti alla käinud. Omal ajal võis ka kuskil Võšni Volotskis ilmuda mõni unikaalne raamat, aga kas meie *Ideoloogia* juures saab niisugune asi üldse kõne allagi tulla? Kogu vaimuelu tsentraliseerimine on ebardlik nähtus, vaimne tapatöö. Ilma 40—80 vaimset iseseisva linnata pole Venemaad kui riiki olemas, on vaid mingi tardunud surrogaat. Nagu igal pool mujalgi ei lase IDEOLOOGIA ka siin meil üles ehitada elutervet Venemaad.

Iga elutahk on lahutamatu seotud inimeste vaimse seisundiga. Inimene, kes traktoriroomikutega või veoauto koletute ratastega on sunnitud puruks sõtkuma väikesed külavaheteed, või see, kes suurest ahnusest aetuna äratab oma lärmava mootorsaaga (justkui mootorrattaga, mis kuidagi paigalt ei võta) kogu küla juba varavalges üles — niisugune inimene muutub julmaks ja küüniliseks. Ega seegi pole juhus, et meil on nii palju joodikuid ja pätte, mistõttu naistel on õhtuti ja pühade ajal targem kodus püsida. Siin ei aita mingist miilitsast, veel vähem on aga kasu Ideoloogist, mis omast arust on asendanud moraali.

Et olen piisavalt kaua töötanud nii linnakuulides, siis julgen väita, et meie kooliõpetus ja -kasvatus on äärmiselt niru; ta vaid rikub ära noorusaastad ja nüristab õpilaste vaimu. Kõik on seatud nii, et õpilastel ei jääks vähimatki võimalust oma õpetajaid austada. Kool muutub tõeliseks alles siis, kui õpetajaiks hakkavad ainult vastava kutsumusega inimesed. Kuid kui palju jõudu ja vahendeid tuleb selleks kulutada! Tuleb maksta õpetajatele korralikku palka ja neid inimväärselt kohelda. Praegu on pedagoog-

gilise instituudi autoriteet meie instituutide seas madalaim ning ühel täiskasvanud mehel on häbi õpetajaks hakata. Abituriendid lendavad nagu kärbsed mee peale õppima sõjaelektronikat — kas tõesti oli meil tarvis tervelt tuhat üks sada aastat areneda, et nii viljatult lõpetada.

Saamata vajaliku (hinge)haridust koolist, ei saa meie tulevased kodanikud seda ka kodust. Me oleme olnud nii uhked oma naiste võrdõiguslikkuse ja lasteaegade üle, unustades seejuures täiesti, et see kõik on tulnud lõhutud perekondade hinnaga. Naise võrdõiguslikkus ei tähenda ju seda, et naised peaksid hõivama *niisama palju* ametiposte kui mehed, vaid et kõik need ametipostid oleksid naisele põhimõtteliselt kättesaadavad. Mehe palk peaks olema nii suur, et kahe või ka nelja lapsega perekond *ei vajaks* mingit lisateenistust, et pere ülalpidamiseks ei peaks rabama väljaspool oma põhitööd. Viisaastakute tuhinas oleme pingsalt taga ajanud vabu töökäsi ega ole kunagi raatsinud meestele korralikult maksta. Perekonna lagunemine on üks viisaastakute ränki tagajärgi. Häbi ja kurb on vaadata meie kottidega koormatud naisi tänavatel ja raudteejaamades. Pärast niisugust pilti — mida siin veel arutada või kõhelda? Et vabastada nad säärasest alandusest, tuleb ometi loobuda Lõuna-Ameerika revolutsionääride finantseerimisest.

Peaaegu kõik meie elualad on käest lastud ja et midagi parandada, on tarvis vahendeid, tööd ja kannatust. Kuid ega midagi paremat pole öelda ka n-ö *vaba aja* kohta — see kulub televiisorile, kaardimängule, doominole ja muudugi viinaviskamisele, ja kui mõni ka midagi loeb, siis kas spordisõnumeid, detektiivlugusid või ajalehtede kujul todasama Ideoloogiat. Kas see siis nüüd ongi see imeline sotsialism-kommunism, mille nimel on toodud kõik need ohvrid ja hukkunud 60—90 miljonit inimest?

Sisemine areng on meile kui rahvale hoopis tähtsam kui välise jõu laiendamine. Kogu maailma ajalugu näitab, et rahvad, kes on rajanud impeeriume, on vaimselt alla käinud. Suure impeeriumi huvid ja rahva kõlbeline tervis on ühitamatud mõisted. Meil pole mingit õigust leiutada endale internatsionaalseid kohustusi ega raisata nende peale raha, kui meie oma rahvas on kõlbeliselt niivõrd laostunud — kui me ikka peame end oma rahva poegadeks.

Kas poleks juba aeg Vahemeri omapead jätta?

Aga eeskätt tuleb siis sinnapaika jätta Ideoloogia.

(Järgneb)

Tõlkinud Aivar Kull
Toimetanud Tiit Sang

RAOUL KURVITS

URMAS MURU

Tehnodeelilise ekspressionismi manifest

Tehnodeelilis-ekspressionistlik keskkonnaestetiika põhineb ühelt poolt käesolevate industriaalsete ja tehniliste võimaluste loogikal ning selles sisalduval irratsionaalsusel, teiselt poolt aga looja täiesti subjektiivsel maailmatunnetusel.

Tehnodeelilise ekspressionismi meetod seisneb orgaanilise maailma ja mehhaanika ürgseimate kunstiliste arhetüüpide otsimises ja kõrvutamises, mis läbi ilmneb nende tegelik samasus.

Tehnodeeliline ekspressionism eeldab looja varjamatut individualismi ning pole mõeldud järgimiseks.

Tehnodeeliline ekspressionism on neomodernse maailmatunnetuse põhjamine väljendus. Tehnodeeliline ekspressionism aksepteerib tehnika arengu saavutused, kuid ei käsitle neid iseseisva esteetilise väärtusena või loodusest võõrandunud nähtusena, vaid looduse osana. Omaks võttes tehnosteetika minimalistliku kujundisüsteemi ja anorgaanika struktuuralsuse, otsib tehnodeelia sealjuures maksimaalselt orgaanilisi proportsioone. Mainitud printsüübid tulenevad konkreetsetest kliimaatilistest ja rassilistest iseärasustest. Kliimaatiliste teguritena tulevad arvesse eelkõige ükskõikselt karmi loodusega seotud assotsiatsioonid, mis vastavad eestlaste temperamenditüübile, tema bioloogilisele koodile. Ajaloolised tingimused on soodustanud eestlase energia sissepoole pööratust ning tinginud staatilistel ideaalidel põhineva esteetika, mis rahvusliku keskkonnakunsti tekkides leidis adekvaatseima väljenduse funktsionalismi näol. See on esteetika, mis tekib sellesama energia suunamisel väljapoole. Vaoshoitus ei ole meie püsiomadus, vaid on raskepärane energia latentne seisund, mille minetades vallanduvad raskepärased liikumised.

Ekspressionistlik keskkonnakunst on suures osas hallutsinatsioonid, sonimine. Ekspressionistlik looming sünnib ekstaasis. Väik-

semate teoste puhul piisab vaimustusest. Tehnodeeliline ekspressionism on hallutsinatsioonid ja sonimine pluss maksimaalne distsiplineeritus. Maailm sarnaneb kujutlusele lõpmatust sirgjoonest; kogu emotsionaalne informatsioon väljendub nurgas, mille all see sirgjoon on tõmmatud.

Linn on ...

Linn on ...

Majad on ...

Majad on ...

Uksed on ...

Mööbel on ...

Arhitektuaarsed vormid on emotsioonide jääkproduktid. Psühhofüüsilisest armastusest settib jääkaine abstraktsete kujundite näol, mis on möödaminnes vormistatavad linnaks, linnaks, majaks, majaks, ukseks, mööbluks. Tõelisuseks osutuvad ainult inimestevahe- lised tunded. Eero Jürgenson: «Huvi pakub vaid teose algtooge. Loomeprotsessi käigus idee areneb, hargneb ja deformeerub, ning hajub algse nägemuse ähmastudes lõpmattusse.»

Ekspressionistlik looming on seotud kujundi intensiivsele mõjule proportsioneerimisega. Erilise rafineerituse saavutab ekspressionistlik keskkonnakunst oma taotluses realiseerida emotsioone industriaalsete tüüp-konstruksioonide abil. Seeläbi avaldub manifesteeritava suuna tehnodeeliline olemus.

Ekspressionist loob alati iseendale, ta ei pea dialoogi keskkonnaga ega tellijaga. Objekti keskkondliku sobivuse ja psühholoogilise mõjuga arvestamine on ruumikunsti eelduseks. «Üks on kindel — see, et ruumi võib vaadelda kui ühte teadvuse seisundit» (Peep Urb).

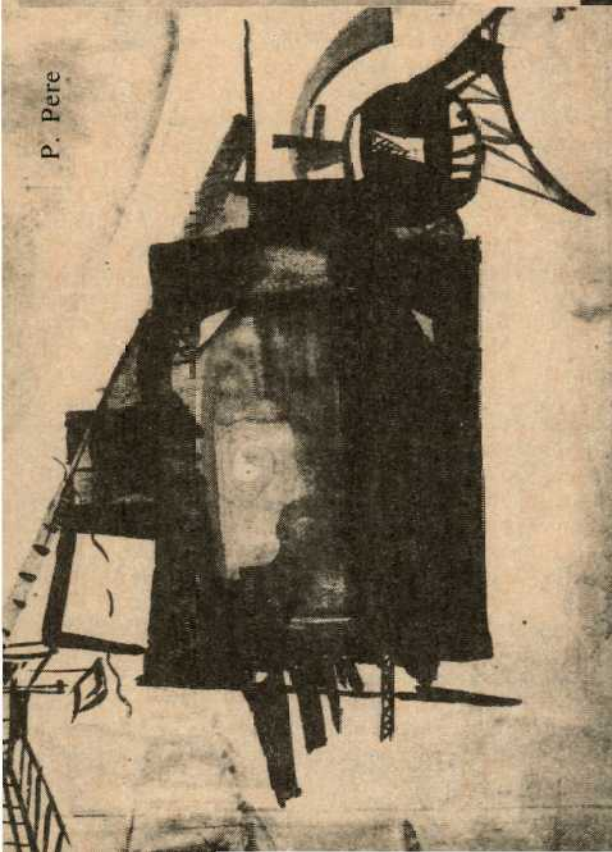
Ekspressionist projekteerib keskkonda niimoodi, et oma unenägudes oleks tal võimalus selles realiseerida oma varjatud kirgi.

Ekspressionist projekteerib keskkonda erootilise pihitumusega. Ilu päästab.

Ekspressionist projekteerib keskkonda, fikseerides oma hämmastust, mida temas tekitab universumi totaalne süütus. (Märts, 1988.)

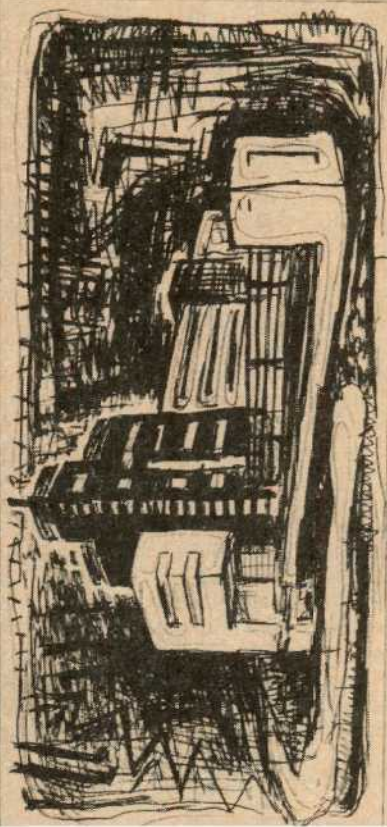
Tehnodeelia — tehnomaailma ilmutus läbi transi (tehnodeeliline — tehnoilmutuslik).

P. Pere



U. Muru

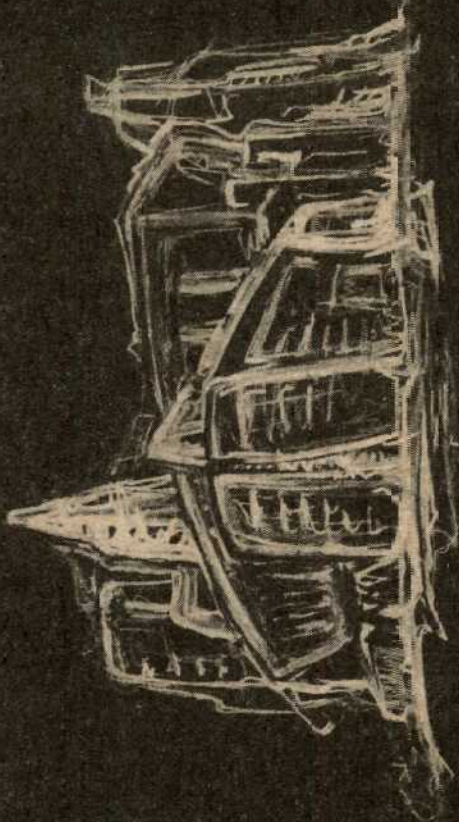
P. Urb



R. Kurvits

page 31 22

1950-1951



MEIE INTERVJU

OLI KUNAGI

Johnny B. Isotamme küsitlesid Priidu Beier ja Viktor Niitsoo. Kirja pannud ja paari Johnny B. luuletusega täiendanud Priidu Beier.

Ühel juulikuu pühapäevaõhtul kogunes Jõgevale Viktor Niitsoo korterisse väike seltskond. Lisaks korteriperemehele võtsid laua ümber istet veel Priidu Beier ja Jaan Isotamm. Viimane on rohkem tuntud Johnny B. Isotamme nime kasutanud luuletajana. Kunagi on ta enda kohta kirjutanud: mina johnny b minevikus myyriiga poksi ja ja pea lõhkuja vastu myyri nyud sellesama myyri varjus istuja ja selja sygaja vastu myyri tulevikus myyri harjal troonija tähtis vastik ja paks («Mina»).

Nüüd ei paistnud ta küll eriti paks ega tähtis, oli Tartust Jõgevale sõitnud mitte isikliku «Volga», vaid hariliku reisirongiga. Mõõdetud lonksudega jõi ta laua otsas teed. Ainult teepakil sارانud kuldseid ingliskeelsed kirjad reetsid korteriperemehes Lääne orientatsiooni esindajat ja ERSP liiget. Muu korterisustus oli küll täiesti nõukogulik.

Kohe alguses tekkis ülitagasihoidliku Johnny B. Isotammega väike vaidlus, kas on mõtet avaldada «Vikerkaare» lugejatele põhjust, miks talt seda intervjuud võetakse. Lõpuks leidsime, et jätame selle põhjuse saladuseks. On ju seni Johnny B. isikut ümbritsenud nii palju saladusi ja põhjendamatu klatši, et kõike seda ühe õhtu jooksul kummutada kõikis ka kolmel inimesel üle jõu.

Jaan Isotamme lapsepõlv ja noorus kujunes üsna kirjuks. Sündinud on Tartus, kus isa oli linna statistikabüroo juhataja. Hiljem sai aga koos vanematega sõja-aegsel ja sõja-järgsel ajal mööda Eestimaad nii palju rännata, et ainuüksi koole, kus õpitud, kogunes kümme-kolme. Kauem jäid Isotammed peatuma Tallinna, Polli Viljandimaal (seal algas Jaani koolitee), Järvakanti. Järvakandi ajast mäletas ta koolimaja juurest möödakihutanud NKVD autode karavani ja varsti seejärel puhkenud lahingukära lähedases metsas. Tema, nagu enamiku eestlaste jaoks, oli Eestimaa okupeeritud maa. Neid, kes uut korda toetasid, oli tühine vähemus. Ja neid vaadati maal kooliõpilaste hulgas arusaama-

tuse ja imestusega. See kord tundus liiga julma ja absurdse. 49. aastal põgenes nende juurde Järvakanti lell, keda taheti Siberisse küüditada. Selle peale, et tema asemel võidakse sinna saata ta alaealised lapsed, lell ei tulnud. Nüüd ei jäänud tal midagi muud üle, kui ise kohalikku Julgeolekusse minna ja paluda, et teda neile järele saadetaks. «Ei, meie enam ei saada. Sõida nüüd oma raha eest,» naerdud seal lellele näkku. Ja see sõitiski siis oma käe peal neile järele.

50. aasta suur kaardripuhastuslaine tabas ka Jaan Isotamme isa. Natsionalistiks võis saada juba selle eest, et olid iseseisvuse ajal Tartu Ülikoolis õppinud ja mõnda üliõpilaskorporatsiooni või -seltsi kuulunud. Isa vallandati Järvakandi tehastest ja tükk aega tuli tal töökohti vahetada. Lõpuks õnnestus perekonnal Ulilas paigale jääda. Jaan Isotamm õppis Tartu III Keskkoolis ja seal tekkis tal üheksanda klassi poisina mõte luua põrandaalune noorteorganisatsioon, kes alustaks võitlust Eesti iseseisvuse eest. Vanemaid loomulikult asjasse ei pühendatud. Poliitikaga tegelemise eest oli ju kodus kogu aeg hoiatatud. Mingeid muid ässitajaid-õhutajaid selleks teoks peale omaenese solvatud õiglustunde ja nooruse ei suutnud Jaan Isotamm ka nüüd meenutada. Polnud tal vanemaid kogenumaid nõuandjaid ega «Ameerika Hääle» instruksioone. III keskkooli Tiigi tänava ühiselamus kujunes Eesti Noorte Maleva tuumik, kuhu kuulusid kümme-kolme poissi. Niisama palju oli neid, kellega püüti kontakti astuda, kuid kes keeldusid organisatsiooni liikmeks saamast. Koputajaid polnud nendegi seas. Eesti Noorte Malev loodi 1956. aasta märtsis ja eksisteeris detsembri lõpuni. Eesmärgiks seati rahumeelne poliitiline selgitustöö, kuid igaks juhuks oli kogutud ka relvi. Malevale sai saatuslikuks suurem lendlehtede levitamise aktsioon Tartus novembri alguses. Lendlehti, kus kutsuti toetama Ungari revolutsiooni, oli trükitud kirjutusmasina peal umbes 300 eksemplari. Kogu linn oli jaotatud sektsioonideks, kus kahekaupa lendlehti üles kleebiti ja postkasti lasti. Lisaks trükitud lendlehtedele olid ka mõned käsitsi kirjutatud. Sellest hakkaski asi hargnema. Paar päeva hiljem korraldati Tartu koolides kirjand. Käekirja järgi tehti kindlaks kaks lendlehti käsitsi paljundatud poissi. Neid hakati jälgima ja paari nädala pärast oli ka kogu ülejäänud

seltskond teada. Detsembri lõpus poisid arretereiti. Jaan Isotamm oli oktoobris saanud 17-aastaseks. Talle tuldi järele koju Ullasse. Kuigi arretereerimist oli oodatud (nad olid märganud jälitamist), tõi kümnetunnine läbiotsimine lagedale kõik organisatsiooni suure hoolega peidetud dokumendid. Kaasa viidi ka Jaan Isotamme Gustav Suitsust mõjutatud luuletused, mis asuvad tänapäevani Julgeoleku arhiivis. Tartust viis tee varsti Tallinna Patarei vanglasse. Suurt vaeva poistega näha ei tulnud, sest süü võeti varsti kogemuste puudumise tõttu puhtsüdamlikult omaks.

V.N. Mis seisus Sa sinna kohtusse jõudsid? Kas Sind oli juba läbi vintsutatud ja maha tallatud? Ootasid 25-aastast istumaminekut?

Ei, 25 aasta kohta lohutas mind juba uurija major Ljaptsihhin, et paragrahv on maksimumaalselt 10 aastat. Ja noorus on ilus aeg, võib-olla mõnel seal kohtus kripeldas ka midagi, aga muidu olime väga bravuursed, isegi ülemeelikud. Mingi tragöödia see meile ei olnud. Ja kui teisel päeval prokurör Jakobson, kes meid esimesel päeval hirmsasti sõimanud oli, teatas, et tema isiklikult nõuab mulle 8 aastat, siis see oli veel kaks aastat vähem. Ja kui siis kohtunik Afanasjev, kes meid ka küllaltki-küllaltki sõimas, teatas, et Eesti NSV Ülemkohus mõistab mulle 7 aastat, siis oli see juba kolm aastat vähem. Ja erilist muret ei olnud. Seitsmeteistaastaselt ei ole ajast sellist ettekujutust, et mõista, mis see tähendab. Ja tõttõelda läks see 7 aastat küllaltki kiiresti.

P.B. Millised olid Su muljed Patarei vanglast ja laagrist? Mida ta andis Sulle kui luuletajale ja kodanikule või mida ta ära võttis?

Siin pean ütleva seda, et ma sattusin vanglasse ja laagrisse GULAGi kõige paremal hetkel. Terve minu edaspidine laagri-aeg oli olude pidev halvenemine. Ahaa, minu esimene kambrikaaslane Patarei vanglas oli Taivo Uibo, ta oli sinna sattunud koos oma grupiga. Kohus oli tal jaanuaris. Ja umbes kuu aja pärast ütles mu kasvataja (mulle kui alaealisele oli vanglas isegi selline ametnik ette nähtud), et Taivo on viidud Mordvasse ja et meie tõenäoliselt läheme sinnasamasse. Meie muidugi geograafiat tundsim ja teadsime, et Mordva ei ole Vorkuta või Magadan. See oli siiski sugurahvas ja kliimaatiliselt asus ta ka küllaltki heas kohas. Nii et see ei hirmutanud ka enam.

V.N. See oli selline aeg, kus ühelt poolt tulid Siberist tagasi küüditatud ja vangid, kuid toimus ka teisesuunaline liiklus. Ja teie ei olnud ainuke selline noortegrupp, kes Eestist uuesti laagrisse liikus.

Jah. Sel ajal oli Moskvas otsustatud

koondada enamus laagritest Mordvasse. Meie sattusime sinna selle põhilise noortelainega, mis eriti 56. aastal kõigis N. Liidu osades pihta hakkas. Veel oli sinna jäänud üksikuid vanemaid poliitvange, keda polnud mingil põhjusel vabastatud. Varsti hakkas aga tagasi tulema ka neid, kes olid hiljuti lahti lastud. Ise olin põhilise aja 7. laagris. See oli üks suuremaid oma 2000 vangiga. Numeratsiooni järgi otsustades oli Mordvas 19 laagrit. Osa neist jäeti küll maha, aga enamus olid poliitvangide omad. Silma torkas baltlaste ebaproportsionaalselt suur osakaal poliitvangide hulgas. Mõnes laagris oli neid kuni 1/3. Mordva laagrid on ilusad. Nad on ühed vanimad laagrid Nõukogude Liidus — juba Uljanovi ajal asutatud. Rohelist oli väga palju. Barakid olid puust ja paigutusid segiläbi laagri territooriumile. Sellist asja nagu kriminaalvangide terror või omavahelised lahkkelid neis laagrites polnud. Tihedam kontakt tekkis baltlastel lääneukrainlaste ja noorte vene haritlastega — nende seas oli palju juute. Mordva laagritest kasvaski välja hilisem Demokraatlik Liikumine. Eestlastest võiks tuntumate nimedena märkida ära veel Enn Tarto, kes oli koos minuga üks Eesti Noorte Maleva juute, Valdur Raudvassari ja Mart Nikluse. Nikluse puhul peab küll lisama, et ta oli populaarne muulaste hulgas, kuid eestlastega ja eriti eesti noortega tal nii tihedat läbikäimist ei olnud.

Tunne Kelam ütles oma intervjuus maikuu «Loomingus», et laagrites puudus eesti intelligents. Millised olid Sinu tähelepanekud selle kohta pealt?

Et haritlased täiesti puudusid, see on loomulikult vale. Ta peab vist silmas, et puudus nõukogude ajal üleskasvanud intelligentide põlvkond. Vanemaid haritlasi oli küll ja nad avaldasid meile oma mõju. Näiteks Enn Uibo.

P.B. Enn Uibol oli Eesti Vabariigi ajal ilmunud kaks luulekogu. Ja Sina olevat laagrist vabanedes toonud sealt välja üle saja Uibo luuletuse, mis Sa pähe olid õppinud. Hiljem levisid nad vist ka tänu Sinule rahva seas. Aga Uibo mõju Sinule kui luuletajale?

Mina laagris enam oma noorpõlvharrastuse — luuletamisega — ei tegeleenud. Mingi õpetaja või luule alal mõjutaja ta mulle ei olnud. Mind huvitas rohkem see, et ta kuulus taarausuliste hulka ja tahtsin sellest rohkem teada saada. Aga muidugi isiksusena, inimesena oli ta ületamatu. Teda võiks kõigile ainult eeskujuks seada. Isegi tema halvad omadused olid neis tingimustes enemini vourused. Muidugi peab tegema vahet kahe asja vahel: luule kui lihtsalt luule ja luule kui võitlusvahend. Ennu luuletused olid enamasti võitlusvahendid. Selles

olustikus, kus meie olime, olid nad väga vajalikud. Hiljem on nii mõnigi öelnud, et luuletajana ta polnud ju suurem asi. Aga kuidas ja kellega teda võrrelda?

Kui võrrelda teda näiteks varase Juhan Smuuliga, siis võib öelda, et ta oli täiesti korralik luuletaja.

V.N. Aga kujunemis- ja haridusteelt? Kas see oli Sinu jaoks mahavisatud aeg?

Ei. Väga palju sai loetud ja vaieldud. Laagrisse võis tellida kõiki Eestis ilmuvaid raamatuid ja ajakirju. Luulest sai loetud Sanga, Krossi ja Kaalepit. Neid soovitas just Uiho. Ma olen isegi nalja teinud ja mõnele, kes on küsinud, mis kooli ma lõpetanud olen, vastanud, et olen lõpetanud Beria-nimelise Eluülikooli. Need on imestanud, et selline kool ka olemas on. Me püüdsime teha laagri aega enda jaoks täiesti tühiseks ja mõttetuks. Leidsime, et see on õppimise ja kontaktide loomise aeg. Püüdsime ka midagi tegelikku teha, ja tulemuseks oli 1962. aasta Eesti Rahvustaste Liidu protsess. Mina olin veel laagris, kuid mind toodi Tallinnasse nende protsessile tunnistajaks. See oli täielikult Mordvas loodud organisatsioon, mis kandis laagris küll veel Uusrahvustaste Liidu nime. Selle eesotsas seisis eelpool mainitud Taivo Uiho ja Enn Tarto oli ta paremaks käeks. Mordvasse tulid nad tagasi kuuekesi: kolm endist, ennetähtaegselt vabanenud Mordva poissi ja kolm uut. Mina istusin oma seitse aastat täpselt ära. Kord küll toodi komisjoni ette, kuid laagriülesel iseloomustus oli nii halb, et karistust ei vähendatud. Ja võib-olla oligi parem. Jäi seetõttu teist korda tagasi tulemata.

P.B. Viktor Niitsool oli mälestusi nõukogude vanglast ja laagritest. Temal küll 80. aastate algusest. Ühiste mälestuste najal leiti, et elu nõukogude vanglas oli neil aastatel vaimselt hoopis vabam kui väljaspool vanglamüüre. Keegi ei teinud seal erilist numbrit vabamatest mõtteavaldustest riigikorra ja -juhtide kohta. Niitsoo meenutas, et laagri ülem oli neil lausa soovitanud end laagris tühjaks rääkida, kuna vabaduses oleks neil see võimalus puudunud. Mordva laagrites oli juba 50. aastate lõpul demokraatia arenenud nii kaugele, et eri rahvustest vangid kasutasid isegi rahvus-sümbolikat, mille eest vabaduses inimesi vangi pandi. Nii kasutanud ka eestlastest korvpallimeeskond laagris oma vormil sinimust-valget värvikombinatsiooni. Rahulikult lastud baltlastest vangidel kanda peas ka saksa mägiküttide müts. Probleem oli tekkinud alles siis, kui see mood ka venelaste ja teiste rahvaste hulgas levima hakkas. Ükskord *proverka* ajal rebis režiimiülem Agejev

selle mütsi juudi poisi peast ära ja trampis jalge alla, karjudes, et baltlased võivad, sest nemand on sündinud fašistid. Juutidest olevat tal aga parem arvamused. Kohe laagrisse jõudes olnud Jaan Isotamm ühe suurema ebaõnnestunud põgenemiskatse tunnistajaks, mille teinud leedulased. Laagrisse toodi tagasi yaid vankritäis laipu. Üks laipadest hakanud end hunnikus liigutama, selgunud, et tal oli veel eluvaim sees. Tema pääsenud ainsana eluga.

Midagi neist laagrielamustest on jäänud ka luuletaja Johnny B. Isotamme unenägudesse.

Või nagu ta ise kirjutab:

oma unedes näen mina

sygisest maad

mudaseid põlde ja poriseid teid

vareseparvesid raibete kallal

huntide jäljaseid vilkumas silmi

ilmsi kuid igavest kevadet käin

lilledevaipadel kepsu lööb jalg

lõokeste laulu on täis minu teed

õitsemist õhk ja sireleid peod

oma unedes kohtan ma

orjade varje

libusid vargaid ja santide karju

akendest hiilivad vördjate lõustad

peldikust loodete jäänuseid leian

ilmsi kuid kauniste neidude hulgas

pruunid ja paljad piiramas mind

sõprade tugevaid käsi ma tunnen

kõrvus vaid laul ja lustilik naer

oma unedes kardan ma

pimedaid öid

mõrtsuka kaigast tyrannide tyrme

kuhu ka vaatan seal rippumas kõis

verepenide larin kannul mul käib

ilmsi kuid maailm on lahti mu es

minu soovide saared ja pilvede linnad

kosmose kaugused merede põhjad

iseandagi eest ära võin minna

(«Kuni ärkamiseni»).

Mis siis ikka. Tuleme nüüd vabanemise

juurde. Sel ajal vabaneti otse laagrist, nüüd

sõidutatakse nad tagasi Patarei vanglasse.

Mis tundega Sa välja tulid? Millised olid

edaspidised plaanid?

Mina tulin laagri väravast välja suure

sõimlemisega, sest nad ei andnud mulle kõiki

mu raamatuid kaasa, ähvardasid veel kartsa

panna vastuhakkamise pärast. Imelik oli.

See oli 63. aasta esimesel jõulupühäl.

Viimane aasta oli natukene erinev, sest me

olime kõik läbi teinud selle 62. aasta vahele-

jäämise ja sealhulgas ka ühe olulise kogemuse

võrra targemad. Seni olime mõelnud, et

laagri omad on need, kellele võib alati

kindel olla. See protsess tõi just meie hulgas

välja rectureid. Ma olin mingil moel juba

ümbert orienteerunud ja vanust oli küllaltki:

olin juba 24-aastane. Selle aja ideaaliks oli

tulla kuskile Eestisse, metsapadrikusse pageda ja seal omaette olla. Kohale jõudes osutus see muidugi täiesti teostamatuks. Tagasi jõudsin juba Tartusse, sest vanemad olid samal aastal Ulilast Tartusse kolinud.

P.B. Edasi võiks rääkida Jaan Isotamme töömehebiograafiast, sest ülikooli astuda polnud tal mingit lusti: sealsed ühiskonnateaduste programmid tundusid südametunnistusele vastuvõetamatud. Üldiselt oli see töömehe-elu väga kirju ja seisnes enamasti kraavikaevamise mitmesugustes maaparandus-organisatsioonides. Kõige pädevama ülevaate annab sellest 1970. aasta 22. mai «Edasi» pikas hurjutusartiklis «Ka Jupiterile pole kõik lubatud!». Seal leiab huviline lugeja, et tolleaegse Tartu NAKi esimees Johnny B. Isotamm seisab juba teist korda joomyise ja kaklemise pärast kohtulaua ees. Aiaulaadne juhtum, et noori kirjanikke niiviisi läbi ajalehe karskusele kutsutakse.

P.B. Kuidas siis juhtus, et Sa järsku jälle luuletama hakkasid, millest laagris loobunud olid?

Vabanemise järel sattusin Tartus juhuslikult üliõpilaste seltskonda. Enamasti olid nad eesti filoloogid ja pooled neist loomulikult kirjutasid. Võiksin mainida Eha Pirsot *alias* Krista Kajarit, Ene Mihkelsoni, Ave Alavainut. Ave Alavainu oli tolleaegses Tartu seltskonnas väga värvikas inimene, tal oli palju tuttavaid. Ja tema kaudu tutvusin ka mina paljude noorte kultuuritegelastega. Nende eeskujul püüdsin ka üht-teist paberile panna, kuid see ei tundunud veel sellisena, et võiks teistele näidata. 66. aasta lõpul avastati mul lahtine tuberkuloos ja ma sattusin Tartu Tuberkuloosihaglasse. Seal oli palju vaba aega, hea toit ja omaette olemine. Nüüd võtsin luuletamise tõsisemalt käsile ja leidsin ka oma stiili, mis vähemalt esimesel pilgul kellegi teise omaga eriti ei sarnanenud.

P.B. Sinu luulet seostaks kõige rohkem biitnikega ameerika kirjanduses, Ginsbergi ja Ferlinghettiiga. See on enamasti vabavärsis, kuid leidub ka vabalt riimitud tekste, näha on isegi regivärsi mõjusid. Aga kõige huvitavamaks muudab Sinu luule muidugi vahetu kaasaelamine oma aja ja põlvkonna peamistele probleemidele. Varsti peale biitleid ja miniseelikuid tulid ju ka Praha kevad ja Pariisi mai. Luule oli sel ajal moes.

Jällegi mul vedas. Nagu ma sattusin laagrisse kõige paremal ajal, nii hakkasin ka luuletama enda jaoks parimal ajal. Sest kohe hakkasid ju ilmuma käsikirjalised almanahhid. Oli mingi üleminekuperiood. Noored luuletajad olid muutunud väga iseteadvaks, aga toimetajad kippusid ikka veel

lasteaiatäditlikult õpetama ja näpuga näitama: tee nii ja tee naa. Ja protestimärgiks selle vastu tekkis nagu iseenesest mõte, et mis me nendega üldse õiidame: anname ise välja. Nii sündiski esimesena Tallinna NAKi «Hees». Mina sattusin selle teise numbrisse. Tartus hakati kokku panema almanahhi nimega «MARM». Tallinnast tuli viisakas noorherra Jaak Jõerüüt ja palus «Heesile» kaastööd. «MARMi» toimetab triumviraat: Eller, Remsujev, Jaan Unt. Mind teati juba avalike esinemiste kaudu ja mu luuletusi oli käitsi ümber kirjutatud. Kui esimesed lähemad tuttavad olid mu luuletamist aktsepteerinud, siis hakkasin ma lihtsalt jõhkra inimesi kiusama: käisin ringi, patakas luuletusi taskus, ja seal, kus võimalik situatsioon tekkis, esinesin. Esinesin kõigvõimalikel jooapidudel ja muidu seltskondades, lugesin ka lihtsalt ettejuhtunud tütarlastele oma surematuid luuletusi.

«MARM» sai valmis 68. aasta mais ja varsti astus enamik sellest seltskonnast Tartu NAKki. Meid võeti päris rõõmuga vastu, sest seal valitses hetkel naiste ülekaal ja veidi sinisuklik atmosfäär. Mäletan, et läbirääkimisi pidas sel teemal meiega Kalle Kurg. Mingisuguseid alandavaid katseaugu või vastuvõtutingimusi siis ei olnud. Ei tehtud ka vihjeid mu poliitilisele minevikule. KL Tartu osakonna sekretär oli siis Kalju Kääri. Pean ütleva, et minu suhtes käitus ta kui aumees. 68. aasta sügisel tuli Tallinnas järjekordne noorte autorite seminar ja seal olime ka meie kõik kohal. «Noorte Hää!» avaldas kohe sealt väikese valiku ja ka minul ilmus üks luuletus «Beduiinitar». See oli mu esimene avaldatud luuletus. Nende jaoks oli see poliitiline luuletus ja assotsieerus Araabia-lisraeli sõjaga. Kui palju praegusi suuri kirjanikke on oma esimese trükidebüüdi teemaks valinud kunagi Suure Oktoobrirevolutsiooni ja targa Lenini.

P.B. Kas nüüd oli Sul selge, et Sinust peab saama kirjanik?

Oh ei! Luuletama hakkasin ma ikka pulli pärast ja olen seda kogu aeg teinud. Just siis, kui vaatasin, et asi kisub tõsiseks, hakkas ka luuletamisisu vähenema. Selliseks tõeliseks kretiiniks, keda rahvas kirjaniku pähe kummardab, pole ma kunagi saada tahtnud. Võib-olla ka sellepärast jätsin järele. Ei, ma ei pea ennast luuletajaks. Ja parema meelega räägiksin hoopis poliitikast, kuigi ma pole tänapäeva Eesti kirjutust poliitikaspetsist leidnud ühtki liikumist, millega ühineda. Aga kirjanik ma ei ole. Mul oli lihtsalt plaan, et kirjutan 13×13 luuletust ja vaatan siis, mis saab. Sellest on tingitud ka need salapärased šifrid, millega ma oma alma-

nahhides ilmunud tekste varustasin. Kokku tuli luuletusi küll tükk maad rohkem kui 169.

V.N. Jüri Adams on öelnud, et Sinu luule menu põhjuseks on kolm faktorit. Kõigepealt valisid Sa endale sellise veidra ja ameerikaliku pseudonüümi Johnny B. Isotamm. Erilist tähelepanu on muidugi pälvinud see B., mida on kord desifreeritud kui Beatnik, kord kui Beltsebul. Teiseks, Sa olid Uku Masingult üle võtnud y kasutamise ü asemel. Kolmandaks, Sa ei pealkirjastanud oma luuletusi, vaid numereerisid. Pealkirjad on sinna lisatud alles hiljem, toimetamise käigus.

Jah, mu hea sõber Jüri Adams ütles mulle juba 70. aastal suu sisse, et Johnny, Sul on aeg ära surra: siis saaks Sust suur kirjanik.

P.B. Tõesti kahju, et Sa ära ei surnud. Su luuletused oleksid siis ilmselt kõik ära avaldatud. Praegu jääb osa ikka veel Sinu lausahtlisse. Aga eesti kirjanduse ajalukku oled Sa mitmel põhjusel kindlasti jõudnud. Üks neist on see, et Sa oled nn nõukogude eesti kirjanduses tänapäevani ainus tõeline poliitvang, kel on õnnestunud oma raamat avaldada. Stalini-aegse poliitilise skisofreenia all kannatanud kirjanikud jätame sellest nimestikust välja. Sellisel taustal paistab Su kirjandusse tulek väliselt väga kiire ja kergena. Varsti olid Sa üks kuuenda luulekasseti planeeritud nimesid koos Jüri Üdi ja Toomas Liiviga. Kassett jäi küll ilmumata, kuid 1971. aasta kevadel ilmus sellest seltskonnast valik «Loomingu» Raamatukogus» pealkirjaga «Närvitrikk». Neljanda liikmena osales seal veel Joel Sang. Kriitika tunnustas Sind kohe kui oma põlvkonna kõige silmapaistvamat esindajat. Alles hiljem osutus sel kohal asuvat hoopis Jüri ÜDI. 1972 ilmus «Eesti Raamatus» Su seni ainus eraldi luulekogu «Tekstiraamat». Tänapäeval on see juba haruldus. Ja edasi ei järgnenud enam midagi. Järsku katkes kõik. Ja keegi ei teadnud Sinust enam midagi. Mis siis juhtus? Ilmselt jälgiti Su luuletajakarjääri teatud organites väga tähelepanelikult.

Ilmselt jah. Igal juhul peale seda, kui olin sõlminud kirjastuses lepingu «Tekstiraamatu» peale, võeti minuga kontakti ja soovitati nendega sõbraks saada. Esialgu oli jutt ainult sõprusest. Aga mul on sellise meestevahelise sõpruse vastu loomupärane tülgastus. Tekkis selline tunne, nagu püüaks pederast Su põlve silitada. Tekkis lihtsalt vastikustunne. Mängur olen ma loomulikult ka, aga selliseks mänguks polnud soovi. Lepingut kirjastusega ma ei katkestanud, aga otsustasin, et jäägu see viimaseks korra. Kogu küll ilmus, aga ilmumine venis pool-

teise aasta peale. Sel ajal anti luulekogusid tavaliselt 7—8 kuuga välja. Alguses kirjutasin veel enda lõbuks, aga pikkamisi suutsin sellest pahest lõplikult vabaneda. Nojah, see sõprade seltskond, kuhu ma kuulusin, lagunes ka. 75. aastal kukkusin ja murdsin käeluu. Sattusin jälle haiglasse. Nüüd tundus, et mõõt on täis. Tundsin, et veel veidi, ja must saab alkohoolik. Järsin joomise maha, ja üks sõbrad kadusid siis iseenesest ära. Nüüd olen 15 aastat enam-vähem kaine olnud.

P.B. Läheme veel korra tagasi Sinu luulekogu ilmutamise aega, sest tolaeagne noorte autorite selekteerimine avaldamiseks erines tunduvalt kirjastuse praegusest tööstilist. Nad ise pöördusid Sinu poole ettepanekuga kogu kokku panna, mitte ei jäänud ootama, kuni see isevoolu teel oleks laekunud. Perioodikas silma torrganud autoritega otsiti ise kontakti. Huvitav on ka teada, et selline kompromissitu võitlejatüüp, nagu Sa oma luules paistsid, läksid ometi välja sellele, et istusid kirjastuses Jaan Toomla ja Aksel Tammega kolm-neli tundi koos ja võtsid rida-realt oma luulekogu läbi, et vältida iga-suguseid ideoloogilis-poliitilisi süüdistusi. Mitte iga rida ei olnud Sulle jumaliku ilmuse tulemus, vaid kogu kui tervik tundus kõige tähtsam.

Enda õigustuseks võin öelda ainult seda, et juba lapsepõlvest peale olen pidanud kinni põhimõttest: väikestes asjades anna järele. On mõningad suured asjad, milles kunagi järele anda ei tohi. Ju siis luuletamine ei olnud mulle nii suur ja tähtis asi.

P.B. Sinu luulest rääkides on ilmselt väga oluline ka see imaago, mis ümbritses Su isikut, ning see roll, mida Sa täitsid 70. aastate eesti luules. Seda võiks nimetada mässaja või *enfant terrible*'i rolliks. Sul oli julgust publikule tõtt näkku öelda, tema eelarvamusi ja pühadusi pilada. Ja see roll oli lahutamatu osa Su enda isikust. Üdi puhul, kes täitis seda osa pärast Sinu vaikimist, oli tunda väikest teesklust ja näitlejakoolitust. Ja peale «Elulootust» 80. aastal näis selline *enfant terrible* eesti luulest ajutiselt üldse kaduvat. Oma mõtte selgituseks tsiteeriksin veel Sind:

kes kurat see ytlas
et elu on praht
ja inimesed sead
too asi pole hoopiski nii
vaid statistika andmetel tean
et ainult
iga kolmas neist
on valmis mind petma
iga neljas maha myyma
iga seitsmes paljaks varastama
iga kymnes

mu naist yle lööma
iga kahekümne kuu
mind lihtsalt tapma
neljakymne kaheksa
poolahviks ja orjaks kuulutama
saja kaheksa
mind sadistlikult tapma
kahesaja kuuekymne teine
aatomilöösas kypsetama
ning viiesaja kymnes
minu maailma tolmuks muutma
kas inimesed on siis pahad
otsustage ise
(«Statistiline»).

Praegusel momendil esindab seda rolli väga andekalt ja suurepäraselt näiteks Tarmo Teder. Mis sellest, et ta on prosaist. Luule on ka mingil moel aja kroonika, kuigi teistsuguste vahendite ja kujunditega kokku pandud kui proosa. Ma ei näe proosa ja luule vahel ületamatut kuristikku.

Muidugi, ma unustasin kalli Merca, kelle Maret Rebane mu vaimseks tütreks kuulutas, kuid see on juba teine ning pikem jutt.

V.N. Aga see Sinu 15 aasta pikkune öövahikarjäär Anne kanali juures ehitusmaterjale valvates. Täielik tagasitõmbumine elust ja seltskonnast, loobumine loomingust. Kas polnud lootust, et ajad võivad muutuda? Kas polnud kohustust neile muutustele kuidagi kaasa aidata, neid vaimselt ette valmistada, kui otsesed tulemusi küll kuskilt välja ei paistnud?

74. aastal ja üldse 70. aastail? Mida edasi läks, seda lootusetum tundus olukord, ei paistnud mitte mingisugust positiivset muudatuse võimalust. Pigem läks kõik kogu aeg halvemaks. Ja minu käitumine oli oma-moodi selektsioon. Jäid ainult need tuttavad ja sõbrad, kes seda nime tõeliselt väärised. Ja kirjanduskriitiku roll, mida mulle mõned tuttavad pakkusid... Kriitika žanr on minu arvates üldse suur totrus, see on sekundaarne nähtus. Ainult Nõukogude Liidus on kriitika, teiste kallal norimine, tehtud omaette kirjandusžanriks. Pealegi kirjutavad kriitikud ainult lollusi. Kriitika on omamoodi kirjanduse GPU, ta täidab meil täiesti kirjandusväliseid funktsioone. Teine kriitika liin on aga alati olnud kambakraatlik. Pead temaga suhtlema ja talle välja tegema.

P.B. Viktor Niitsoo lisab, et Johnny vaikimisaeg oli seda vahest ainult kirjanduslikult (pealegi uutele omakirjastuslikele väljaannetele andis ta kaastööd), paljudele oli ta nõuandjaks ja konsultandiks iseseisvus-aega, pagulasi ning KGBd puudutavaks küsimusis.

79. aastal oli Sinu nimi seotud ka Hubert Jakobi ja «Poolpäevalehe» afääriga. Sellega

seoses said Sa KGBst ametliku hoiatuse. Koos Sinuga said selle veel ka Viktor Niitsoo, Jakobs ise ja Matti Milius. Jakobs oli sel ajal paljutöötav noor luuletaja, Tartu NAKi esimees ja toimetas mitmeid käsikirjalisi väljaandeid. Mida võiksid ta kohta tagantjärele lisada?

Jakobs on haruldane nähtus. Sellise teo- ja töövõimega inimesi tuleb meie ühiskonnas haruharva ette. Tema viga on aga see, et ta on natuke eluvõõras. Ja ta võib oma energiaga jumal teab mida korda saata. Ta otsis mind üles juba enne sõjaväge, kui toimetas oma esimest almanahhi «Kuller». Peale sõjaväge jätkas ta seda tegevust mitmekordse energiaga. Ja «Poolpäevalehe» jaoks andsin talle ka kaastööd. Tulemuseks oli see «Poolpäevalehe» afäär, mis oleks võinud pea-aegu protsessini viia. Ja KGB andis Jakobi välja kui om agendi. Seda öeldi mulle KGBs otse näkku, kui käisin hoiatusele alla kirjutamas. Ta hakkas neile vastu ja oli muutunud kasutuks. Minu ja mõne teise sõbra soovitusel kirjutas ta siis oma avaliku kahehetskirja avalikkusele «Asja käik». Seda, et «Poolpäevaleht» oli Julgeoleku provokatsioon, nagu mõned umbusklikud inimesed ikka veel räägivad, eitan ma kategooriliselt. Hirmsamatel aegadel oleks selline kasutuks muutunud agent kuskile kruusaauku viidud ja maha lastud. Nüüd piirdus asi ainult ta üliloolist väljaviskamise, valmistrikitud luulekogu hävitamise ning lepingu tühistamisega kirjastuses.

P.B. Mõned inimesed on tundnud ka huvi, et kas Johnny B. kirjutab Matti Moguči luuletusi?

Mina tean täpselt, kes kirjutab Matti Moguči luuletusi ja kes Miliuse kulul kurja nalja teeb. Mina see igal juhul ei ole.

P.B. Nüüd oled Sa oma öövahi-ameti maha pannud ja töötad ajakirja «Akadeemia» toimetuses. Kuidas suhtuksid Sa praegu oma valikkogu avaldamisse? 17 aastat on küll möödunud «Tekstiraamatust», aga neid tekste teadmata-tundmata jääb noorel põlvkonnal nii mõnigi nüanss praeguses eesti luules tabamata. Jaanus Tamm, Kalev Kesküla, Matti Moguči — kõigi nende meeste selja taga viirastub ju Sinu luule vari.

Mul pole ilmselt vajalikkua ahnust või teisisõnu edevust, mis paneb inimese tegutsema. Ma ei tunne selleks vajadust. Ja ma ei arva, et mul oleks luules järgijaid. Need, keda Sa üles lugesid, kirjutavad lihtsalt samadel teemadel. Runnel ütles kord ühes eravestluses minu kohta toreda võrdluse: ma olin nagu mingi metsavend, kes tormas, automaat käes, vaenlase sekka, pani parinal kettad igasse kanti tühjaks, võttis automaadi selga, hüppas aknast välja ja tegi

sääred. Ma olen selle võrdlusega täitsa rahul. Mis ma enam ikka tulen. Mind rahuldab täiesti see roll, mis mul praegu on, et oli kunagi... Midagi rohkemat ma ei taha ega

taotle. Kui Sind see roll ei rahulda, siis palun, tee mulle heategu, kui me tagasi jaama läheme — lükka mind rongi alla!

MEIE VIGU JA LISANDUSI

Oleme süüdlased Andres Herkeli ees, kelle parandused ja täpsustused toimetuse süü läbi ajakirja ei jõudnud. Palume tema artikli «Seostest» («Vikerkaar» 1989, nr 6) lugejatel arvestada vigade parandust autori redakt-sioonis.

1. Lk 71 ülevalt teises lõigus on moonutatud tsitaati: sulgudes peab olema «=negen-troopia», mitte «-negen-troopia». Samas lõigus on moonutatud ka tsitaadi autori nime: peab olema I. Ude (Indrek Ude), mitte J. Ude.

2. Lk 72 alajaotuse «Identsus-marginaalsus» viimane lõik on täielikult segi paisatud ning jääb lugejale arusaamatuks. Esitan veel kord selle lõigu autentse variandi, nii nagu ta on käsikirjas ning parandatuna korrektuuripoogna serval: «Siinkohal otsi korraks kokku tõmmates nentigem, et kahe käsitletud vastas-seose — sõltumatus-sõltuvuse ja identsuse-marginaalsuse — juures ilmneb huvitav keelepsühholoogiline efekt. Nimelt on identsuse mõiste puhtsemantiliselt lähemalseisev sõltuvusele (seos kellegagi, millegagi) kui sõltumatussele. Sõltumatusse poole teenderib pigem marginaalsuse mõiste. Seevastu hinnangulises plaanis väärtustame positiivseteks omadusteks sõltumatust ja identsust, sõltuvust ja marginaalsust kipume taunima. Mõis-

ted, mis formaalse loogika järgi peaksid teineteisele lähedal olema, on psühholoogia seisukohast vaadatuna kauged, üks negatiivse, teine positiivse märgiga. Hea ja halva piirid osutuvad pehmelt öeldes segasteks: hea võib teises kontekstis halvana paista ning halb heana. Muide, ka säärane, algselt kindlasti humanistlikel taotlustel tekkinud relatiivne eetika võib kunagi hiljem demagoogide käes iseenese vastandiks (s. o antihumanistlikuks kõikelubatavuseks) moonduda.» (Teksti kadumaläinud osad on markeeritud.)

3. Lk 73 joonealune märkus (2) lõpeb «Vikerkaar» redakt-sioonis lausega: «Rääkigem siis ikka normaalsest, mitte ühekülgsest tsentraliseeritud pedagoogikast». Käsikirjas on kritiseeritud «ühekülgsest tsentreeritud pedagoogikast» ning vastav parandus on tehtud ka korrektuuripoognale. Vahe tsentraliseerimise ja tsentreerimise vahel on sisuline (vt «Võõr-sõnade leksikonist»), mistõttu jääb segaseks märkuse mõte.

4. Lk 73 joonise kommentaar on minu poolt kasutatud «hüpoteetilise tasakaalu joon» muudetud «hüpnootilise tasakaalu jooneks». Ühtlasi palusin viia see lõik kurssi, mida ei ole tehtud.

Vabandame!

Vikerkaar

Toimetuse kolleegium:

Nelli Abašina, Boriss Bernštein, Valeri Bezzubov, Lehte Hainsalu, Jaak Jõerüüt, Ülo Kaevats, Maie Kalda, Mart Kalm, Veiko Lõhmus, Mihkel Mutk, Rein Raud, Toivo Sikk, Rein Veidemann, Peeter Vihalemm.

Toimetus:

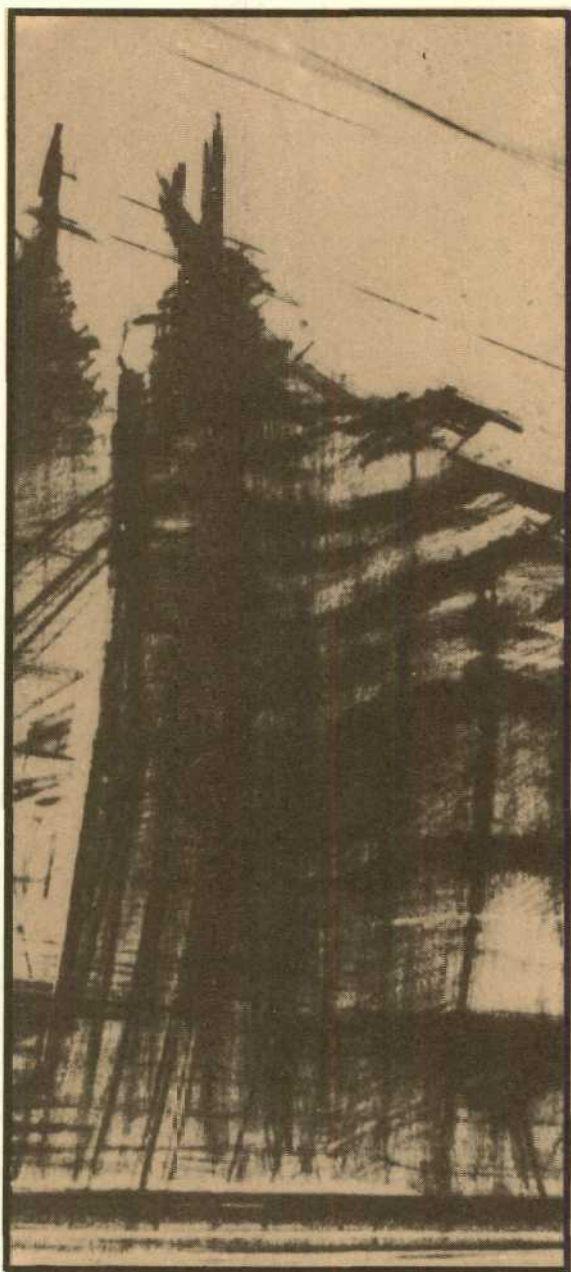
Peatoimetaja **Rein Veidemann** 44 58 26. Peatoimetaja asetäitja **Alla Kallas** 60 17 72. Vastutav sekretär **Jüri Ojamaa** 44 12 48. Algupärane ja tõlkekirjandus **Märt Väljataga** 60 18 58. Teadus, publitsistika ja kirjanduskriitika **Jüri Luik** 60 18 58, **Kajar Pruul** 60 18 58 (Tartus teisip reedeni k 13—15 tel 300-45). Keeletoimetaja **Tiina Lias** 60 18 58. Kunstiline toimetaja **Jüri Kaarma** 60 18 58. Tehniline toimetaja **Ruth Haaring** 60 18 58. Korrektor **Tiiu Sang** 60 18 58. Masinakiri **Viivi Tammik** 44 12 48.

Toimetus käsikirju ei retsenseeri ega tagasta.

Praakeksemplaride kohta saab teavet trükikoja tehnilise kontrolli osakonnast 681-411.

Toimetuse aadress: Tallinn 200031, Toompuiestee 30. Laduda antud 03. 08. 89. Trükkida antud 19. 09. 89. Ofsetpaber 70×100/16. Ofsettrükk. Tingtrükipoognaid 7,8. Tingvärvitõmmiseid 12,51. Arvestuspoognaid 10,39. Trükiarv 53 000. Tellimuse nr. 3301. Hind 45 kop. Таллинн, издательство «Периодика». Адрес редакции: 200031, Таллинн, Тоомпуйестеэ, 30, телефон 60 17 72. Типография Издательства ЦК КПЭ. 200090, Таллинн, Пярнуское шоссе, 67-а. «Викерkaar» № 10, октябрь 1989. На эстонском языке. Цена 45 коп.

Vikerkaar



Hind 45 kop.
78245